

**С. НААМАТОВ АТЫНДАГЫ НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 894.341: 82-991 (043.3)**

ТОКТОМАМЕТОВА ЖАЗГҮЛ АСЫЛБЕКОВНА

**АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕЙСТИКАСЫНЫН
БААЛУУЛУКТУК МАЗМУНУ**

**10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация**

**Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
доцент Жантаев А. С.**

БИШКЕК – 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	9
1.1. Эссе жанрынын илимде изилдениши жөнүндө	9
1.2. Эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе: маселенин теориялык аспектиси	13
1.3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын изилденишине кыскача сереп	45
1.4. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук өңүттө изилдөө жөнүндө.....	57
I бап боюнча кыскача корутунду	61
II БАП. АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТИКАСЫН БААЛУУЛУКТУК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯСЫ	66
2.1. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн объектиси жана предмети	66
2.2. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн методологиясы	87
2.3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын кыргыз адабиятындагы согуш темасындагы романдар менен окшоштуктары жана айырмачылыктары	93
II бап боюнча кыскача корутунду	102
III БАП. АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТИКА УЧИЛТИГИНИН БААЛУУЛУКТУК МАЗМУНУ	107

3.1. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде Кудай эң бийик баалуулук катары.....	107
3.2. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде өмүр-өлүм дихотомиясынын баалуулуктук аспектте сыпатталышы	119
3.3. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде жакшылык-жамандык дихотомиясынын баалуулуктук аспекттен ачылышы	129
III бап боюнча кыскача корутунду	143
КОРУТУНДУ	145
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	149
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	151
ТИРКЕМЕЛЕР	163

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. XX кылымдын аягында көркөм чыгармачылык ишмердүүлүккө аралашып, «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001) деген роман-эсселерин окурмандар журтуна тартуулаган калемгер Абдулхай Алдашевдин эссеистикасы азырынча тийиштүү адабий-сынчыл жана илимий-теориялык аңдоодон өткөрүлө элек. Дегеле А.Алдашевдин чыгармачылыгына кайрылып, илимий эмгек жазгандардын катары сейрек. Ал тууралуу аз-маз эмгектер белгилүү кыргыз окумуштуусу, педагогу, котормочусу, жазуучусунун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн эссеисттик багыты тууралуу бүтүндүккө ээ толук элес бербейт.

Изилдөөнүн актуалдуулугу – бул Абдулхай Алдашевдин эссе жанрындагы ишмердүүлүгүнүн кыргыз адабиятындагы ордун, анын тематикасын, проблематикасын, баалуулуктук мазмунун, чагылтылган баалуулуктар тутумун биринчи жолу комплекстүү илимий талдоого алуу болгонунда жатат. Бүгүн А.Алдашевдин роман-эсселерин жаңыча баалоо мезгили келди, бул алардын баалуулуктук мазмунун ачуусуз мүмкүн эмес. Жазуучу А.Алдашев өзүнүн роман-эсселерин жашы улгайып, турмуштук тажрыйбасы артып, акыл-эси толуп турган убагында жарыялаган, бул анын эссеистикасына жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтыган чыгармачылык өнөркана катары мамиле кылууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, адабият теориясында документалдык-публицистикалык жанрларга көңүл буруунун жалпы жогорулоосуна байланыштуу эссе жанрынын теориясы жигердүү иштелүүдө, бул жанр кыргыз адабиятына орус адабиятынан, ал эми орус адабиятына өз кезегинде дүйнөлүк адабияттан оошуп кирген. Ушунун өзү эссеистиканын тамыры тереңде экенин, анын түптөлүүсүнө, өнүгүүсүнө жана изилденүүсүнө олуттуу илимий изилдөө жасоо зарылдыгын айгинелеп турат.

Бул жагынан алсак, биздин эмгек эссе жанрынын теориясын тереңдетүүгө да аздыр-көптүр салым болот.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин илимий-изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты – Абдулхай Алдашевдин документалдуу трилогиясынын («Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001)) материалында анын эссеистикасынын баалуулуктук мазмунуна комплекстүү талдоо берүү болуп саналат. Калемгердин эссе табияттуу, эссеистикалык маанайдагы романдарын адабий талдоого алуу менен биз ал өз чыгармаларында чагылдырган, сыпаттаганжалпы адамзаттык баалуулуктарды ачып, мунун негизинде анын романдарынын баалуулуктук мазмунун айкындай алабыз.

Изилдөөнүн милдеттери. Диссертацияда коюлган максаттан чыгып, анда төмөнкүдөй милдеттер чечилет:

1. Адабият таанууда эссе жанрынын изилденүү абалына сереп жасоо;
2. Эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе түшүнүктөрүнө мүнөздөмө берүү;
3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын изилденишине сереп жасоо;
4. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук өңүттө изилдөө зарылдыгын аныктоо;
5. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн объектисин жана предметин аныктоо;
6. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн методологиясын сыпаттоо;
7. Абдулхай Алдашевдин эссеисттик үчилтигинин баалуулуктук мазмунун ачуу;

8. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын талдоонун негизинде изилдөөнүн жаңы багыттары тууралуу практикалык сунуштарды берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Иштин жаңычылдыгын анда Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмунун изилдөө алгач ирет жүргүзүлгөндүгү түзүп турат.

Алынган натыйжалардын теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Бул диссертациянын илимий тыянактары, корутундулары жалпы эле кыргыз профессионал жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыктарын, алар жараткан көркөм-адабий туундуларды баалуулуктук аспекти талдоо боюнча мындан кийин жүргүзүлүүчү илимий изилдөөлөргө теориялык негиз, таяныч болуп бере алат. Бул изилдөө, ал бир жагынан кыргыз адабиятындагы эссе жанрдык формасынын теориясын иштеп чыгууга, экинчи жагынан – конкреттүү автордун – Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын өзгөчөлүктөрүн ачууга көмөктөшкөнүндө жатат. Анын материалдары ХХ кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы эссе жанрынын тагдыры тууралуу келечектеги илимий талаштарда аргумент болуп кызмат өтөй алат.

Диссертациянын практикалык маанилүүлүгү анын материалдары кыргыз адабияттаануусу боюнча илимий иштерде жана окуу курстарында, ХХ кылымдагы кыргыз адабияты боюнча атайын курста колдонула аларында жатат. Ошондой эле ЖОЖдордо Абдулхай Алдашевдин чыгармачылык өнөрканасын, айталы, роман-эсселеринтерендетип окутуп-үйрөтүү процессинде колдонулат. Мындан сырткары, кыргыз профессионал жазма адабияты боюнча окуу басылмаларын, окуу китептерин, окуу-усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланылат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Абдулхай Алдашевдин согуш темасындагы романдары эссе жанрдык формасына кирет, муну алардын документалдуу-публицистикалуу, философиялуу, руханий-адептик мүнөзү аныктап турат.

2. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде жалпы адамзаттык маанилүү баалуулуктарга карата автордук ой толгоолор, идеялар, көз караштар камтылган, алар автордун көп жылдык турмуштук тажрыйбасынан агылып чыккан.

3. Абдулхай Алдашев-эссеисттин өзүнө таандык чыгармачылык манерасы жана этикалык-эстетикалык көз караштары бар.

4. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын талдоо бизге кыргыз адабияттаануусунда эссе жанрдык формасындагы башка чыгармаларды далиликтөө үчүн чыйыр салып берет.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Изилдөөнүн темасына байланыштуу илимий-теориялык, фактылык маалыматтарды талдоого алуу, жуурулуштуруу аркылуу жетишилген илимий корутундулар изденүүчүнүн жекече салымы болуп саналат. Мындан тышкары, диссертант жеке өзү А. Алдашевдин эссеистикасынын кыргыз адабият таануусунда изилденишине сереп жасаган; А. Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук өңүттө изилдөө зарылдыгын аныктаган; анын эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн объектисин жана предметин, методологиясын туура аныктай алган; изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин талдоонун натыйжаларын сыпаттаган; А. Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин талдоонун натыйжаларын сыпаттап берген; А. Алдашевдин эссеистикасын талдоонун негизинде кыргыз профессионал жазма адабиятындагы эссе жанрын изилдөөнүн жаңы багыттары тууралуу практикалык сунуштарды берген.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн натыйжалары бир катар республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда апробациядан өткөрүлгөн.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда чагылтылуу толуктугу. Илимий иш боюнча Кыргызстандын журналдарында 3 (үч) макала, РИНЦ тутумуна кирүүчү журналдарда 4 (төрт)

макала), эл аралык конференциялардын жыйнактарында 3 (үч) макала жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, тогуз параграфтан, баптар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 150 (жүз элүү) бетти, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү – 172 (жүз жетимишэки) бетти түзөт.

I БАП.АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1.Эссе жанрынын илимде изилдениши жөнүндө

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк адабият таанууда көптөгөн илимий эмгектер салттуу түрдө эссени адабияттын өз алдынча жанры катары изилдөөгө арналган. Бирок азыркы кезге чейин изилдөөчүлөр төмөнкү суроого бир жактуу жооп бере албай келишет: Эмне үчүн эссе биздин убакта ушунчалык популярдуу, эмне үчүн ал адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүнө сүнгүйт?

Эссени жигердүү теориялык өздөштүрүү XX кылымдын 70-80-90-жж. советтик (В.И. Березкина, Н.И. Бушманова, Е.П. Зыкова, Л. Ф. Компанцева, И. В. Устинова, М. Г. Хелая)[16; 22; 52; 66; 114; 117]жана чет элдик (Т. Адорно, Г. Гуд, Д. Друэри, К. Де Обалдиа, Т. Шевалье)[132; 133; 134; 135; 136]окумуштуулардын эмгектеринде болуп өттү. Изилдөөчүлөр эссенин жанрдык белгилери деп төмөнкүлөрдү бир добуштан таанышат: чакан көлөмү, теманын эркиндиги, аягына чыкпагандыгы, гибриддүүлүгү (аралашмалуулугу), өзгөрмөлүүлүгү, болжоп айтууга болбостугу, спонтандуулугу(өзүнөн өзү, тышкы таасирсиз пайда болуучулугу)[21; 30; 50; 60; 77]. Анын ушул касиеттеринин баары постмодернисттик эстетикага укмуштуудай үндөшөт, эссе жанры ошондуктан постмодернизмде өзгөчө суроо-талапка ээ болгон.

Изилдөөчүлөр эссенин жанрдык түрлөрү жөнүндө, илимий трактат менен көркөмдүү-элестүү баяндоонун ортосундагы анын чек аралары жөнүндө талашып-тартышышат, бирок эссенин чордонунда дайыма автордун инсаны, анын дүйнөкөрүмү, баалуулуктар тутуму туурарына баары макул болушат. Эссенин жанрдык типологиясы адабият таануучулук эмгектердеги классикалык түрлөргө ылайык түзүлөт.

Эссеге арналган илимий эмгектерде негизинен анын жанрдык табияты, жанрдык түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болуп, мындан тышкары эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм түшүнүктөрү кеңири ачылат (В. И. Березкина, Л. Г. Кайда, В. А. Пестерев, О. И. Рёснес, М. Эпштейн ж.б.) [17; 18; 60; 91; 98; 126; 127; 128; 129]. Алсак, В. И. Березкинын ою боюнча, эссе жанрдык формасы адамзаттын бүткүл тарыхында чоң суроо-талапка ээ болгон, анткени анын мазмунун «...трагический облик времени, дисгармония действительности...» жана ушуну менен шартталган «...противоречивость самого человека...» [16, с. 32] түзгөн. Жазуучу-эссеисттердин ушундай дүйнөкөрүмдүк туруму алардын адамдын жалпы адамзаттык жана жекече-инсандык баалуулуктарынын ортосундагы трагедиялуу ажырымды жоюуга, жана турмушта таяныч чекитин – адептик-моралдык ориентирлерди табууга умтулуусу менен түшүндүрүлөт. Окумуштуу Л. Г. Кайда болсо, минтип эскертет: «Эссе жанр спонтанный, неожиданный, значит, и оригинальный. Для умеющих думать и обладающих эрудицией» [60, с. 142]. Демек, эссе жазуу мыкты акыл-эске жана мыкты билимге ээ болууну талап этет. Негизи таңгаларлык жеңилдиги, жөнөкөйлүгү жана таңууланбагандыгы, эркиндиги эссеге адамдын акыл-оюнбүт бойдон ээлеген, аны катуу толкунданткан нерсе тууралуу ачык айтуу мүмкүндүгүн берет. Ал эми О. И. Рёснестин ою боюнча, эссе руханий же интеллектуалдуу адабиятка жатат: «Но уже сегодня можно разглядеть в эссеизме, каким бы куцом и истощенным он ни оказывался, разглядеть намек на вопрошание о смысле того, что происходит с человеком. Карабкаясь по вертикали «неочевидности», слоняясь по пустырям нигилизма, выветриваясь на пепелищах «новояза», эссеистическое слово неизменно остается вектором Я, вектором «силы духа». И в качестве такого результирующего вектора эссеистическое слово обращено к духовной науке» [98, с. 11]. Ошентип, эссе жанрынын өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүгө илимпоздор жетишерлик күч жумшашкан.

Мындан тышкары, кийинки мезгилдерде адабият теориясында документалдуу-публицистикалык жанрларга кызыгуу күч алганына

байланыштуу эссе жанрынын теориясы да жигердүү иштелип чыгууда. Соңку убактагы илимий-изилдөөчүлүк эмгектердин көбү (А. А. Алексеев, Н.А. Аничкина, С. А. Гарушьян, П. А. Горпиняк, А.Л. Дмитриевский, О.И. Дурова, Н. В. Егорова, К.В. Загороднева, К.А. Зацепин, О. Б. Иванов, Е. В. Маськова, Н. А. Никулина, Д. Н. Перевозов, Е. А. Постнова, Т. Э. Ратькина, Н. Б. Руженцева, Н.В.Славянская, С.Ю. Соломатина, Ю. Н. Сысоева) [5; 7; 24; 28; 30; 35; 36; 48; 50; 55; 81; 87; 90; 94; 96; 99; 104; 107; 110] эссе теориясынын жалпы жоболорун ар кыл улуттук адабияттардын материалдарына жана жеке авторлордун чыгармачылыктарына карата ыңгайлаштырып колдонушат, бул өз кезегинде эссе теориясынынан ары тереңдөөсүнө, күчтөнүүсүнө түрткү, салым болот.

Алсак, А. А. Алексеев орус адабий сынчысы Ю. И. Айхенвальддын адабий-сынчыл эссеистикасын [5], Н. А. Аничкина англис жазуучусу Ж. Оруэллдин эссесинин стилдик өзгөчөлүктөрүн [7], С. А. Гарушьян англис романисти жана эссеисти Жон Фаулздун эссеистикасын [24], П. А. Горпиняк орус акыны И. Бродскийдин публицистикасынын эссеисттик мүнөзүн [28], О. И. Дурова 1960-90-жж. норвеж эссесинин проблематикасын [35], Н. В. Егорова азыркы мордва прозасындагы эссени [36], К. В. Загороднева XIX кылымдын экинчи жарымындагы англис адабиятындагы эссе жанрын [48], О. Б. Иванов европалык философия менен көркөм маданияттагы эссени [55], Е. В. Маськова эссенин жанр жана метод катары өзгөчөлүктөрүн [81], Н. А. Никулина орус акыны, жазуучусу, сынчысы Д. С. Мережковскийдин «Иисус Неизвестный» роман-эссесин [87], Е. А. Постнова орус жазуучусу В. А. Кавериндин 1960-1970-жж. чыгармачылыгынын эссеисттик мүнөзүн [94], Н. Б. Руженцева XX кылымдагы орус адабий-сынчыл эссесинин прагматикалык жана кептик уюштурулушун [99], С. Ю. Соломатина америкалык калемгер Генри Дэвид Торонун натурфилософиялык эссеистикасын [107] илимий талдоого алат. Көрүнүп тургандай, ар кыл улуттук адабияттардагы эссеисттик көркөм-чыгармачыл тажрыйбаларды изилдөө үчүн темалар абдан мол жана ар тараптуу.

Биздин диссертациялык изилдөөбүз да жогоркулардай эле нукта жүргүзүлөт. Мында биз XX кылымдын аягында жалпы окурмандар журтуна көрүнүктүү сүрөткер катары таанылган кыргыз жазуучусу Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмунун талдоого алабыз. Бул автор, киришүүдө белгиленгендей, үч роман-эссесин – «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001) – жарыялоо менен кыргыз окурмандарына өзүнүн терең ойчул калемгер экенин айгинелеген. Анын романдарына терең эссеисттик маанай мүнөздүү экенин атактуу адабиятчы К. Асаналиев өз макалаларында белгилеп кеткен. Айта кетчү нерсе, биз аткарган изилдөө кыргыз адабият таануусундагы эссе теориясына кеңири кайрылган алгачкы эмгек болуп саналат.

1.2. Эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе: маселенин теориялык аспектиси

1.2.1. Эссе жанрынын калыптануусу жөнүндө

Советтик мезгилде көркөм ишмердүүлүк процессте жанрлардын ичинен эсеге карата «өгөй баладай» мамиле жасалчу. Ошол себептен эссенин теориясы советтик адабият таанууда жеткилең иштелип чыккан эмес. Бирок бүгүн аталган жанр көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө акырындап өз ордуна ээ болуп, уламдан улам чыңдалып келатат. Андыктан, эссе формасында көптөгөн көркөм-адабий туундулар жаралып жана алар илимий-теориялык изилдөөлөрдүн бутасына айланып отурат. Натыйжада эссе теориясынын илимий-теориялык негизде иштелүүсү адабият таануудагы өзүнчө, бирок али бирдиктүү көз караштарга ээ боло элек жаш бутагы катары таанылды.

Бүгүн эссе жанры адамзаттын көркөмдүк ишмердүүлүгүнүн маанилүү бөлүгүнө айланды. Эсседе автор курчап турган турмуш чындыгын андаштыруу, баалоо, баамдоо боюнча өзүнүн жеке тажрыйбасын, ал тууралуу ички толгонуусун башкаларга жеткирүүнү каалайт, булл үчүн маектешине өзүмдүк рефлексиянын (артка кайрылып ой жүгүртүүнүн), ойлонуп-толгонуунун жүрүшүнүн удаалаштыгын ачып берет. Ушунун натыйжасында эссе төмөнкүдөй мүнөздүү белгилерге ээ болот: а) маданияттын эң маанилүү түшүнүктөрүн андаштырууга багытталгандык; б) кептин негизги кызматтык-маанилик тиби катары ой жүгүртүү менен сыпаттоону колдонуу; в) сюжеттик, окуялык-мезгилдик сызыктын баяндалган көз карашты жүйөөлөштүрүү жана шөкөттөө үчүн гана катышуусу; г) тилдик каражаттарды жана материалды берүү стилин автордун жекече тандоосу.

Эссе жанрынын ушул белгилери анын дүйнөлүк адабияттын тарыхында акырындык менен түптөлүүсүнүн жана өнүгүүсүнүн натыйжасында келип чыккан. Азыр эссени изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү анын пайда болуусуна жана өнүгүүсүнө түрткү болгон негизги эки башат барлыгын белгилешет: 1) чыгыш

башаты – Сэй Сёнагондун «Төшөк башындагы жазмалары» (Xк.) [27], ошондой эле Камо Тэмэйдin «Үжүрөдөгү жазмалары» (XIIIк.), Еси Кэнконун «Эс алуу сааттарындасы» (XVк.) [31] ж.б.; 2) батыш башаты – Мишель Монтендин «Тажрыйбалары» (1580-ж.) жана анын жолун жолдоочулардын эсселери [74].

Е. В. Бузальскаянын пикиринде, «жалпы жонунан умтулуусу бирдей болсода, эссенин чыгыш жана батыш башаттары бир аз көркөмдүк-түзүмдүк айырмаларга, өзгөчөлүктөргө ээ болушат»[21, с. 36]. Ал чыгыш башатынын негизинде кубулуштардын этикалык-эстетикалык кырын чагылткан медитациялык байкоо салуу жатат, ал эми батыш башатынын унгуусунда барлыктын, тиричиликтин этикалык-рационалдык аспектин таануу турат деп баса көрсөтөт. Башкача айтканда, чыгыш адамы үчүн автордун чынчылдыгынын башкы чен-өлчөмү табият менен адам турмушунун төптүгү сезими болуп саналат, ал эми батыш адамы үчүн адам жана коом маселелери башкы орунга чыгат. Эссенин көркөм өнөрдүн ар кыл жанрлары менен тыгыз байланышы мына ушундан улам, муну кээ бир изилдөөчүлөр абдан адилеттүү байкашат. Мисалга, илимпоз А. Л. Дмитриевский батыш эссенин чыгыштагы аналогу деп эсептелген дзуйхицу жанрынын «теги кытайча «суйбиден» башталат, бул «калемдин издери боюнча» дегенди туюнтат» [31, с. 9] деп белгилейт.

Е. В. Бузальская өзүнүн оюнун андан ары улап, таанымдык көз караштан алганда чыгыш эссеси кубулуштарда чыңалуунун башынан эле жоктугуна негизделип, бул окурманды медитациялык мүнөздөгү баарынкамтууайлампасынатартып, кабылалуунун кенендигинарбыткан дейт. Ал эми батыш эссеси байыркы грек ойчулдары Платон диалектика, Сократ майевтика деп атаган кубулуштарга – б.а. парадокстордун, табышмактардын, метафоралардын жана унчукпоолордун жардамы менен окурманды жигердүү жооп издөө абалына кийирүүчү ой жүгүртүү талаасынын чыңалуусун түзүү мүмкүндүгүнө негизделерин айтат [21, с. 37].

Анын пикиринде, умтулуу дагы айырмага тийиштүү дагы бир маанилүү байкоо, авторлорду өз чыгармаларын жазууга түрткөн жекече себептерде

жатат. Алсак, Сэй Сёнагон жазмаларын күчкө толуп гүлдөп турган жашчагында жүргүзгөн: ал канышадан бир таңгак сапаттуу кагаз белекке алат да, сонундук, сулуулук эстетикалык сезимине ээ болгондуктан, ушул белекти өзү каалагандай, көркөмдүү күндөлүк жазмалар жүргүзүү үчүн пайдаланат. Ал эми Мишельде Монтень катуу оорулуу адам болучу да, өзү «чынында кандай болгону» тууралуу кийинки муундарга эскерүүлөрдү калтыруу үчүн жазган. Эки автордун тең ушул баштапкы туруму кокусунан эмес, ал эссе жанрынын көркөм чыгармачылыктагы кызматтык багытталышынын, арналышынын карама-каршылыктүүлугун, уюлдуулугун баса көрсөтөт: эстелик болу же өзүнчө эле бир экзистенциялык нускама, кубулуштар дүйнөсү боюнча жол көрсөткүч болуу.

Окумуштуу Е. В. Бузальская эссе жанрынын Европада түптөлүүсүн талдай келип, турмуш чындыгынан алынган маалыматты, окуяларды эссеисттик формада баяндоого өтүү адамзат коомунун Реформациянын идеяларын кабыл алуусунун натыйжасы болгонун күбөлөндүрөт дейт. Анын айтымында, христиан дининин өзүнчөлүктүү бир бутагы болгон протестантчылыктын беш доктринасы адамдарга өз көз карашын эркин билдирүү укугун берип, ысымы белгисиз комментаторду, таржымалоочуну жекече, субъективдүү пикирге ээ авторго айланткан[21, с. 37]. Чет элдер адабиятынын тарыхын карап көрсөк, XVII кылымдын ортосуна чейин «интеллектуалдуу жазма» жанрларынын ичинде трактаттар менен үгүт-насыяттар басымдуулук кылышкан да, окурман инерция боюнча Мишель Монтендин чыгармасынан ага көндүм болгон корутунду чыгаруу мыйзамдарын дыкат аткарууну күткөн, натыйжада көптөгөн билимдүү адамдар, мисалы, француз философ-агартуучусу, акыны, жазуучусу, сынчысы Вольтер ж.б., «Тажрыйбалардын» авторун чыгарманын композициясынын логикасыздыгы, иретсиздиги жана чаржайыттыгы үчүн жемелешкен [64, с. 359].

Жогорку илимпоздун ою боюнча, чыгыш эссесинин башаты күндөлүк жазмалары болуп, алардын коомдук кыры маанилүү тарыхый инсандардын турмуш-тиричилигин сыпаттоо, ошондой эле автордун социалдашуу

маселелери менен чектелет. Ал эми Европада эссенин башаты үгүт-насыят болгондуктан, анын коомдук-саясий арналышы [115] эссеистиканын негизине умтулуу доминантасы катары жаткан. Ал жанрдын чыгыш жана батыш варианттарынын өнүгүү жолдору айырмалуу болуп чыккандыгын мына ушуга байланыштырат.

Анын пикири боюнча, Европада эссенин жекече «тажрыйбадан» жанрга айлануусу биринчи кезекте маалыматты баяндоонун ушул манерасынын улуттук варианттарынын пайда болуусу менен байланышкан. Алсак, *essai* [45] (тажрыйба, сыноо) сөзүнүн маанисинин «ачыктыгына» негизделген жанрдын табиятын тажрыйба катары алгачкы түшүнүү, Францияда, жанрдын негиздөөчүсү Мишель Монтендин мекенинде жайылган. Ошол түшүнүүгө ылайык, «сыноо», жекече мүнөздөгү адеп-ахлакка чакыруучу сүртүмдөр түрүндөгү бардык чыгармалар эссеге киришет. Е. В. Бузальская төмөнкүдөй маанилүү тыянакка келет: «Кийин, экзистенциалисттердин эссеистикасынын аркасында, адам жана коом проблематикасы метафизикалык бийиктикке көтөрүлөт да, эссе көркөм адабият аймагына сүңгүп кирет: 1960-80-жылдарга карата ар кыл өлкөлөрдүн авторлору повесть менен новелланын, анан романдын эссеизациясын жүзөгө ашырышат (мисалы, француз жазуучусу, философу, публицисти, эссеисти А. Камюнун «Козголоңчул адамы», англис эссеисти, драматургу, романисти Д. Б. Пристлинин, англис ойчулу, журналисти, жазуучусу Г. К. Честертондун чыгармалары, дат философу, психологу, жазуучусу С. Къеркегордун «Коркунуч жана титирөөсү», норвеж жазуучусу жана сүрөтчүсү Й. Бёрнхейбунун үчилтиги ж.б.)» [21, с. 38].

Е. В. Бузальскаянын айтымында, эссенин табиятына карата экинчи түшүнүү англис тилдүү өлкөлөргө мүнөздүү, аларда эссе түшүнүгү, англис философу Ф. Бэкондун жана анын жолун жолдоочулардын аркасы менен, көлөмү чакан чыгарма маанисине ээ болгон, анда жалпы кабыл алынган көз караштан айырмалануу мүмкүндүгүнө жүйөө келтирген логикалык ыкмаларды чебер колдонуудан улам автордун туруму жаңы жана кызыктуу берилет [21, с. 38]. Көпчүлүк изилдөөчүлөр ушул жанрдын публицистикалык вариантына

башат болгон англис эссесин дал ушундай мүнөздөшөт. Жанрдын америкалык теориясында да, жаңылыктын милдеттүүлүгүн чыгарып таштаганда, ошол эле маани басымдуулук кылат. Алсак, Р. Шулес жана К. Клаус «эссе» терминин каалаган эле чакан көлөмдөгү беллетристтик эмес адабиятты туюнтуу үчүн колдонушат [137].

Ошол эле маалда Германияда XIX кылымдын экинчи жарымында, лингвистика философиясынын идеяларын өнүктүрүшкөн немец филологу, философу жана тилчиси Фридрих Вильгельм Кристиан Карл Фердинанд фон Гумбольдттин жана анын жолун жолдоочулардын көз караштарынын жайылуусу менен, рефлексиянын абдан белгилүү тармактарынын бири тил болуп калат. Эссеистиканын салттуу темаларынын тизмегине тил жана улуттук аң-сезим жөнүндө рефлексия кошулат. Австриялык декадент-символист Гуго фон Гофмансталдын адабият жана улуттук маданият жөнүндө эссеси; француз экзистенциалисти Фрэнсис Понждун эссеистикасы; француз жазуучусу, эссеисти, постструктурализмдин жарчысы Морис Бланшонун тилдин алсыздыгы жана дүйнөнүн кыйроосу жөнүндө эссеси; анан мексикалык акын, эссеист, публицист Октавио Пастын поэзия жана коом жөнүндө эссеси; англис христиан ойчулдары Гильберт Кит Честертондун, Жозеф Хилэр Бэллоктун ж.б. эсселери пайда болот.

Европалык эссе менен жарыша, мухиттин ары жагында, АКШда да ушул жанр кеңири жайылат, мында аны алгач америкалык трансцендентализмдин белгилүү өкүлдөрү, философ, акын, эссеист Ральф Уолдо Эмерсон, ойчул, жазуучу Генри Дэвид Торо, андансоң жазуучу, тарыхчы Генри Брукс Адамс, жазуучу, эссеист Эдвард Пол Абби, жазуучу, акын, сынчы Жон Хойер Апдайк, жазуучу, эссеист, драматург Юджин Лютер Гор Видал, жазуучу, эссеист, сынчы Жулиан Патрик Барнс ж.б. өнүктүрүшөт.

Испан тилдүү адабияттарда эссе жанрын чечмелөө бирде француз, бирде англис канонуна байланат да, көбүнчө субъективдүү түшүндүрүлөт. Мисалы, Ксавьер Виллаурутия эссени философия менен публицистиканын өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасы дейт, ал эми Альфонсо Рейес ойду билдирүүнүн

адабияттын башка илимий тармактар менен карым-катнашын камсыздоочу формасы деп атайт. Бирок рефлексия объектисинин айырмасына карабай, эссенин бардык түрлөрү социалдык проблематика менен өз байланышын дайыма сакташат.

Жанрдын өнүгүү тарыхы жаатында кеп кылганда, анын өз алдынча көркөмдүк бирдик катары ишке ашуу мүмкүн эместигин жеңип өтүүсү өтө маанилүү: эссенин чыгыштык дагы, батыштык дагы варианттары маданият мейкиндигинде жыйнактар формасында гана жашай алышкан. Алсак, X-XIII кк. япон эссеистикасын сыпаттап, адабиятчы В. Н. Горегляд белгилейт: «К эссеистическому жанру относят авторские собрания коротких новелл, описаний природы, рассуждений, кратких заметок по различным поводам, перечислений предметов, объединенных автором по одному какому-либо признаку, – без видимой системы в череловании разнородных элементов»[27, с. 4].

Е. В. Бузальскаянын пикиринде, «Азыркы мезгилде жанрдын өмүр сүрүүсүнүн мурдагы «жыйнактык» ыгы, көркөм эссе чөйрөсүндө гана сакталат, мында ар бир өзүнчө алынган эссенин мааниси «фрагменттердин» ээрчишүүсү контекстинде гана ачылат. Мисалы, поляк эссеисти Чеслав Милоштун «Жол боюндагы ит» китеби түрдүү көлөмдөгү эсселерден турат, айрымдары бир абзацка да жетпейт. Китептин контекстинен жулуп алганда, алар өз маанисин жоготуп коюшат. Ушунун эле өзүн XX кылымдагы чыгыш эссеси жөнүндө да айтууга болот, мисалы, белгилүү япон жазуучусу Рюноскэ Акутагаванын «Пигмейдин сөздөрү» эссе жыйнагы мына ушундай мүнөздө»[21, с. 38-39].

Е. В. Бузальская «Эссенин өз алдынча жанр катары калыптануусу, ошентип, XIX кылымда эссе канонунун өзүнүн жаралуусуна, анын улуттук варианттарынын пайда болуусуна, анан аны турмушка ашыруунун туруктуу моделдеринин калыптануусуна алып келген» [21, с. 39] деп тыянак чыгарат.

Орус окумуштуусу Е. В. Бузальская эссенин үлгүлөрү жөнүндө төмөнкү көз карашын ортого салат: «... к XVIII-XIX вв. в европейской эссеистике сформировались три основных модели эссе, во многом сохранивших свою зависимость от наличия национально-специфических вариантов трактовки эссе.

1. Салонное эссе, выполненное, как правило, в возвышенно-патетическом, романтическом стиле, поскольку автор писал свои размышления в альбом хозяйки дома, где он гостил.

2. Научно-популярное эссе, совмещающее в себе логику научного стиля изложения и стилистику бытового общения.

3. Художественное эссе, близкое к автобиографическим записям воспоминаний ностальгического или назидательного характера.

К началу XX века складывается четвертая модель – академическое эссе, служащее преимущественно для проверки уровня знаний и логичности хода рассуждений абитуриента или студента» [21, с. 39]. Ошентип, заман талабына жараша эссенин улам башка формалары калыптанып, турмуштук муктаждыктарга ылайык колдонууга кирип жүрүп отурган.

Биздин жакын коңшубуз улуу Кытай мамлекетинде академиялык эссе XV кылымда эле белгилүү болгон. Мин сулалесинин бийлиги тушунда эссе кунфузычылыкка киришүүнүн Төрт китебин жана Кунфузы өзү жазган Беш китепти билүүнү текшерүү үчүн колдонулчу. Ал кездерде мамлекеттик кызматтарга талаптангандар катаал сынактардан өтүшчү. Ошондой сынактардын бири – эссе жазуу эле. Эссе Кунфузы же анын шакирттеринин бири жазган фразага түшүндүрмө катары жазылчу; мыкты делген эсселер XVI кылымда мамлекеттик кызматка кирүүчүлөр үчүн үлгү катары расмий басылып чыккан. Эссе сегиз бөлүктөн турган катаал түзүмгө ээ болгон, ошондуктан «Сегиз буттуу эссе» деп аталган [131, с. 391-396]. Бүгүн эссенин бул формасы эскирип, күндөлүк турмушта колдонуудан чыгып калган.

Эссенин публицистикалык вариантынын пайда болуусу XIX-XX кк. чектеринде болуп өткөн, ал кезде эссе формасы романтиктердин философиялык-эстетикалык полемикасында негизги орунда турган [50, с. 30], буга коомдо ММКнын ылдам өсүүсү жана «массалык окурман» категориясынын пайда болуусу түрткү болгон. Англис философу, жазуучусу, публицисти Томас Карлейлдин публицистикасы, англис жазуучусу, эссеисти Уильям Хэзлиттин эссеистикасы, англис акыны, драматургу, публицисти

Жозеф Аддисондун жанаирландиялык жазуучу, журналист Ричард Стилдин эсселери журналдык, анан газеталык эссенин пайда болуусуна алып келген.

Орус окумуштуусу Е. В. Бузальская оюн улантып, көркөм-адабий чыгармачылык массалык окурманга багыт алганы менен мүнөздөлгөн ХХ кылым европалык эссенин баштапкы үч моделинин бейнесин өзгөрткөнүн айтат. Эгерде XVIII-XIX кк. илимий-популярдуу эсседе маалыматты ченемдүү ыңгайлаштыруу принциби, көркөм эсседе элестүүлүккө жана жекече-автордук стилдин башка белгилерине багыт алуу принциби, салондук эсседе ээн-эркин интеллектуалдык маекти тууроо принциби алдыңкы орунда турса, анда ХХ кылымда публицистикалык эссе ушул принциптердин баарын өзүнө сыйдырган[21, с. 40].

Ошентип, ХХ кылымда жазуу ишмердүүлүгүндө маалыматты, окуяларды, көрүнүштөрдү баяндоонун эссеистикалык манерасы кеңири кулач жаят да, «эссе осознает себя в качестве эссеизма, в качестве некой процессуальной целостности, ядром которой выступает то вечное и неизменное в человеке, что делает его существом духовным»[35, с. 6]. Мунун натыйжасында, эссеистика көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө кенен орун ала баштайт.

Эссе жанрына карата кыргыз окумуштууларынын көз караштарына келсек, алар негизинен европалык салтка, ошого негизделген советтик адабият таануунун жоболоруна ыкташат. Алсак, «Кыргыз адабияты: маалыматтама» аттуу басылмада эссе «адабий очерктин өзгөчө бир түрү, анда жазуучунун турмуш көрүнүштөрүнөн жаралган ой жүгүртүүлөрү, кыялы берилет»[85, 192-б.] деп мүнөздөлөт. Ошол эле учурда айрым повесттер жана чыгармалар (К. Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр», «Жаз» повесттери, А. Муратовдун «Көпөлөктөр өрөөнүн көксөгөн Мурза Гапаров» аттуу чыгармасы) эссе катары каралат. Бул жерде жанр катары эссенин баскан жолу, өнүгүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк кичине тарыраак берилгенин байкайбыз. Так эле ушул кыска маалыматты «Кыргыз адабияты» деген энциклопедиялык эмгектен да табабыз [69]. Эссе жанрына кененирээк мүнөздөмө берүүгө илимпоз Д. Ж. Асакеева аракет жасайт. Анын оюнча «Эссе жазууда автордун башкы милдети адам

катары эмнени сезип, туйса ошону баяндап берүү болуп саналат, бирок татаалдык дал ушул баяндап берүүдөн чыгат...» [9, 98-б.]. Ал «70-жылдардын орто ченинде гана эссеге атайын көңүл бөлүнүп, кээ бир сүрөткерлер эссе жаратууну колго ала башташкан, мына ушундай жанрды кыргыз адабиятында биринчи болуп жаратып, улуттук адабиятта орун алып калышына эмгек өтөгөн жазуучу – Кеңеш Жусупов болду», [9, 93-б.] - деп белгилейт. Анан К. Жусуповдун «Бир сабындагы өмүр» эссесин кеңири талдоого алып, мындан тышкары А. Табалдиевдин «Бир өмүрдүн сабагы», «Ал бизди сулуулукка чакырат» эсселери, Р. Рыскуловдун «Эл жүрөгү эмне деп согот», «Жылдыздуу доктрина», «Туу сөздөр», «Мидин», «Майрам» эсселери, О. Айтымбетовдун «Эр Кошой баяны», Ж. Бөкөшовдун «Толубайдай сынчы бол», А. Жакшылыковдун «Рамис жөнүндө сөз», Э. Турсуновдун «Фонтанда жайдын бир күнү» эсселери тууралуу азыноолак сөз кылат [9, 97-98-бб.]. Ушул адабиятчы эссе жанрынын табиятын башка кыргыз окумуштууларынан жакшыраак түшүнөт, бирок ал деле эссе теориясынын учурдагы өнүгүү деңгээлине терең сүңгүй албайт. Алсак, кыргыз адабиятындагы роман-эсселер туурасында бир дагы сөз кылбайт.

Ал эми залкар окумуштуу Кеңешбек Асаналиев Абдулхай Алдашевдин үчилтик романын («Жертөлөдө ой толгоо». «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү») эссеистиканын үлгүлөрү, роман-эссе катары карайт [10]. Адабиятчы дайымкысындай эле ой жүгүртүүнүн масштабын кенен кармайт, изилдөөнүн объектисин кенен аныктайт.

Натыйжада, роман-эссени же повесть-эссени «аралаш» жанрга киргизүүгө болобу? же айырмалуу эки жанрдын жуурулушуусу жаңы жанрды пайда кылбайбы? деген өңдүү суроолор келип чыгат. Бир жагынан, эссеизация жанрдык умтулууну өзгөртөт. Башка жагынан, рефлексия чыгарманын композициялык өзөгүн түзбөйт, эсседе бүткүл шаймандар, каражаттар, деталдар автордун өзүнө жана анын өз турумун аныктоо, өзүн таануу аракетине багытталат.

Ошентип, бир нече кылым ичинде эссе конкреттүү чыгарманын аталышынан өз алдынча жанрга карай узак жол басып өттү. Антсе да, көркөм чыгармачылыкта автордук эссеистикалык рефлексияны тариздөөнүн жаңы негиздери менен ыктарын издөө процессиазыр деле улантылууда.

Натыйжада, кийинки мезгилдерде катуу жүргөн дүйнөлөшүү процесси эссенин чыгыштык жана батыштык варианттарынын чукулдоосуна, өзгөчө анын публицистикалык түрүндө, алып келди, бирок авторлордун рефлексиясынын объектилери менен максаттары баалуулуктук жактан ар түрдүү багытта бойдон кала берүүдө. Мунун себеби, ар бир автордун өзүнө таандык баалуулуктар тутуму бар экенинде жатат.

Е. В. Бузальская төмөнкүдөй пикирин ортого салат: «Жалпысынан дүйнөлүк адабиятта эссе жанрынын калыптануу тарыхы төмөнкүлөрдү күбөлөндүрөт:

1) Эссенин кызматы адамзаттын же жеке адамдын (көбүнчө автордун) өздүк аң-сезиминин өнүгүү процессин каттап-чоттоого багышталган, ушуга байланыштуу жанрдын негизинде кептин ой жүгүртүү жана сыпаттоо типтери турат; баяндоо автордук идеяны шөкөттөө же кошумча далилдөө үчүн гана колдонулат;

2) Генетикалык жактан эссенин негизги эки тиби жашап келген: чыгыштык жана батыштык, бирок XX к.а. – XXI к.б. карата жанрдын өнүгүүсүнүн ушул эки сызыгынын чукулдоо тенденциясы байкалган;

3) Эссенин беш модели бар: публицистикалык, көркөм, илимий-популярдуу, академиялык жана расмий-иштиктүү; кийинки экөө бул жанрга формасы жагынан гана кирет;

4) Өзгөрүлүүчү эссеизация жанрдын жалпы инвариантынын калыптануусу жана анын моделдеринин пайда болуусу менен бүткөн; толуктоочу эссеизация башка жанрлардын негизги мүнөздөмөлөрүнө тийишпейт жана «аралаш» типтердин пайда болуусуна алып келбейт» [21, с. 40-41].

Биздин пикирибизде, кыргыз профессионал адабиятында эссеизациянын натыйжасында бир катар көркөм туундулар жаратылган. Мисал катары, жазуучу Абдулхай Алдашевдин жогоруда белгиленген үчилтик романын алсак болот. Бүгүн аларда камтылган терең эссеистикалык мазмунду ачып изилдөө зарыл.

1.2.2. Азыркы адабият таануудагы эссе жанрынын орду

Бүгүнкүдүйнөдөгү адабий-көркөмишмердүүлүктө эссе жанры көбүрөөк түшүмдүү, өнүмдүү жанрлардын бири болуп саналат.

XX кылымдагы эссе жазган француз жазуучуларынын ичинен Андре Поль Гийом Жидди, Амбруаз Поль Гуссен Жюль Валерини, Франсуа Мориакты, Жорж-Андре Мальрону, Андре Моруаны, Жан-Поль Шарль Эмар Сартрды, Альбер Камюну, Симона де Бовуарды, Габриэль Оноре Марселди, Эмиль Мишель Чоранды, Морис Бланшону, Мирча Элиадени ж.б. белгилөөгө болот. XX кылымдагы англис жана америка адабиятындагы ушул жанрдын өкүлдөрү Элвин Брукс Уайт, Роберт Линд, Макс Бирбом, Гилберт Кит Честертон, Герберт Уэллс, Жорж Оруэлл ж.б. болуп саналат. XX кылымдын башында бул жанрга орус жазуучуларынан В. И. Иванов, Д. С. Мережковский, А. Белый, Л. Шестов, В. В. Розанов, И. Эренбург, Ю. Олеша, В. Шкловский, К. Паустовский ж.б. кайрылышкан. Кыргыз адабиятынын өкүлдөрүнүн ичинен, чыгармаларын өздөрү эссе деп атабаса да, ушул жанрдын белгилерине ылайык келгендей кылып жазгандардан Аалы Токомбаевди («Өмүр баяным»), Мукай Элебаевди («Узак жол»), Касымалы Баялиновду («Кыйын өткөөл»), Түгөлбай Сыдыкбековду («Жол», «Бел-белес», «Мен миң жыл жашадым»), Чыңгыз Айтматовду («Манас-Атанын ак кар көк музу», «Балалыгым»), Кеңеш Жусуповду («Бир сабындагы өмүр», «Жаз»), Кубатбек Жусубалиевди («Муздак дубалдар», «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат», «Амбарная книга») жана

Абдулхай Алдашевди («Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү») атап кетүүгө болот.

Ушул жанрдагы чыгармаларга багышталган адабият теориясы боюнча бардык илимий-теориялык эмгектерде эссе жанрынын XX кылымдагы адаттан тышкары даңазалуулугу, анын актуалдуулугу, заманбаптыгы, турмуштуулугу белгиленет [120, с. 268]. Эссеизм адабий форманын чектеринен кыйла алыс чыгат, «көп сандаган аталыштар менен жүздөрдүн астында жана бардык түшүндүрүүлөргө карабай эссе адабий тип же жанр катары абдан турмуштуу. Ал бүгүнкү газета, жаңы басылган китеп же журнал өңдүү эле актуалдуу, керек десе телекөрсөтүү менен радиодон да биз иш жүзүндө өзүнчөлүктүү эсселерди угабыз» [134, р. 14]. Жогорудагы Д. Друэринин айткан ою эссенин адабий форма гана эмес, публицистиканын жанры катары да кызмат өтөө чөйрөсүнүн кеңирилигин айкын көрсөтөт.

Бирок, орус адабиятчысы Ю. В. Чудинова эссенин мына ушундай даңазалуулугуна карабай, бүгүнкү күндө бул жанрдын бүтүндүккө ээ концепциясы, теориясы жок боюнча турганын айтат. Биз мына ошону тактап алууга тийишпиз.

Конкреттүү бир жанрды изилдөөдөн мурун, анын аныктамасын тактап алуу абзел. Ар түрдүү илимий булактарда эссенин төмөнкүдөй аныктамалары берилет: «прозаическое сочинение небольшого объема и свободной композиции, выражающее индивидуальные впечатления и соображения по конкретному поводу или вопросу и заведомо не претендующее на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета» [74, с. 516]; «жанр философской, литературно-критической, историко-биографической, публицистической прозы, сочетающий подчеркнута индивидуальную позицию автора с непринужденным, часто парадоксальным изложением, ориентированным на разговорную речь» [106, с. 1565]; «жанр, имеющий непосредственную близость с научной, публицистической и художественной литературой, однако не относящийся целиком ни к одной из них. Широта выполняемых эссе функций позволяет относить к этому жанру любые

произведения с неявно выраженной жанровой принадлежностью» [77]; «essai в переводе с французского «попытка», «проба», «очерк», от лат. exagium «взвешивание» – жанр критики, литературоведения, характеризующийся свободной трактовкой какой-либо проблемы, ... автор эссе не заботится о систематичности изложения, аргументированности выводов, общепринятости вопроса и т.п.» [105, с. 477]; «жанр, отражающий момент зарождения мысли, которая пока не развилась в логически завершённое целое» [132, р. 154-171].

Биз эссе жанрынын көп сандаган аныктамаларын талдай келип, көптөгөн изилдөөчүлөр эссе терминине бир жактуу аныктама беришпесин байкайбыз. Адабиятчы Ю. В. Чудинованын пикиринде, теоретиктер эссе жанрына мүнөздүү бир катар белгилерди бөлүп көрсөтүүдө бирдиктүү пикирге ээ болушат [120, с. 269]. Ал белгилерди атай кетели: а) бул адабий прозалык жанр, анын айырмалуу белгиси автордун субъективдүү, кээде парадокстуу көз карашын, орнотмосун так билдирүү, «турмушка, өздүк ой жүгүртүүгө жана баштан өткөн окуялар жөнүндө отчетко негизделген пикир» болуп саналат; б) камтылуучу маселелердин кеңири диапозонуна карабай конкреттүү тема; в) эркин, чакан көлөмдөгү баяндоо формасы (1-50 барак, көбүнчө 20 баракка чейин), анткени автордун көз карашын билдирүүчү кыйла көлөмдүү келген тексттерде эссенин ички биримдигин сактоо кыйын; г) ойдун кыйкымчыл кыймылдары, таасирлери, ассоциациялары менен аныкталуучу эркин композиция; тилдин лексикалык курамын колдонуу – бийик стилдеги сөздөрдөн оозеки-сүйлөшүү лексикасына чейин; көркөмдүү билдирүүнүн көп сандаган каражаттарын (метафораларды, эпитеттерди, салыштырууларды, символдорду, аллегориялык жана накылдык элестерди) колдонуу; д) окурман менен кысылбаган стилде «ачык» диалогго багыт алуу. Эссенин беттеринде, изилдөөчүлөрдүн биринин пикири боюнча, «каарман-автор менен окурман «бири биринин колун кысат», бетме-бет кездешет. Бул дароо, биринчи саптардан тартып эле окурман менен маектешүүнүн жаңы формасын табуу аракети» [30, с. 45]; е) ой жоруулардын курулушу, жазуунун стили ички эркиндик, ойдун жана баяндоонун боштондугу жөнүндө күбөлөндүрөт; ё)

философиялык чыгармалардын мазмунуна кесиптик билимдер эмес, күнүмдүк турмуштук тажрыйба түз жана тике киргизилет; табигыйлык, жасалмалуулукту, окумал кербезденүүнү кабыл албоо; ж) «эссеисттик форма – бирдиктүү фактылар жөнүндө кабарларды, реалдуулукту сыпаттоолорду жана алар жөнүндө ой жорууларды суммалоочу кысылбаган-эркин бириктирүү. Эссеисттик формада айтылган ойлор, эреже катары, предметти аягына чыгара түшүндүрүүгө талаптанбайт, алар такыр башка пикирлердин мүмкүндүгүн жокко чыгарышпайт» [116, с. 437].

Адабиятчылардын пикиринде, эссенин тамыры мифке барып такалат: «...эссе не на пустом месте возникло, оно заполнило собою ту область цельного знания и выражения, которая раньше принадлежала мифу. Вот где корни этого жанра – в древности столь глубокой, что возникнув заново в 20-ом веке, он кажется безродным, отсеченным от традиции» [127, с. 349-358]. Окумуштуу-адабиятчы М. Н. Эпштейндин ою боюнча, эссеизм философиялык же көркөмдүк багыттардын каалаганынан да кыйла кеңири жана кубаттуу, феноменологияга же экзистенциализмге, сюрреализмге же экспрессионизмге ж.б.у.с. караганда да кеңири багыт болуп саналат, анткени ал маданий бутактардын биринин багыты эмес, бүткүл азыркы маданияттын өзгөчө сапаты, ушунчалык баарын камтуучу, ага куйган бардык агымдардан жогору туруучу чыгармачыл аң-сезимдин аймагы, ал баарысы андан агып чыгышкан мифология өңдүү эле ар түрдүүнү бириктирет: элести жана түшүнүктү, ойдон чыгарууну жана турмуш чындыгын, бирок алардын өз алдынчалыгын жок кылбайт [127, с. 337-381].

Ю. В. Чудинованын айтымында: «Салттуу классификацияга ылайык, эссе сыпаттоочу, баяндоочу, рефлексиялуу, көркөм-сынчыл жана адабий-сынчыл, талдоочулук, философиялык ж.б.у.с. болуп бөлүнөт» [120, с. 269].

Ал өзүнүн оюн тереңдетип, төмөнкү байкоосу менен бөлүшөт: «Автор жашоонун өзү эмес, анын музыкада, живописсте, адабиятта чагылтылышы менен иш жүргүзгөн учурда, эссенин формасы көркөм өнөр чыгармалары менен берилет. Жанрдын билдирүүчүлүгүнүн ар кыл ыкмаларын колдонуп, автор, чыгарманы талдап, өз көз караштарын окурманга жеткирүүгө

аракеттенет. Философиялык эссенин объектиси философиянын категориялары, адам жана дүйнө жөнүндө жалпы ой жоруулар болуп саналат. Эссе өзүндө эки же андан көп мүнөздөмөлөрдү да камтый алары белгиленет»[120, с. 269].

Ошентип, изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча эссени эки чоң категорияга бөлүштүрүү туура болот: а) субъективдүү (жекече) эссе, мында негизги элемент автордун тигил же бул кырын ачуу болуп саналат жана б) объективдүү (олуттуу) эссе, анын негизги предмети сыпаттоо же идея болуп чыгат.

Чыгыш менен батыш адабиятында, алсак, «Лунь-юйда», «Дао дэ цзинде», Ведаларда, «Дхаммападада», Библияда жана Куранда, Марк Аврелийдин «Ой жорууларында» ж.б.у.с. чыгармаларда моралисттик мүнөздөгү өткөөл туундулар жана түрдүү афоризмдер кеңири учураганына карабай, эссе азыркы түрүндө XVI кылымда француз философу Мишель Монтендин чыгармачылыгында биротоло таризделген, аны батыш адабият теориясында эссенин негиз салуучусу деп эсептешет («Тажрыйбалар», 1580-ж.). Орто кылымдардын ордуна келген Кайра жаралуу доору коомдун чыгармачыл күчтөрүн ойготуп, руханий-адептик төңкөрүш жасаган, анын натыйжасында коомдук дүйнөкөрүм алмашкан. Эми жекече автордук чыгармачылык орто кылымдык анонимдүүлүктү алмаштырган, инсандын боштондукка чыгуусу, жердеги бакыттын эркин жаратуучусу катары адамдын бийик сапаттарынын чындалуусу идеялары пайда болгон. «Жаңы адамды» тарбиялоо доордун башкы милдети катары аңдалган. Ушундай коомдук-тарыхый шартта жазылган «Тажрыйбаларда» автордун философиялык, тарыхый, саясий, диний, лингвистикалык, педагогикалык, этикалык ж.б. пикирлери орун алган. Монтень түрдүү элдердин адеп-ахлактары менен үрп-адаттары, каада-салттары, окуган китептеринин мазмуну жөнүндө айтат, бирок ушунун баары үзүк-үзүк түшүндүрмөгө айланбай, көптү түшүнгөн жана кабыл алган, бирок эч нерсеге такабаган, керек болсо өзүнө да тең келбеген инсандын элесине кайрылуунун аркасында – бирдиктүү сыпаттоого айланат [83; 84].

Окумуштуу Ю. В. Чудинованын көз карашы боюнча, «Тажрыйбалар» ассоциациялуу байланыштарда жана автор алдыга койгон постулаттарда

курулган. М. Монтень дүйнөнү изилдейт, бирок анын изилдөөсүнүн аттануу чекити автордун инсаны бойдон калат. Автордук ой жүгүртүүнүн жана анын дүйнөгө мамилесинин өзгөчөлүктөрү «Тажрыйбалардын» үздүк-создук түзүлүшүн түшүндүрүүгө жол ачат[120, с. 270].

Натыйжада XVI кылымда эссе биротоло калыптанат. Эссе жанрын изилдөөгө арналган бардык эмгектер Монтенге шилтеме кылышканы толук мыйзам ченемдүү. Жанрдын баштоочусуна мындай көңүл буруу, теориясы түзүлө элек жанрга карата өз көз караштарын баяндашкан авторлор, жанрдын тектик касиеттерин талашсыз тааныткан, жанрдын табияты жөнүндө идеяларга жападан жалгыз тастыктоо берген солк эткис бир нерсеге таянууга аракеттенишкенин күбөлөндүрөт, бирок универсалдуу чыгарманын көп сандаган аспектеринин ичинен анын негизги касиетин ажыратуу проблемасы келип чыгат [77].

Биринчи англис эссеисти Френсис Бэкон, 1597-, 1612-, 1625-жж. бир теманын тегерегинде топтоштурулган, тажрыйбалык акылмандык менен тактыкка каныктырылган чакан көлөмдөгү эссени адегенде латынь тилинде жазат да, анан англис тилине которот, анын аркасында англис адабиятында essays аталышы пайда болот. Анын чыгармалары айкын, кыска жана абдан метафоралуу стилде жазылат. Андан кийин, XVII кылымдын ортосунда олуттуу англис эссесинин өкүлдөрү акын, ойчул Жон Мильтон, акын, драматург, сынчы, тамсилчи Жон Драйден болуп калышат. Ж. Мильтондун чыгармалары социалдык реформаларга багытталган (ажырашуунун либералдуу тутуму, гуманитардык билим берүү тутумун киргизүү ж.б.у.с.). Анын эссе жанрындагы эң атактуу чыгармасы – «Ареопагитика» (1644-ж.) – басма сөз эркиндиги зарылдыгына жүйөөлөрдү баяндайт. Өз эссеистикасында Ж. Мильтон сезимдер менен таасирлерди эле эмес, автор баяндаган идеяларды да баса көрсөткөн. Ж. Драйден сынчыл адабий эссенин атасы деп эсептелет. Анын эмгектеринде көркөмдүү аргументация жок, алар негизинен адабий темаларга арналган.

XVIII кылымдын башында англис журналисттери Жозеф Аддисон жана Ричард Стил мезгил-мезгили менен пайда болуп турган эссе формасын иштеп

чыгышып, жанрдын башатын түптөшкөн. Ж. Аддисон газеталык колонканын биринчи автору болуп калган. Эки автордун тең эсселеринде юмористтик новелладан жана адабий-сынчыл макаладан баштап, публицистикалык фельетон менен газеталык хроникага чейин бир нече жанрдын белгилери айкалыштырылган. Ж. Аддисон менен Р. Стил өз эсселеринде ар кыл темаларды – тиричилик, мораль, философия, адам табияты маселелерин козгошкон, бирок бул авторлордун эсселеринин эки маанилүү белгиси акыл-эстик ой жоруулар менен юмористтик сүртүмдөр болуп саналат [67, с. 274-277]. Ушул авторлордун эссе жанрындагы чыгармалары, кийинки мезгилдеги эсседен насыяттуулугу, моралдык тыянактар менен бүтүрүүгө умтулуусу менен айырмаланышкан.

Бул мезгилдеги эссе кыска болгон, ал эми мезгилдүү басма сөз анын газеталык-журналдык жанрга айлануусуна түрткү берген. Газеталарда өз эсселерин жарыялашкан белгилүү жазуучулардын ичинде англис-ирланд жазуучу-сатириги, публицисти, философу, акыны Жонатан Свифт, англис жазуучусу жана драматургу Генри Филдинг, англис сынчысы, акыны Сэмюэл Жонсон болушкан, булардын акыркысы «эссеист» сөзүн биринчи болуп колдонгон. XVIII-XIX кк. эссе англис жана француз журналистикасынын алдыңкы жанрларынын бири болуп калган.

АКШда эссе өз алдынча адабий форма катары XVIIIкылымдын аягында жана XIX кылымдын биринчи жарымында өнүккөн. Саясат менен дин анын темасы болгон, антсе да амеркиалык жазуучу, журналист, саясий ишмер Бенжамин Франклин субъективдүү эссени саясий сатира менен ийгиликтүү айкалыштырган. Америкалык саясий ишмер Жеймс Мэдисон жана «Федералисттин» башка авторлору (1787-1788) логикалуу жана олуттуу эссенин мильтондук салтын улантышкан. АКШнын тарыхындагы биринчи ири адабий эссеист америкалык жазуучу-романтик Вашингтон Ирвинг болуп калган. Ушул мезгилде Ральф Уолдо Эмерсон, Генри Дэвид Торо өңдүү авторлор субъективдүү эссени гүлдөтүшкөн.

XIX кылымдын ортосунда жана аягында олуттуу эссе басымдуулук кылган. «Виктория доорунун» белгилүү автору деп Томас Карлейль эсептелет. Анын чыгармалары чийинден чыккан адабий стили, цитаталардын оюну, жабык аллюзиялар, ыргагынын үзүктүгү менен мүнөздөлгөн. Ушул тарыхый мезгил коомдук талаштар атмосферасында өткөн, мунун натыйжасында авторлор олуттуу эссе жазууга арбалышкан. Мыкты эссеисттердин бири англис акыны, маданият таануучусу Мэтью Арнольд болгон. Акындыктан баштап, ал кийин адабий сынга, анан коомдук сынга өткөн. Кийин, XIX кылымдын акыркы он жылдыгында субъективдүү эссенин кылдат чебери Роберт Льюис Стивенсон пайда болгон, ал көбүнчө өзүнүн романдары жана повесттери менен белгилүү.

XX кылымда америка адабиятындагы бул жанрга америкалык жазуучу Марк Твендин кылдат юмору, карапайым элдик тили жана бөтөнчө баяндоочусу барлыгы менен мүнөздөлгөн эсселери өзгөчө таасир кылган. Ушул тенденцияны өз чыгармачылыгында Роберт Чарльз Бенчли жана Жеймс Тёрбер өңдүү авторлор улантышкан. Эссеистикасы романдарын, философиялык чыгармаларын же ырларын толуктаган азыркы авторлордун ичинен англис-америка акыны, драматургу, сынчысы Томас Стернз Элиотту, англис философу, коомдук ишмери Бертран Расселди, америкалык философ, жазуучу Жорж Сантаянаны, англис жазуучусу, публицисти Жорж Оруэллди, англис жазуучусу, новеллисти, философу Олдос Хакслини, англис-америка акыны Уистен Хью Оденди, орус-америка жазуучусу, акыны, адабиятчысы Владимир Владимирович Набоковду, америкалык жазуучу, драматург Жойс Керол Оутсту жана француз жазуучусу, сценаристи Ален Робб-Грийени белгилөө керек. Англис жазуучусу, сынчысы Виржиния Вулф, англис ойчулу, журналисти, жазуучусу Гилберт Кит Честертон жана америкалык акын, драматург, сынчы Роберт Лоуэлл эң сонун субъективдүү эсселерди жазышкан.

Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, дал ушул эссе – XXI кылымдын лидер-жанры, ал жазуучуга өз аң-сезиминин парадокстуулугун жана өз калеминин курчтугун көрсөтүү мүмкүндүгүн берет. Бул кырдаал эссенин жанрдык бөтөнчөлүгү жана ал аткарган кызматтардын кеңирилиги менен

түшүндүрүлөт, алар жанрдык таандыктыгы айкын билинбеген каалаган чыгарманы ушул жанрга киргизүүгө жол берет [77].

Ю. В. Чудинованын белгилөөсү боюнча, орус жана совет адабияты үчүн эссе жанры анчейин мүнөздүү эмес. Ал ата мекендик адабият теориясында бул жанрга кызыгуу аз болгондугун белгилейт. Антсе дагы, XIX кылымдагы орус адабиятында эссеистиканын үлгүлөрү орун алганын айтат. Анан мисал катары, Ф. М. Достоевскийдин «Жазуучунун күндөлүгү», А. И. Герцендин «Тигил жээктен» чыгармасын көрсөтөт. Окумуштуу XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында бул жанрда жазуучулар жана философтор Л. Шестов, В. В. Розанов үзүрлүү иштешкенин, советтик мезгилде – А. В. Луначарский, И. Г. Эренбург, Ю. К. Олеша, Б. Л. Пастернак, М. И. Цветаева, К. Г. Паустовский кайрылышканын баян кылат. Анын пикиринде эссеизмдин белгилерин С. М. Эйзенштейндин, В. Б. Шкловскийдин, Эф. Капиевдин, Р. Гамзатовдун автобиографиялык прозасынан табууга болот. Ал эми XX кылымдын соңунда орус адабиятында Е. М. Богат, А. И. Левиков, Н. П. Крышук өңдүү авторлор өздөрүн моралдык-этикалык эссе жанрында сынап көрүшүп, кээ бир изилдөөчүлөрдүн моралдык эссе жоголду деген тыянактарын төгүндөшкөнүн кошумчалайт [120, с. 271-272].

Жогору жакта кыргыз адабиятындагы эссе жанрына киргизүүгө болуучу айрым көркөм туундуларды белгилегенбиз. Толуктай кете турган нерсе, биздин оюбузча, окумуштуу К. Асаналиевдин «Адабий айкашын», акын Ш. Дүйшеевдин «Агындыларын», илимпоз С. Байгазиевдин бир катар эмгектерин да («Манас» жана Ч. Айтматов», «Цивилизация жана Ата Журт тагдыры», «Улутум кыргыз, урааным Манас!», «Канткенде адам уулу адам болот?», «Таланттар жана тагдырлар», «Кыргыз калкынын рухий-адептик маданиятынын асыл дөөлөттөрү», «Интеллигенция жана улут келечеги» ж.б.) эссе жанрына кийирүүгө болот.

Өткөн кылымдын 60-жж. эссе адабий жанрынын мүнөздөмөлөрүнө, касет-сапаттарына кызыккан биринчи советтик окумуштуу Н. И. Глушков болгон. Анын негизги көңүлү очерк жанрына бурулган. Изилдөөчүнүн эссеге

кызыгуусу болсо, эссе формасына терс баа берүүдө гана жаткан. Н. И. Глушковдун пикиринде, ата мекендик адабиятка карата эссе термини эч нерсеге татыбайт. Ал эми кээ бир сынчылар эссеизм, башкалары лирикалык-философиялык же лирикалык-романтикалык очерк деп аташкандар реалдуулуктун өзү [26, с. 181-184]. Өз макаласында ал очерктеги сүрөттөөнүн бүтпөгөндүгү тууралуу пикир биздин адабият таанууга «батыш европалык эстетикадагы эссе (эссе) теориясынан көчүп өткөн жана «эссе» термининин өркөнсүздүгүнүн берилиши болуп саналат» дейт. Автор керек болсо «эссе» деген жаңы термин кийирген. Н. И. Глушков эссе жанрынын жарамсыздыгын далилдөө жана очерктин жашоого жөндөмдүүлүгүн баса көрсөтүү үчүн эссенин бөтөнчөлүгүн аныктоого аракеттенет. Анын ою боюнча «эсеге караганда очерк аталышы көбүрөөк так» [25, с. 99].

Ал эми адабиятчы В. Я. Канторович советтик адабият таанууда очерк менен катар, эссе термининин автордук адабий-сынчыл чыгарма катары бекемделишине түрткү болгон. Ал көркөм публицистиканын чыгармаларын ушул жанрга кийирген, аларда «сүрөткердин жана ойчулдун (автордун) элесинин, анын руханий, интимдүү турмушунун изи жатат» дейт да, «эссе – өзүн билдирүүнүн бийик деңгээли» [61, с. 100] деген тыянак чыгарат.

XX кылымдын экинчи жарымында илимпоз Е. П. Зыкова өзгөчө адабий жанр катары эссенин проблемаларынын татаалдыгын жана аз изилденгендигин көрсөтөт [52, с. 13]. Эссени иликтөөнүн татаалдыгы, бир жагынан, авторлор бул жанр өзгөчө даңазалуу болгон доордо, ачык эле башка жанрга тийиштүү чыгармаларды «эссе» деп аташкандарында (Жон Локктун «Адам акыл-эси жөнүндө тажрыйба» философиялык трактатын, Александр Поптун «Адам жөнүндө тажрыйба» дидактикалык поэмасын), башка жагынан, кээде авторлору танапташ жанрлык түрлөргө – каттарга, маектерге, ой жорууларга – кийирген чыгармалар чынында эссе жанрына таандык болушкандыгында (ОливерГолдсмиттин «Дүйнөнүн жараны, же Кытай ойчулунун каттары» жыйнагы, Уильям Хэзлиттин «Үлпөт үстүндөгү маектери», Абрахам Коулинин «Эссе формасындагы айрым ой жоруулары» ж.б.) жатат. Эссе менен

ага тектеш адабий каттар, мүнөздөр, портреттер, маектер жанрларынын ортосундагы чек аралар дайыма эле бир жактуу аныктала бербейт.

Адабиятчы М. Н. Эпштейндин ою боюнча, «Несмотря на то, что эссеистический жанр отпраздновал недавно свое четырехсотлетие, он остается одной из наименее теоретически изученных областей словесности. Непрестанно обновляясь и видоизменяясь от автора к автору, эссеистика упорно противится сколько-нибудь четкому обозначению своей специфики, выступая, скорее, как некая наджанровая система, включающая самые разнообразные философские, исторические, критические, биографические, автобиографические, публицистические, моральные, научно-популярные сочинения» [127, с. 334]. Ошентип, эссе деген эмне экени эч качан таптак аныкталган эмес. Ушул «аныкталбагандык» эссенин табиятын түзөт да, жанрдын өз чектеринен аша өсүүсүн камсыздайт.

Изилдөөчү Ю. В. Чудинованын пикиринде, «В настоящее время жанр эссе получает все большую популярность и актуальность в литературе. Также следует отметить, что подчас произведения сугубо эссеистические самими авторами определяются как очерки, статьи, записки, трактаты, письма. По-видимому, литературный термин, названный французским словом, остается непривычным и чуждым русскому менталитету. И наоборот, произведения, не являющиеся эссе, иногда относят к этому жанру» [120, с. 273]. Так эле ушунун өзүн кыргыз адабияты менен адабият таануусуна карата да айтууга болот. Бизде дагы эссе жанры эми гана адабий процесстен ордун таап келатат. Ошондой эле анын теориясына байланыштуу иликтөөлөр жасалбай турат. Алсак, ал тууралуу «Кыргыз адабияты: маалыматтама» аттуу эмгекте кыскача, көбүнчө советтик адабият таанууга ыктаган түрдө гана сөз болот [85, 192-б.]. Д. Асакееванын «Адабият теориясы» аттуу окуу китебинде да эссенин табияты анчалык терең ачылбайт [9, 89-98-бб.].

Эссе теориясын түптөөгө жол ачкан М. Н. Эпштейндин пикиринде, эсседе «жаңыча ой жүгүртүү» чагылтылат, ал «должно возвыситься над всякой интеллектуальной и профессиональной ограниченностью, пересечь барьеры,

разделяющие научное, художественное и обыденное сознание...» [126, с. 152]. Чынында да эсседе илимий, көркөм жана карапайым аң-сезим жиксиз жуурулуша келерин биз көп чыгармалардын мисалында далилдей алабыз. Бүгүн жазуучулар-эссеисттер үчүн башкы предмет тааным, дүйнөнү таануу бойдон калууда. Эссе жанры бүгүн адамды түрдүү-түмөн маселелер боюнча кызуу дискуссияга чакырып, анын руханий өнүгүүсүнө зор таасир көрсөтөт.

Ошентип, азыр адабият таануу жаатындагы изилдөөчүлөрдүн милдеттерине, биринчиден, эссе жанрын так аныктап алуу, экинчиден, анын документалдуу-көркөм адабияттын жанрларынын ичиндеги чек аралары менен ордун так сыпаттоо киришет. Ушул ишти аткаруу менен катар, кыргыз адабиятындагы эссеистиканын үлгүлөрүнө талдоочулук изилдөө жүргүзүүнү ишке ашыруу зарыл.

1.2.3. Эссеистика, эссеизация жана эссеизм

Дүйнөлүк адабиятта эссе жанрынын калыптануусу жана өнүгүүсү ага байланышкан бир катар терминдерди илимий колдонууга кийирди. Алсак, бүгүнкү күндө эссени изилдөөчүлөр өз эмгектеринде эссеистика, эссеизация, эссеизм деген түшүнүктөрдү ургаалдуу пайдаланышат. Биз мына ушуларга кыскача мүнөздөмөлөр бере кетүүнү туура таптык.

Эгерде эссени көркөм чыгармачылыктын жанры катары карасак, анда эссеистика – турмуш чындыгын чыгармачыл таанып билүүнүн усулу. Эгер биринчиси турмуштук материалды уюштуруунун формасы болсо, анда экинчиси – бир жагынан, анын негизинде реалдуу турмуш чындыгынын мазмуну өздөштүрүлүүчү, башка жагынан, көркөм чыгарманын мазмундук бүтүндүгү түзүлүүчү чыгармачылык принциптер болуп калат. Эссеистикалык усулда көркөм чыгарманын мазмундук биримдиги же бүтүндүгү стихиялуу түрдө табылган ыкмаларды аңдаштыруунун, тутумдаштыруунун, майнаптуулугу боюнча ылгоонун жыйынтыгы катары түзүлөт.

Михаил Эпштейн, адабият теоретиги жана тарыхчысы, эссеисттик усулду мүнөздөп, мындай дейт: «сам предмет письма превращается в метод письма, в точку отсчета, первопонятие». Анын пикиринде, «предмет, постигаемый эссеистически, как бы сам создает науку о себе, из объектаметодологии превращается в субъект», «из мыслимого понятия – в мыслящее понимание самого себя» [128, с. 31–36]. Илимпоз эссеистиканы сыпаттай келип, белгилейт: «...эссеистика в целом оказывается той сферой, к которой все более явственно тяготеют в своем развитии и чистое образотворчество, и понятийное мышление» [127, с. 363]. Анын «таза элес жаратуу» дегени – көркөм адабият, ал эми «түшүнүктүк ой жүгүртүү» дегени – философия. Ошентип, көркөм адабият да, философия да эссеистикага ыктап, аны көркөм усул, багыт катары кармана баштаган деген тыянакка келебиз.

Окумуштуу К.А. Зацепиндин ою боюнча, «В XX веке эссеистика, с одной стороны, автономизируется от иных форм интеллектуального письма, а с другой – сильно сближается с чистой литературой» [49]. Ал эссеисттик форманын эки маңыздуу негизи бар деп болжойт: 1) көркөм маанинин өз берилүү формасына имманенттүүлүгү (таандыктыгы) жана максатка ылайыктуулугу, буларсыз ал көркөмдүк катары жашабайт; 2) агенттери автор, предмет жана тил, ошондой эле реципиент болуп чыгышчу Башканын тажрыйбасын коюу-проблемалаштыруу [49].

Дүйнөнү таанып билүүгө жана турмуш чындыгын сүрөттөөгө карата эссеисттик мамиле, изилдөөчү Т. Ю. Лямзинанын пикирине ылайык, «предполагает универсальное значение трактовки даже частной темы и характеризуется в функциональном плане доминированием функции убеждения» [77]. Эссеисттик стилдин жалпы көтөрүңкү тонуанын башкы белгиси болуп саналат да, эссеисттик чыгармага таңгаларлык табышмактуулук берип турат. М. Н. Эпштейндин ою боюнча «Может быть» – формула эссеистики, относящаяся, в отличие от романа, уже не только к изображаемой действительности, но и к самим способам изображения – некая «метегипотеза»,

объемлющая повествовательное искусство, философию, науку, дневник, исповедь, исторический документ как пробные формы сознания»[129, с. 109].

Ошентип, эссеистиканын мүнөздүү касиет-сапаттарына түшүндүрүү, ынандыруу, баарын жалпы камтуу киришет. Эссеистика көркөм адабияттагы өзүнчө көркөм усул катары ушул белгилери менен аныкталат.

Ал эми эссеизация болсо ар кандай эле чыгармачылык ишмердүүлүктөгү кубулуш катары каралат. Алсак, окумуштуу Г. Н. Немец төмөнкүдөй пикирин ортого салат: «Эссеизация – феномен в области социально-гуманитарных наук (философия, социология, филология, педагогика), требующий пристального исследовательского внимания. Трактовка эссе лишь в качестве литературного жанра не соответствует современным представлениям о коммуникативных процессах и все больше приобретает свойство творческого (литературного, лингвокреативного) метода, проникающего в различные художественные (рассказ, повесть, роман и т.п.) и нехудожественные (публицистические, маркетинговые) тексты. При этом подвергаются изменению не только жанровые структуры самих текстов, но и происходит сближение таких понятий, как «жанр» и «тип текста»» [86, с. 202]. Ошентип, көркөм дагы, көркөм эмес дагы, түрдүү жанрлардагы ар кыл тексттер эссеизацияга дуушарлантылат. Натыйжада жанрдык чектер жуулуп, тексттин типологиялык өзгөчөлүктөрү жоюлуп, эсселешүү келип чыгат. Эссеизация ар түрдүү көркөм жана публицистикалык тексттерге терең сүңгүп кирип, көркөмдүк усулга, багытка айланат.

М. Н. Эпштейндин пикиринде, XX кылымда көркөм-адабий процессте орун алган түрдүү жанрларда эссеизация ыкчам жүргөн. Ал роман жанрынын эссеизациясына өзгөчө көңүл бурган. Анын айтымында бул процесс төмөнкүчө жүрөт: «Таким образом, «незавершенное настоящее» сначала вторглось внутрь эстетически завершенной реальности, чтобы потом – уже эссеистически – разомкнуть ее и вывести в незавершаемый мир вокруг литературы. Роман эссеизировался не в результате внешнего воздействия на него со стороны эссеистики, а в процессе собственного становления навстречу

действительности, переступающего одна за другой все границы традиционной условности»[127, с. 364]. Демек, чыгармачыл ишмердүүлүк процессинде роман жанры турмуш чындыгы көркөм шарттуулуктун чектерине сыйбагандыктан улам эссеизацияга дуушарланган, натыйжада роман-эсселер пайда болушкан.

Изилдөөчү А. С. Дорохова дагы роман жанры эссеизацияга туш боло аларын белгилейт. Ал мындай дейт: ««Эссеизация» в романах Гессе и Мерсье проявляется на различных уровнях произведений: на идейно-тематическом уровне, как основная установка на познание человека; в композиции, особенно в ее «открытости», незамкнутости; в сюжетеи сюжетном развертывании образов персонажей через взаимодействие нескольких точек зрения. Кроме того, эссе являет собой особую логику развитияавторской мысли в романах» [32, с. 124]. Тыянактай келсек, чыгармада эссеизация идеялык-тематикалык деңгээлдин адамды таанууга багытталуусу; композициянын ачыктыгы, туюкталбагандыгы; персонаждардын элестеринин бир канча көз караштардын жуурулушуусу аркылуу ачылуусу; автордук ойдун өнүктүрүлүшүнүн өзгөчө логикасы менен мүнөздөлөт. Эң башкысы, ой жүгүртүүнүн эссеисттик принцибинин чыгармачылыктын башка жанрлары менен типтерине кеңири жайылтылышын эссеизация деп атай алабыз.

Ал эми эссеизм туурасында айтсак, ал көркөм ишмердүүлүк процессиндеги жанрдык белги катары каралат. Көбүнчө муну философияга байланыштырышат. Мисалы, «Новая философская энциклопедиянын» 4-томунда мындай делет: «**ЭССЕИЗМ** – жанр современного философствования, обозначающий явно выраженный эстетический характер спекулятивно-художественного мышления. Под эссеизмом также понимают совокупность философско-художественных произведений в области мысли» [89, с. 455]. Мында башкысы ойго, ой жүгүртүүгө барып байланат. Демек, ой жүгүртүү, акыл калчоо эссеизмдин мүнөздүү белгиси.

Биз талдап жаткан маселелерди комплекстүү изилдеген орус адабиятчысы М. Н. Эпштейн эссеизм аналитикалык (талдоочулук) жана синтетикалык (жууруучулук) кызматтарды аткаарын айтат. Аналитикалык

кызмат өтөөдө «...самый характерный прием – комментарий всего происходящего с точки зрения того, «как это делается», выход в прямое общение с читателем и т. п.» [127, с.365] болуп саналат. Ошол эле маалда, «...эссеизм обладает и синтетической способностью – не только демифологизировать художественную образность, сводя ее во внехудожественную реальность, но и универсализировать эту образность, возводя ее к сверххудожественным обобщениям» [127, с. 365]. Демек, эссеизмге баарын автордун көз карашынан түшүндүрүү, окурман менен түз баарлашууга кирүү, көркөм образды универсалдаштыруу, аны өзгөчө көркөм жалпылоого чейин жеткирүү да мүнөздүү.

М. Н. Эпштейн эссеизмге төмөнкүчө аныктама берет: «Эссеизм – это синтез разнообразных форм культуры на основе самосознания личности, которая восходит благодаря такому опосредованию ко все более высоким степеням духовной универсальности» [127, с. 375]. Демек, эссеизм маданий кубулуш, анда маданияттын ар түрдүү формалары инсандын аң-сезиминде жуурулушат. Чыгармачылык процессте мына ушунун көрүнүүсүн биз эссеизация деп атай алабыз. Ошентип, эссе жанрынын өнүгүүсүнө байланыштуу көркөм-адабий процессте эссеистика, эссеизм, эссеизация өндүү кубулуштар орун алган.

1.2.4. Роман-эссенин табияты

XX кылымда дүйнөлүк алкактагы көркөм чыгармачылыкта прозанын роман жанры күрдөөлдүү өнүгүп, анын түрдүү модификациялары адабият айдыңына чыга келди. Ошол эле убакта XX кылымда романдын жанр катары өлүүсү, бүтүүсү, кризиске батуусу туурасында ойлор байма-бай айтылып турду. Бирок кызык жери, ошондой көңүлсүз божомолдордун баарында романдын жок болуусу эмес, анын жашоого жөндөмдүүлүгү айкындалып жатты. Жакшылап ойлонсок, эгер роман – даяр калыпка салынган жанрдык формага айланса, жанр канондоштурулса, – мына ошондо ал өз мүмкүнчүлүгүн түгөл аягына чыгарып,

түгөтүп, өлүп жок болмок. Тескерисинче, роман дайыма доорду, турмуш чындыгын көркөм чагылтып, сүрөткер түзгөн эстетикалык реалдуулук бойдон кала берди. Дал ушул кубулушту белгилүү адабиятчы В. Кожинов мындайча чечмелеген: «Роман может переживать периоды исканий, кризиса, отступления – как это и было не раз в его истории. Но в то же время роман слишком ценная и мощная форма искусства и человеческой культуры в целом, чтобы можно было вообще с ним расстаться» [65, с. 432]. Романдын мына ушундай түгөнгөн сайын түтөгөн көркөмдүк касиетин, орус адабиятчысы В. А. Пестерев төмөнкү менен түшүндүрөт: «И в первую очередь жизнеспособность романа связывается с постоянной его возможностью и способностью к обновлению литературной формы и языка романной прозы» [91, с. 254]. Туура, XX кылым ичи романдын формасы дайыма жаңыланып турду. Муну биз, башкасын айтпаганда да, роман-накылдын, роман-мифтин, роман-аллегориянын, роман-метафоранын, роман-эссенин адабий аренага, көркөм дүйнөгө келүүсүнөн айкын байкайбыз.

Адыгей адабиятчысы Т. А. Шовгенованын пикиринде: «Жанровые трансформации приводят к возникновению новых форм, в которых отчетливо просматривается первооснова» [124, с. 86]. Ал эми окумуштуу В. А. Капцев төмөнкү пикирин ортого салат: «На протяжении XX в. жанр романа развивался не только в плане отображения реальности, он стал в определенной степени продуктом субъективного авторского сознания. Все это привело в наше время к тому, что создается особый метажанр, объединяющий роман и эссе. От привычного сборника эссе такое новообразование отличает не только объем, но и наличие некоего смыслового центра, подчиненного особой авторской логике, который объединяет разрозненные впечатления и суждения писателя в смысловое целое» [62, с. 95]. Ошентип, роман жанры улам жаңылануу жолунда өнүгүп, өзүнчө эле бир метажанрды түзүүгө алып келген.

Дегинкиси, роман жанрына улам өзгөрүү, тынымсыз жаңылануу илгертен эле мүнөздүү болгон. Анын ушундай касиетин ойчулдар эбак эле байкашып, ага байланыштуу маанилүү пикирлерин айтышкан. Алсак, Фридрих Шлегелдин оюна ылайык, романда «всевозможные стили многообразно сменяют друг

друга; из этих различных стилей часто развиваются новые сочетания»[123, с. 100]. Даңазалуу орус жазуучусу Лев Николаевич Толстой бул жанрга мындай мүнөздөмө ыйгарат: «Роман – та свободная форма, в которой есть место и свобода для выражения всего, что только переживает внутри и вовне человек»[112, с. 359]. Көрүнүп тургандай, романга түркүн стилдердин бири бирин дамамат алмаштыруусу, натыйжада жаңы тутумдашуулардын пайда болуусу, адамдын ой-кыялындагы, көкүрөгүндөгү сезим-туйгуларынын кенен орун алуусу тийиштүү.

Жогоруда айтылгандай, XX кылымда романдын жаңы формалары бири бирин алмаштырып турган. Муну биз романдын көркөм дүйнөсүнө эссе ургаалдуу кирип, ага кубаттуу таасир кылганынан да көрө алабыз. Аны менен бирге, адабият таанууда роман-эссе, же романдык эссеистика деген түшүнүктөр да орун алды. Бирок бул кубулуш кыргыз адабият таануусунда терең талданбай, азырынча констатация мүнөзүндө гана турат. Алсак, кыргыз адабиятчысы К. Асаналиев калемгер Абдулхай Алдашев роман-эссени жаратканын констатациялайт, бирок роман-эссенин формалык-мазмундук өзгөчөлүктөрүнө талдоо кылып, түшүндүрмө бербейт. Анткен менен, залкар окумуштуунун бул пикири биз үчүн жол көрсөтүүчү маяктын ролун аткарат. Биз мына ушул илимий тезиске таянуу менен А. Алдашевдин аталган үчилтигинин эссеисттик табиятын дөөлөттүк негизде чечмелей алабыз.

Дүйнөлүк адабияттын алкагынан ой калчасак, XX кылымдын классикалык мурасына айланган австриялык жазуучу, драматург жана эссеист Роберт Музилдин «Касиетсиз адам», француз жазуучусу, драматургу жана эссеисти Андре Жиддин «Жалган акча жасоочулар», немец жазуучусу, эссеисти Томас Манндын «Иосиф жана анын бир туугандары», «Доктор Фаустус», англиялык жазуучу, романист жана эссеист Жон Фаулздун «Француз лейтенантынын айымы», венгер жазуучусу жана драматургу Лайош Мештерхазинин «Прометейдин табышмагы», италиялык философ, жазуучу, публицист, сынчы Умберто Эконун «Розанын ысымы», орус совет жазуучусу Андрей Битовдун «Пушкиндин үйү», орус совет ойчулу, жазуучусу жана

публицисти Дмитрий Галковскийдин «Бүтпөс туюк» өндүү роман жанрындагы чыгармалардын көркөм формасынын табиятын түшүнүү жана сезүү аларда эссеизмдин мааниси чоңдугун аңдоосуз эч мүмкүн эмес.

В. А. Пестеревдин пикиринде, «Свободой формы, незавершенностью, открытостью и изменяемостью роман и эссе подобны, но первый – на уровне творческого и творящего воображения, эссе – на уровне мысли»[91, с. 222]. Аталган адабиятчы теги чех француз жазуучусу Милан Кундеранын «Өлбөстүк» деген романын талдоого алып, аны «жайылтылган эссе» деп атайт да, «...структура этой книги Кундеры, внешняя и внутренняя организация материала, романного текста и слова, основана на свойственном эссеистике единовременном объединении, совмещении двух противоположных способов и миропостижения и писательского творчества – демонтажа и монтажа», [91, с. 210] - деген тыянакка келет. Анын демонтаж жана монтаж деп жатканы, анализ менен синтездин өзү. Ошентип, адабиятчынын ою боюнча, романга эссеисттик табият кийирип, анын калыптанган жанрдык формасын эссеисттик динамикага баш ийдирип, теги чех азыркы француз жазуучусу М. Кундера романдын жаңы тибин – роман-эссени түзөт.

Немец классиги Томас Манн өзүнүн «Иосиф жана анын бир туугандары» романын талдаган баяндамасында, өз чыгармасында «талдоочу эссеистиканын элементтери» чоң роль ойноорун белгилеп, романдын прологун «фантастикалык эссе» деп атап, эссенин романга чукулдугун көрсөтүп, анын түшүнүктүк-образдык табиятын ачат [80, с. 114, 118].

Азербайжан адабиятчысы Салида Шаммед кызы Шарифова өзүнүн «Взаимодействие романа спублицистическими жанрами» аттуу макаласында төмөнкүлөрдү белгилейт: «Эссеизация романа сопряжена с ориентацией на саморефлективное авторское письмо. В романе-эссе событийность должна раскрыть личность самого писателя, его внутренний мир и убеждения» [122, с. 38]. Анан XX кылымдын экинчи жарымында азербайжан романистикасында роман-эссе жанры тарала баштаганын, ал мурда азербайжан авторлору тарабынан түзүлгөн философиялык трактаттарга негизделгенин белгилейт.

Азыркы учурдагы азербайжан жазуучусу Эльчин Эфендиевдин «Махмуд и Марьям» роман-эссесине токтолуп, анда адамдын дүйнөдөгү орду жөнүндө ой жоруу жүргүзүлөрүнө көңүл бурат. Жогоруда аты аталган адыгей адабиятчысы Т. А. Шовгенова да 2012-жылы С. Гутованын «Ошьогуит[ум азыфагу]» («Между двух небес») роман-эссеси жарык көргөнүн айтат [124, с. 87]. Орус адабиятчысы А. С. Дорохова швейцариялык жазуучу Паскаль Мерсьенин «Ночной поезд на Лиссабон» романына эссеисттик касиет-сапаттар таандык экендигин далилдейт [33, с. 28]. Илимпоз В. А. Пестерев Петер Хандкенин «Дон Жуан» романын поэтикалык роман-эссе деп атайт да, анын мүнөздүү белгилерин терең талдап чыгат [92, с. 27-37]. Адабиятчы И. В. Сулова француз жазуучусу А. Бретондун «Безумная любовь» роман-эссесин талдай келип, аны «мезгил жана өзү жөнүндө китеп» деп атайт [109, с. 93]. Осетин адабиятчысы А. Н. Тотиева жазуучу А. Дзантиевдин «Небесные шахматы» роман-эссесинин жанрдык өзгөчөлүктөрүнө көңүлүбүздү бурат [113, с. 117-120]. Окумуштуу Н. В. Егорова венгер жазуучусу Дюла Ийештин «В ладье Харона, или Симптомы старости» аттуу чыгармасы роман менен эссенин айкалышында жазылганын белгилейт [37, с.438-443]. Белорус адабиятчысы Е. В. Михайлова жазуучу Е. И. Хвалейдин «Серебристые тополя» роман-эссесинде белорус маданиятынын түйүндүү концепттеринин чагылуусун иликтейт [82, с. 161-170]. Каракалпак адабиятчысы Г. А. Бегмуратова белгилүү жазуучу Т. Каипбергеновдун «Письма на тот свет, дедушке» роман-эссесинде фольклордук салттардын камтылышына токтолот [14, с. 26-29]. Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, бүгүнкү күндө дүйнө адабиятында нечендеген роман-эсселер жаралып, изилдөөнүн объектисине айланып жатат.

Демек, азыркы романдын эссеизмин айкындоо үчүн, чыгарманы конкреттүү талдоо менен ушул процессте пайда болуучу көркөмдүк мүнөздөгү жалпылоолордун биримдиги талап кылынат – эссеисттик романдын поэтикасы, табияты ушул эки багыттын жуурулушуусу аркылуу ачылат.

Бүгүнкү дүйнөлүк адабий процеске роман жанрынын эссеизациясы мүнөздүү. Роман-эссе – бул азыркы романистикадагы өзгөчө кубулуш. Бир

катар изилдөөчүлөр роман-эссени көркөм-документалдуу прозага кийиришет[77]. Ал эми көпчүлүгү роман-эсседен көркөм-публицистикалык прозаны көрүшөт [92; 109; 113]. Роман-эссе эркин формага жана композицияга ээ болгон, автордун акыркы чындыкка талаптанбаган субъективдүү пикирин билдирген публицистикалык, документалдуу жана илимий жанрлардын чегинде турган жанр болуп саналат. Ошол эле маалда роман-эсседегі публицистикалык башталма документалдуу же илимий башаттарга караганда кыйла маанилүү болуп чыгат. Муну менен бирге, роман-эссенин жанрлардын чек арасында турган абалы ага документалдуу жана илимий жанрлардын элементтерин да киргизүүгө жол ачат.

Романдын эссеизациясы өзү рефлексия жүргүзгөн автордук баяндоого багыт алуу менен коштолот. Роман-эсседегі окуялуулук, баяндалган, чагылтылган окуялар калемгердин өзүнүн инсанын, анын ички дүйнөсүн жана ынанымдарын ачууга тийиш.

Дегинкиси, кыргыз адабиятында дагы роман-эссе жанрына киргизүүгө болуучу автордук философиялык ой чабыты, интеллектуалдык арымы кенен чыгармалар арбын. Алсак, Мукай Элебаевдин «Узак жол» (1936; 1949), Түгөлбай Сыдыкбековдун «Жол» (1982), «Бел-белес» (1996), Кубатбек Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» (1990), «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» (1990), Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» (1996), «Тоолор кулаганда» (2008), Өскөн Даникеевдин «Арман» (2005), Аман Саспаевдин «Шашкедеги кара туман» (2012), Шайлообек Дүйшеевдин «Агындылар» (2013) деген ж.б. романдарды мисал келтире алабыз.

Жогоруда аталган чыгармаларды карап чыксак, алардын тематикалык ар түрдүүлүгү, проблематикасынын курчтугу, идеялык багытталышынын маанилүүлүгү, сүрөттөө-билдирүү каражаттарынын, же көркөм сөз каражаттарынын байлыгы дароо көзгө урунат. Аларда козголгон көйгөйлөр көп кырдуулугу, оригиналдуулугу жана белгилүү бир маданий контекстке таандыктыгы менен айырмаланат. Аталган романдарда өткөн тарых жана учур, өмүр жана өлүм философиясы, адам мамилелери проблемасы, сүйүү, эстутум,

маданият, салт ж.б. темалардын камтылышы да кыйла даана, кыйла ойчул берилет. Баяндоонун түзүмү адаттан тыш ар түрдүүлүккө ээ болот: бул автордук баяндоо дагы, кейипкерлердин добушун камтыган баяндоо дагы, биринчи жана үчүнчү жактардан баяндоо дагы. Калемгерлер өмүр менен өлүмдүн, жакшылык менен жамандыктын ж.б. дөөлөттүк категориялардын үстүнөн ээн-эркин, кысылбай ой калчашат. Роман-эсселердин өзүнчөлүктүү композициясы, кээде көндүм болгон сюжеттин жок болуп калуусу, ойлору менен элестеринин ачыктыгы окурманды кайдыгер калтырбайт.

1.3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын изилденишине кыскача сереп

XX кылымдын аягында – XXI кылымдын башында мурда окумуштуу, педагог, котормочу катары элге таанымал болгон инсан Абдулхай Алдашев күтүүсүздөн үчилтик роман жазып, окурмандарга тартуулады. «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001) деген романдар топтому үчүн 2002-жылы ага Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлык ыйгарылды. Жарыкка чыгып бүтөрү менен дароо абройлуу сыйлыкка татып жатканы эле бизге бул үчилтиктин маани-мазмуну кыйла олуттуу экенинен кабар берет.

Деги Абдулхай Алдашев деген ким? Ал жазуучулук ишмердүүлүктү эмнеликтен тандап алды? Анын чыгармалары кандай дөөлөттүк касиет-сапаттарга ээ? Ушул сыяктуу суроолор бизден аталган калемгердин биографиясына, ишмердүүлүгүнө, чыгармачылыгына комплекстүү кайрыла кетүүнү талап кылат.

«Кыргызская наука в лицах» кыскача тарыхый жана био-библиографиялык жыйнагынан биз бул инсан тууралуу төмөнкү кабарларды окуйбуз: «Алдашев Абдулхай Алдашевич (1918), доктор ветеринарных наук (1965), профессор (1966). Кыргыз. Родился в селе Жети-Огуз Иссык-Кульской области. Окончил КСХИ (1939). Работал заведующим кафедрой, проректором по науке КСХИ, директором ИБ АН Киргизской ССР. Участник ВОВ. Специалист в области ветеринарии, фармакологии и токсикологии. Почетный академик НАН КР, член СП Киргизии» [72, с.93]. Мында анын кан майданда болгону кыскача эске салынат. Ал эми «Кыргыз Республикасынын жазуучулары» аттуу эки томдук маалыматтаманын 1-томунда биз кеп кылып жаткан адам жөнүндө момундай маалыматтар бар: «Жазуучу, котормочу Абдулхай Алдашев Жети-Өгүз районуна караштуу Ак-Кочкор айылында 1918-жылы 19-декабрда туулган. 1939-жылы Фрунзе шаарындагы Кыргызстан айыл

чарба институтун бүтүргөн. Улуу Ата Мекендик согуш башталганга чейин окутуучу болуп иштеп, аспирантурада окуган. ...Чыгармачылык жолу В. Катаевдин «Мен эмгекчи элдин уулумун» повестин орус тилинен которуу менен башталып, 1938-жылдан Д. Дефо, Г. Флобер, Л. Толстой, М. Горький, Н. Рыбак, В. Маяковский ж.б. бир катар проза жана поэзия жанрындагы чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Автор катары алгач «Бала баатыр» пьесасын жазган. «Манас» үчилтигин орус тилине (115 миң сап) сөзмө-сөз, А. Токомбаевдин, А. Осмоновдун, А. Токтомушевдин чыгармаларын орус тилине которгон. ...2002-жылы «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү» үчилтигине Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган» [73, 88-89-бб.].

Жогоруда келтирилген кыскача кабарлардан көрүнгөндөй, А.Алдашев өз өмүр жолунда педагог, окумуштуу, котормочу, жазуучу катары таанылган. Ал кыргыз маданияты менен илиминин өнүгүүсүнө өзүнүн орчундуу салымын кошкон. Калемгердин өмүр жолундагы бизди кызыктырган эң негизги нерсе – бул анын эссеисттик тажрыйбалары. Ал өзүнүн өмүрүндөгү негизги чыгармасы болгон үчилтикти турмуштук тажрыйбасы артып, ак-караны, жакшы-жаманды ажырата таанып, инсан катары жетилген аксакал чагында жазып бүтүргөн. Жазуучулук ишмердүүлүккө олуттуу киришкенге чейин, ал орус тилинен кыргыз тилине, кыргыз тилинен орус тилине котормо жасоонун үстүнөн иштеп, эң сонун чыгармачылык мектептен өткөн. Сөз өнөрү тармагында иштөө билгичтигин такшалтууга ага илимий-изилдөөчүлүк ишмердүүлүк да мыкты жардам кылган. Ал өз өмүрүндө 500дөн ашуун илимий эмгектерин, анын ичинде 20 монографиясын, 11 ойлоп табуусун, 2 окуу китебин жана окуу куралдарын жарыялаган [72, с.93]. Биздин оюбузча, илим тармагынан ага чынчылдык жана тактык, жазган ар бир сөзүнүн объективдүүлүгү жана далилденүүчүлүгү өңдүү маанилүү сапаттар өткөн, канына сиңген. Ошондуктан анын эссеисттик үчилтиги кеңири окурмандар аудиториясынын жана кыйкымчыл адабиятчы-сынчылардын жактыруусун ылдам жеңип алган.

Абройлуу окумуштуу-адабиятчы, профессор ОсмонакунИбраимовдун пикири боюнча, «...именно в 90-е годы была предпринята попытка заново переосмыслить опыт Второй мировой войны, причем, на сугубо реалистической основе, без всякого ложного пафоса и ее целях пропаганды. Речь идет о трилогии А.Алдашева «Мысли в блиндаже», «Селевой поток войны» и «Ух, закончили, наконец». Если говорить в двух словах о самых важных достоинствах трилогии писателя, то можно было указать на стремление писателя срывать с лица войны всякую маску, отвлечься от фактора пропаганды, и описать жуткую, кровью намешанную, бесчеловечную прозу бытия фронта. ...тем более его написал человек, сам воевавший, и знающий войну непонаслышке. ...роман-трилогия А.Алдашева является серьезным вкладом в литературу о войне» [54, с.437-438]. Ооба, анын айткандары чындык. А.Алдашев өзүнүн үчилтик роман-эссесинде согуштун үрөй учурган жүзүн ачат, өзү согуштан алган ачуу сабактарды кайра аңдоодон өткөрөт. Калемгер өзүнүн эссеисттик мүнөздөгү ой толгоолорунда алдыңкы планга «...сүйүнүү жана кайгыруу, адилеттик менен адилетсиздик, акыйкаттык жана акыйкатсыздык, күнөөлүү жана күнөөсүз сыяктуу» [70, с.135] дөөлөттүк антитезаларды чыгарат. Биринчи роман-эсседе ХХ кылымдын 30- жана 40-жылдарында СССРде болуп өткөн окуялар чырмалышат. Мында согуштун алдындагы репрессиялар да, согуш мезгилиндеги оорчулуктар да кайра аңдаштырылат. Экинчи роман-эсседеар кыл согуштук кармаштар, жеңилүүлөр менен жеңиштер, адамдардын ар түрдүү – бөөдө жана максаттуу – өлүмдөрү көрсөтүлөт. Үчилтиктин экинчи бөлүгүнүн барактарында адам өмүрү менен тагдыры жаңыча аңдалат, адам өмүрүнүн баалуулугу ачылат. Ошол эле маалда согуш убагында адам жашоосунун түккө турбастыгы да көрсөтүлөт. Үчүнчү роман-эсседе согуштун акыркы жылынын окуялары баяндалат, адам үмүттөрү жана инсан трагедиялары чагылтылат. Жалпысынан бул үчилтикте адамдын өмүрү жана тагдыры философиялык ой толгоонун бийиктигинен, эссеисттик мүнөздө көңүлдү инсандын ички толгонууларына бөлүү менен каралат.

Бүгүн глобалдык адамзат мейкиндигинде кээ бир саясатчылар, геосаясий оюндун ниети жана колу булганч ишмерлери Экинчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыктарын фальсификациялоого, XX кылымдын тарыхын өз кара санатай максаттарына ылайыктап кайра жазууга күч үрөп жатышат. Ушул фондон мамиле кылсак, согуш жөнүндө чыгармаларды, көркөм тексттерди изилдөө жана талдоо аркылуу адамдарга ошол каардуу согуштун адамгерчиликсиз маңызын ачуу, зор таанымдык-дөөлөттүк мааниге ээ болот деп ойлойбуз.

Бирок Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын абдан зор философиялык-саясий, руханий-дөөлөттүк дарамети барлыгына карабай, ал кыргыз адабият таануусунда тийиштүү илимий-теориялык жана адабий-сынчыл аңдаштыруудан өтө элек. Эки-үч авторду эске албаганда, көпчүлүк адабиятчылар А. Алдашевдин согуштук тематикадагы көркөм дөөлөттөрүнө кайрылып, олуттуу илимий изилдөө жасоого бел байлай элек. Ушул мыкты калемгердин чыгармачылыгынын эссеисттик багыттуулугун ачуу иши таптакыр колго алынбай турат.

Эгерде А. Алдашевдин үчилтиги жөнүндө пикир айткан авторлордун эмгектерин сыдыргыдан өткөрсөк, анда калемгердин зор философиялык-адептик мааниге ээ көркөм-адабий туундуларын изилдөө иши чындап баштала электигине күбө болобуз.

Абдулхай Алдашевдин үчилтиги туурасында сөздү алгачкы болуп залкар адабиятчы Кеңешбек Асаналиев баштаган. Ал 1998-жылдын 6-ноябрында «Эркин-Тоо» гезитине «Эки нардын ортосунда» [10] деген макаласын чыгарган. Байкалып тургандай, макаланын аталышында эле символдуу маани жатат. Окумуштуунун негизги ою калемгердин «Жертөлөдө ой толгоо» деген романынын өзөгүндө коммунисттик жана фашисттик идеологиянын бетме-бет кагылышуусу сыпатталганына барып такалат. Кийин мына ушул тезисти изилдөөчү Б. Шамшиев «Кыргыз согуш прозасынын поэтикасы»[121] деген адабий-теориялык эмгегинде өнүктүрөт.К. Асаналиевдин романга байланыштуу пикирлерине кайрылсак, ал мындай дейт: «Коммунисттик идеологиянын өзүнөн өзү кыйрашы сөзсүз түрдө көркөм сөз искусствосунун

өнүгүш башатына, мазмундук формасына тиешелүү бурулуш, корректив киргизбей койбойт»[10]. Бирок да, белгилей кетүүчү жагдай, көркөм өнөрдө согуш темасындагы курч чыгармалар советтик бийлик кыйраганга чейин деле жазылып келген. Буга орус совет жазуучусу В. Некрасовдун «В окопах Сталинграда» (1946) деген атактуу повестин ж.б. көптөгөн чыгармаларды мисал келтире алабыз. Ошондой эле көркөм чыгармачылыктагы эссеисттик башталма деле советтик бийликтин кыйроосу-кыйрабоосуна эч кандай байланбайт. Эссеисттик мүнөздөгү чыгармалар совет бийлигине чейин деле, анын тушунда деле, андан кийин деле жазылып жарык көрүп турган. Андыктан коомдун өзгөрүүсү көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүү башатын түзөтүп таштады деген ой натуура. Башаты кандай болсо ошондой эле турат. Болгону доордун мүнөзүнө жараша жаңылануулар кирүүдө. Атактуу адабиятчы ушундай деп бааласа абдан жөндүү болмок.

К. Асаналиев жогорку макаласы чыккандан төрт жыл өткөн соң, 2002-жылдын августунда «Кыргызстан маданияты» жумалыгына «Роман-эссенин жаралышы» [11] аттуу эмгегин чыгарат. Мындагы белгилей турган маанилүү жагдай, белсемдүү адабиятчыбыз кыргыз калемгери А. Алдашевдин адабий-көркөм туундуларына роман-эссе деген аныктаманы ыйгаргандыгы болду. Так ушул илимий тезисти кармануу менен аталган үчилтиктин эссеисттик мүнөзүн ачып изилдөөгө толук мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ушул жагдай «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу көп томдуктун 7-томунда таасын белгиленет: «К. Асаналиевдин роман-трилогияга жүргүзгөн анализи жана берген аныктамасы биздин оюбузча А. Алдашевдин романы боюнча келечекте жүргүзүлө турган изилдөөлөргө кандайдыр бир даражада өбөлгө түзөөрү талашсыз»[70, 135-136-бб.].

«Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7-томундагы Абдулхай Алдашев туурасындагы очеркти жаш изилдөөчү А. Бешкемпирова жазган. Ал калемгердин өмүр жолун баяндай келип, биз изилдөө объектисине айланткан романдарга кайрылып, романдар документалдуулуктун, тарыхый окуялардын жана автобиографиялык окуялардын негизинде жазылганын билдирет

[70].Издөнүүчү белгилеген өзгөчөлүктөр, албетте, аталган романдардын эссеисттик мүнөздө экенине ишара жасайт. Тилекке каршы, А. Бешкемпирова соңку кыргыз адабиятынын тарыхында орчундуу орунга татыктуу бул чыгармаларды ичкериден терең талдоого жетише алган эмес. Ал өз сыпаттоосунда негизинен К. Асаналиевдин талдоосуна таянган.

К. Асаналиев менен А. Бешкемпировадан кийин эле А. Алдашевдин чыгармачылыгына байланыштуу адабиятчы М. Жумаев өз пикирин билдирди. Анын «Жаңы мезгил жана адабият» аттуу эмгегинде төмөнкүдөй ойлор орун алган: «А. Алдашевдин «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде». «Өх, бүттүкпү» үчилтик романы Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндө жазылгандай таасир калтырганы менен бул согуш жана анын алдындагы саясий кырдаал тууралуу буга чейинки чыгармаларда айтылбай келген жагдайларды көркөм баяндоого батынгандыгы менен өзгөчөлөнүп келет. ...Чыгарманын баяндоо стилин, композициясын, образдар структурасын карап чыккандан кийин романды тарыхый-биографиялык мүнөздөгү эссе жанрына таандык деп аныктама берүү ылайыктуудай» [46, 256-257-бб.]. Албетте, М. Жумаевдин пикири залкар адабиятчы К. Асаналиевдин биз жогоруда келтирген аныктамасынан агылып чыгып отурганы түшүнүктүү. Ал К. Асаналиевдин жанрды аныктоого багыттоо мүнөзүндөгү макаласын окуганы анык. М. Жумаев автор тарабынан чыгармага саясий роман деген аныктама берилишинин себебин анда «сүрөттөлгөн мезгил согуш учуру болгону менен андагы окуялардын бир түйүнү репрессия жылдарына барып такалып, анын чыгыш, өөрчүш себептерин, калайыкка алып келген кесепеттерин панормадуу чагылткандыгынан»[46, 257-б.] деп билет. Бирок, анын «...романда козголгон фактылардан да жашыруун саналган окуялардын документалдык негиздери айтыла баштаганда, романдын тегерегиндеги болгон ажиотаж, чыгарманын бестселлердиктей саналган мазмуну өзүнөн өзү бөксөрө баштады» [46, 257-258-бб.] деген кескин пикири менен макулдашуу кыйын. Биздин оюбузча, тескерисинче, А. Алдашевдин эссеистикалык үчилтигинин тереңинде катылган баалуулуктук мазмун жакшылап изилдөөгө муктаж. Биз адабиятчы М. Жумаев

аталган үчилтик туурасында карама-каршылыктуу пикирлерге кептелгенинин күбөсү болдук. Ал аталган чыгарма тууралуу талдоосунун соңунда кайра минтип көрсөтүп жатпайбы: «А. Алдашевдин өткөөл мезгилдеги бул роман-үчилтиги согуш жылдарын, ага катышкан ардагер-автордун мемуарындай бааланбаш керек. Баяндоо биринчи жактан жүргөнүнө карабастан ХХ кылымдын дээрлик чейрек кылымдык саясий окуялардын, өзгөрүүлөрдүн атмосферасы, коомдогу психологиялык маанай таптакыр жаңы, күтүлбөгөн өңүттөн сүрөттөлгөн» [46, 267-268-бб.]. Мындай эки жактуулук изилдөөчүнүн көркөм чыгармачылыктагы эссеистика, эссеизация, эссеизм тууралуу маалыматы аздыгынан улам келип чыккан деп болжойбуз.

Ага удаалаш А. Алдашевдин роман-эсселери тууралуу ф.и.д., профессор О. Ибраимов өз сөзүн айтты. Бул окумуштуунун 2013-жылы жарык көргөн «История кыргызской литературы ХХ века» деген фундаменталдуу эмгегинин 2-томунда болду. Ал негизинен автор согуштун ырайымсыз жүзүн реалисттик манерада жеткиликтүү ачканына көңүлдү бурат, ошондой эле аталган үчилтик роман кыргыз адабиятына кошулган зор салым болуп калганын белгилейт [54, с.437-438].

Аталган үчилтиктин мазмунун ачып изилдөөгө кезектеги салымды окумуштуу Б. Шамшиев кошту. Ал 2015-жылы «Кыргыз согуш прозасынын поэтикасы» деген эмгегин жарыялады. Ушул монографиянын 2-бабынын 3-параграфы толук бойдон А. Алдашевдин роман-эсселерине арналды. Б. Шамшиев өз талдоосунда негизинен К. Асаналиевдин тезисине таянып («Эки нардын ортосунда»), калемгердин романдары саясий чыгармалар экенин, аларда эгиз идеологиянын (коммунизм менен фашизмдин) кагылышы сүрөттөлгөнүн белгилейт [121, 216-257-бб.]. Бирок ал, изилдөөчү катары, биздин оюбузча, кечиримсиз жаңылыштыкка жол берген. Анын негизги катасы – коммунисттик идеологияны фашисттик идеологияга барабар кылып, теңдештирип койгону. Ал эми чынында, эки идеологиянын айырмалуу жактары арбын – фашизм арий расасынын башкалардан артыкчылыгын жар салат, немец калкына жашоо ареалын кеңейтүү үчүн башка элдерди кырып-жоюп жок кылуу

максатын, идеясын жашырбайт, ал эми коммунизм бардык элдердин бир туугандыгын, боордоштугун, достугун, теңдигин ураан кылып көтөрөт. Албетте, изилдөөчүнүн төгүн жагы арбын ой жорумуна анын бир катар жылдары чет элдик басма сөз кызматында («Азаттык» радиосунда) иштегени таасир кылганы айдан ачык.

Ошондой эле Б. Шамшиев «Кыргызстандын өзүндө эле сегиз миңден ашуун адам «эл душмандары» катары атылып, түрмөгө камалып жок кылынган. Саны жагынан аз жаңыдан мамлекеттик түзүлүшкө кирип жаткан калк үчүн бул өзү оголе оор жоготуу болгон» [121, 240-б.] деген субъективдүү пикирин билдирет. Мунун да жаңылыш экенин Ата-Бейит мемориалдык музейиндеги репрессия капшабына кабылган 137 инсандын (жалпысы 138 киши көмүлгөн, алардын ичинен бирөөнүн аты-жөнү белгисиз бойдонкалган) фамилияларын окуган киши илгиртпей баамдайт. Анткени, ал тизмеде жалаң кыргыздар эле эмес, орусу да, украини да, белорусу да, немиси да, еврейи да, өзбеги да, татары да, корейи да, кытайы да, дунганы да ж.б. бар. Кызыккандар карап көрсө болот. Бул болсо репрессиялар кайсы бир конкреттүү улутка каршы багытталбаганын, тарыхый-саясий терс кырдаалдын кесепети бардыгына бирдей тийгенин көрсөтүп турат. Ал эми ошондой татаал жагдайды кимдер, кантип уюштурганы, аны мененкандай кара өзгөй максатты көздөгөнү, такыр башка маселе.

Негизги кесиби журналист изилдөөчү кандуу репрессиялардын масштабдуулугуна далил болчу авторитеттүү фактылык булак катары орустун диссидент жазуучусу, совет мезгилинде чет өлкөгө чыгып кеткен А. И. Солженицындын «Архипелаг ГУЛАГ» деген чыгармалар топтомун көрсөтөт да, андан чоң үзүндү келтирет [121, 224-225-бб.]. Ооба, А. И. Солженицын репрессия курмандыктарын санай келип, чет элдик чалгындын буюртмасы менен жазылган таза саятташкан, маалыматтык согуштун куралы болгон чыгармасынын ар кай жерине 15-20 миллион деген цифраларды ойноп гана жаза салат. Тарыхый эмгектерди жазгандар да анын «шыптан» алынган сандык маалыматтарына таянган учурлар болгон. Бирок тарыхый чындык бир аз

башкача. Биз архивдик материалдарга таянуу менен өз көз карашыбызды билдире кетели.

«Военное обозрение» сайтына А. Самсонов аттуу автор «ГУЛАГ: архивы против лжи» деген макаласын жарыялап, анда төмөнкүдөй маалыматтарды келтирет: «Как показывают цифры из архивов, политических заключенных было намного меньше, чем уголовных, хотя клеветники СССР пытались и пытаются показать обратное. Так, один из ведущих клеветников СССР, англо-американский писатель Роберт Конквест утверждал, что в 1939 году в трудовых лагерях было 9 млн. политзаключенных и ещё 3 млн. человек умерло в 1937–1939 гг. Всё это, по его мнению, политические заключенные. По Конквесту, в 1950 году было 12 млн. политзаключенных. Однако архивные данные показывают, что в 1939 году общее число заключенных было чуть более 2 млн. человек: из них в трудовых лагерях ГУЛАГ – 1,3 млн. человек, из них 454 тыс. были осуждены за политические преступления (34,5%). А не 9 млн., как утверждал Конквест. В 1937–1939 гг. в лагерях умерло 166 тыс. человек, а не 3 млн., как сообщает западный профессиональный дезинформатор. В 1950 году насчитывалось всего 2,5 млн. заключенных, в трудовых лагерях ГУЛАГа – 1,4 млн., из них контрреволюционеры (политзаключенные) – 578 тыс., а не 12 миллионов!

Цифры же ещё одного профессионального лжеца, Александра Солженицына, о 60 млн. и более человек, умерших в трудовых лагерях, вообще нет необходимости анализировать из-за их полной абсурдности» [101].

Орус калемгери А. Солженицындын чыгармачылыгы туурасында кийинки мезгилдерде акты ак, көктү көк деп айткан изилдөөлөр жасала баштады. Алсак, белорус окумуштуусу В. А. Капцев «Трансформация образа современного писателя: от общественного статуса к медийному имиджу» аттуу эмгегинде А. И. Солженицын өзүнүн атын чыгарууга гана күч үрөп келгенин ынанымдуу фактылар менен далилдейт. Ал өзүнүн төмөнкүдөй маанилүү пикирин ортого салат: «А. Солженицын за годы эмиграции сформировал миф о себе как борце с советской тоталитарной системой. Это противостояние

проходило в разных форматах: политическом проекте «Архипелаг ГУЛАГ», который, собственно, и сделал ему имя на Западе, автобиографической публицистике («Бодался теленок с дубом», «Угодило зернышко промеж двух жерновов»), документальной эпопее об исторических судьбах России «Красное колесо», открытых публичных выступлениях в защиту советских диссидентов «Письмо вождям Советского Союза» (1973), «Жить не по лжи» (1974)» [63, с. 52]. Б. а. А. Солженицын бүткүл аң-сезимдүү чыгармачылык жолунда өзүнө келишкис күрөшчүнүн имиджин гана түзгөн, анын бүткүл «күрөшү» жасалма мүнөздө болгон деген ойду айтат. Эл, караламан калк «Ии, ушул калемгер СССРдин бийлигинин терс жактарын жазган турбайбы, ошон үчүн запкы көрүп, куугунтукка кабылган турбайбы» деген пикирге келүүсүнө жанталашкан. Илимпоз ушул калемгер тууралуу жарыя айтылгандар жөн гана миф экенин, «улуу, залкар калемгер» тууралуу ал миф XX кылымдын 90-жылдарындагы эл байлыгын талап-тоногон либералдык орус бийлигине абадай керек болгонун баса белгилейт: «Миф о Солженицыне – это миф полемический, настолько круг вопросов, поднятых писателем и мыслителем в своем литературном творчестве и публицистике, актуален для современной российской действительности. Можно говорить о современном «тексте Солженицына» как социально-общественном явлении» [63, с. 58]. Мына ушундан эле биз А. И. Солженицындын чыгармачылыгы саясий конъюнктуранын алкагына камалганын, ал өзү да эркисизден бири-бирине каршы турган саясий тутумдардын күрөшүнүн курмандыгына айланганын баамдай алабыз. Ошол себептүү бүгүнкү күндө Солженицынды дүйнөлүк көркөм адабияттын классиги катары ашыра чаап көкөлөтө, даңазалай берүүнүн, пайгамбар көрүүнүн анчалык кажаты жок.

Б. Шамшиев СССРдеги кандуу окуяларга чет өлкөлүк чалгындын тиешеси бардыгынан шек санайт. Анан «...өлкө ичиндеги бузуп-жаруучулукту фашисттик Германиянын топ-тобу менен жөнөтүлгөн фанатик тыңчыларына байлап салыш түпкүлүгүндө келип карама-каршылыктуу татаал маселени жөнөкөйлөнтпөй койбойт» [121, 226-б.] деген пикирин билдирет. Бирок

калемгер А. Алдашев өз үчилтигинде бардык күнөөнү Германиянын тыңчыларына оодарган жок да! Мына анын жазган саптары: «Батыш өлкөлөрүнүн шпиондук усулдары да ар кандай? Өтө олдоксону да, өтө кылдаты да бар. Маселен, немистердики: диверсия, террор, бешинчи колонна. Дагы бир өлкөнүн (атын айтпай эле коёюн) усулу адегенде чалгынчылык кылып барган өлкөнүн ишенимине татыктуу болуу. Ал үчүн өз кишилерин жибербей, ургун, ошол өлкөнүн иш билги адамдарын таап, акча, дүнүйө байлыктар менен кызыктырып, шпиондук ишке тартат. Сатып алгандан кийин, анын мойнуна кылтак салып тапшырмасын берип, кыңк дедирбей иштетет» [2, 45-б.]. Аябай тааныш бекен? Албетте, азыр деле бүт дүйнөгө чаң-будуң салуусун, айрым элдерге кыргын жүргүзүүсүн улантып келаткан, анысын бүт дүйнөдө демократияны орнотуу ниети менен чүмбөттөгөн, бузукулук иштерге миллиарддаган доллар бөлүп келаткан АКШнын усулу.

XIX-XX кылымдар ичи Улуу Британиянын, Германиянын, АКШнын чалгын кызматтары адамгерчиликке жатпаган абдан жаман иштерди кылып келишкени бүгүнкү күндө архивдик материалдар менен таптак далилденип отурат. Анан калса, андай кыңыр иштер дагы деле токтогон жери жок. Кечээ жакында эле «Дело №» гезити «Офицеры МВД Кыргызстана шпионили на посольство США» [57] деген макала жарыялады. Анда Мирлан Тойчиев, Эмилбек Карачев, Самат Шерипбеков, Кумарбек Чалданбаев аттуу кыргыз жарандары өз өлкөсүнө каршы АКШга иштеп жүрүшкөнү, жашыруун маалыматтарды чогултуп алардын элчилигине берип келишкени, натыйжада кармалып, күнөөсү далилденип, сот жообуна тартылышканы баяндалат. Арабызда билинбестен чет элдик чалгынга иштеп, чөнтөгүн жашыл долларга толтуруп, эли-жерине жасаган кыянатчылыгына, чыккынчылыгына курсант болуп, дагы канчасы жүрөт болду экен?

Изилдөөчү Б. Шамшиевдин монографиясында А. Алдашевден башка бир канча авторлордун да согуш темасындагы чыгармалары талдоого алынат. Ал талдоолорунда окумуштуу авторлордун адам турмушун, адам мүнөзүн, жан-дүйнөсүн, кыял-жоругун ачуусуна астейдил көңүл бөлөт. Бирок эмнегедир А.

Алдашевдин роман-эсселерине тийиштүү талдоосу жалаң гана саясий өңүттө кетип, роман-эсселердеги адамдын жан дүйнөсүн, анын тутунган баалуулуктарын, анын руханий-адептик бейнесин ачуу жаатында сөз азыраак болгону, бизди албетте, өкүндүрөт.

Адабиятчы Б. Шамшиевдин пикиринде, «Капитан Байсалов өлкөдө эмне болуп жатканын түшүнчү эмес. Ошондон ал Дорфмандын айткандарын айныксыз акыйкат катары кабылдап, ага эч кадиксиз ишенип отурбайбы» [121, 227-б.]. Бул аныктама түп-тамырынан бери жаңылыш. Эгер эстей турган болсок, капитан Байсаловдун прототиби – автордун өзү. Ал эми автор – Абдулхай Алдашев – ошол каардуу согушка өзү катышкан жана жеңиш менен кайтып келген. Согуштун кандуу, катаал жылдарында, андан мурунку опурталдуу 30-жылдарда, ал көп нерсени көргөн, уккан, күбө болгон, андыктан чындыкты жалгандан, акты карадан ажырата алат.

Ошентип, кыскача тыянактасак, азырынча Абдулхай Алдашевдин тарыхый-саясий дагы, философиялык-руханий дагы, моралдык-баалуулуктук дагы мааниси чоң үчилтигин илимий негизде изилдөө иши тийиштүү деңгээлде жүргүзүлбөй турат. Өзгөчө дасыккан адабиятчы катары К. Асаналиев көрсөткөн багыт – автордун аталган романдар топтомунун эссеисттик маанай-мүнөзүн ачуу – дегеле былк эте элек, негиздүү жана логикалуу илимий-теориялык жана сынчыл-практикалык аңдоодон өткөрүлө элек. Мына ушул татаал ишти жүзөгө ашырууда биздин изилдөөбүз аздыр-көптүр салым болот деп ишенебиз.

1.4. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук өңүттө изилдөө жөнүндө

Азыркы тапта дүйнө жүзүндө социалдык-гуманитардык илимдер тармагында, анын ичинде адабият таануу илиминде, баалуулуктук аспекттен изилдөө алдыңкы орунга чыгууда. Ал эми мындай изилдөөлөр сөзсүз аксиологиянын, философиянын баалуулуктар дүйнөсү жөнүндө өзүнчө тармагынын жоболоруна таянып жүзөгө ашырылат. Ошондо адабият таанууда аксиологиялык методология колдонууга киргизилет.

Тилекке каршы, азырынча кыргыз адабият таануусунда мындай жаңычыл методология кеңири тамыр жаюуга, бүчүрлөп-көктөөгө жетише элек. Ошентсе да, кыргыз илиминде бул багытты түптөөгө жана өнүктүрүүгө жасалып жаткан бир катар аракеттер бар. Алсак, филология илимдеринин доктору А. С. Жантаев өзүнүн бир катар макалаларын кыргыз адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын пайдалануу маселелерине арнаган [38; 39; 40; 41; 42; 43; 44]. Ал жаш изилдөөчүлөрдүн көңүлүн аксиологиянын негиздерине жана аны кыргыз адабият таануусунда колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүнө, баалуулук категориясы адабий процессти аксиологиялык аспектте изилдөөнүн өбөлгөсү боло аларына, көркөм баалуулукту же дөөлөттү аныктоонун чен-өлчөмдөрүнө, XX кылымдагы кыргыз профессионал адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоонун көйгөйлөрүнө, кыргыз адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын колдонууга киргизүүгө, кыргыз илиминдеги адабият таануучулук изилдөөлөрдүн методологиясын өзгөртүү зарылдыгы бышып жетилгенине, XX кылымдагы кыргыз профессионал адабиятын аксиологиялык изилдөөнүн негиздерине бурат да, өзүнүн бир катар методологиялык мүнөздөгү баалуу пикирлерин бөлүшүү менен, кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык аспектте изилдөө жүргүзүүнүн пайдубалын түптөп, чыйырын салат. Кыргыз калемгери А. Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук

мазмунун ачуу ишинде бизге жогоруда ысымы аталган изилдөөчүнүн макалалары олуттуу методологиялык таяныч болуп берет.

Алсак, окумуштуу А. С. Жантаевдин пикиринде, аксиологиянын ареалы адамзаттын бүткүл чыгармачылык тажрыйбасын камтыйт. Арийне, анын ичинде көркөм чыгармачылык дагы, жеке алганда, А. Алдашевдин эссеисттик тажрыйбасы дагы турат. Көркөм чыгармалар болсо, атайылап дөөлөттүк баалоону талап этет, мындай ишти аткаруу автордун жана чыгарманын көркөм дүйнөсүн, адабий чыгармаларда камтылган жалпы адамзаттык баалуулуктарды аксиологиялык аспекттен изилдөөгө жол ачат. Ошентип, аксиологиянын негиздери, анын методологиясы көркөм адабиятты, анын үлгүлөрүн баалуулуктук иликтөө үчүн олуттуу өбөлгө болуп калат.

Абдулхай Алдашевдин роман-эсселерине келе турган болсок, алардын «...философиялык доминантасы каардуу согуштун дал чордонунда калган жеке адамдын тагдырын көркөм изилдөөгө багытталат» [10]. Адам тагдырын, жазмышын көркөм иликтөө, изилдөө аталган чыгармаларда негизги кейипкер болгон капитан Байсаловдун аң-сезимди түйшөлткөн, башы каткан ой жоруулары, акылынын, алынын жетишинче баа берүүлөрү аркылуу жүзөгө ашат. Дал ушунун өзү биз изилдөө объектисине айланткан роман-эсселер өз тулкусунда чоң баалуулуктук дараметти катып жатышканын күбөлөндүрөт.

Теорияга кайрылсак, окумуштуу К. Зацепин эсседе негизинен үч интеллектуалдык, акыл-эстик иш-аракет: өздүк рефлексия, интерпретация жана проблематизация турмушка ашырылатурганын белгилейт [51, с. 204-205]. Өздүк рефлексияда автор өзү баяндап жаткан предметке карата өздүк пикирлерин, көз караштарын чагылтат, анын ойлору өзүнө багышталган өндүү болот. Эссенин негиздөөчүсү М. Монтень «Я имею дело только с собой, я непрерывно созерцаю себя, проверяю, испытываю... Я верчусь внутрисебя самого», [84, с. 587] - деп жазыптыр. Ошентип эсседеги башкы умтулуу – жазуучунун көз карашынын өзүнө кайрылгандыгы, өзүнө багышталгандыгы болот. Ф. А. Коган-Бернштейндин айтымында: «Эссе – это опыт, поставленный на человеческой способностисуждения, на себе самом» [64, с. 352]. Ал

эмиинтерпретация же түшүндүрмөлөө иш-аракетиндеэссеист башкалардын ойлорун, көз караштарын иреттеп жана андап, өзүнүн жекече дүйнөкөрүмүн түптөйт, ал интерпретация же түшүндүрүү мүнөзүндө жүрөт. Тажрыйбага тыгыз байланышта болуп, интерпретация когнитивдүү-рефлексиялык практика катары чыгат. Проблематизацияда инновациялар тажрыйбасы, маселени жаңыча көрүү сунушталат. Алсак, немец ойчулу Теодор Адорно эссени логикалык жактан аякталган бүтүндүк даражасына жете элек ойдун төрөлүү учурун чагылткан жанр деп түшүнгөн. Эссеисттин иштөө ыгын мүнөздөө үчүн Т. Адорно бөтөн өлкөнүн тилин билбеген, ошол себептен өздүк тажрыйбасына гана таянган саякатчы метафорасын колдонот. Ушундан улам философ «эссенин усулга чейин жеткирилген усулсуздугун» жана «негизги ички мыйзам катары еретикалуулугун» [132, р. 154-171] жар салат. Эсседе автор окурмандын көндүм болгон элестетүүлөрү менен күтүүлөрүн олку-солку кылууга, четке сүрүүгө умтулуп, инновациялар тажрыйбасын эске алат. Ошол инновациялар автор менен окурманды көрүнүштөргө карата көндүм көз караштан бошонуу иллюзиясына ээ кылат.

Эгер Абдулхай Алдашевдин роман-эсселерине жакшылап баам салсак, автор өздүк рефлексияны да, интерпретацияны да, проблематизацияны да колдонгонун көрө алабыз. Ал башкалардын тажрыйбасына (З. М. Дорфмандын айтып бергендерин) кайрылып, өздүк андаштыруу (рефлексия) жасайт, анан аны түшүндүрүп чечмелейт (интерпретация), мындан соң турмуштук процесстерге карата жеке субъективдүү ойлорун, инновациялык тажрыйбасын билдирет (проблематизация). Ушул иш-аракеттердин баарында автордун жекече баамдоосу, баалоосу башкы орунга чыгарылат. Турмуштагы окуяларга карата өз баасын билдирүү менен, автор өздүк баалуулуктар тутумун, жашоодо кандай баалуулуктарды артык көрөрүн окурманга ачып берет. Демек, анын үчилтик роман-эсселерин баалуулуктук аспекттен изилдөөнүн негиздүүлүгү күмөн жаратпайт.

Ошондуктан, А. Алдашевдин эссеисттик ишмердүүлүгүнүн ордун, маанисин жана баалуулуктук мазмунун комплекстүү изилдөө бүгүн актуалдуу

иш болуп саналат. Азыр «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү»(2001) романдарын жаңыча, аксиологиялык негизде баалоо учурдун талабы. Автор өз чыгармаларынын эскиздерин согуш мезгилинде эле, же балким, согуштан кийинки жылдарда эле даярдаган болсо да, аларды акыл-эси бышып жетилген аксакал курагында жарыялаган, бул бизге анын эссеистикасына жалпы адамзаттык оң баалуулуктарды камтыган чыгармачылык өнөркана катары мамиле жасоого жол берет. А. Алдашевдин эссеистикасын аксиологиялык аспектен адабият таануучулук талдоого дуушарлантып, биз автор өз роман-эсселеринде чагылткан жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкындоого, аларга таянуу менен үчилтиктин баалуулуктук мазмунун аныктоого жетишебиз.

I бап боюнча кыскача корутунду

Биз өзүбүздүн диссертациянын биринчи бабында эссе жанрынын пайда болуусун жана өнүгүүсүн, эссе жанрынын адабият таануу илиминде изилденишин, эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе өңдүү адабий-теориялык түшүнүктөрдүн каралышын жана талданышын, Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын кыргыз адабият таануусунда изилденүү абалын, анын роман-эсселеринин – «Жертөлөдө ой толгоонун», «Казат селинденин», «Өх, бүттүкпүнүн» – аксиологиялык же баалуулуктук мазмунун изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин карап чыгып, төмөнкүдөй бир катар илимий тыянактарга келдик:

1. Эссе жанрынын теориясынын түзүлүүсү XX кылымдын 70-80-90-жылдарында советтик окумуштуулар В. И. Березкинанын, Н. И. Бушманованын, Е. П. Зыкованын, Л. Ф. Компанцеванын, И. В. Устинованын, М. Г. Хелаянын жана чет элдик окумуштуулар Т. Адорнонун, Г. Гуддун, Д. Друэринин, К. Де Обалдианын, Т. Шевальенин ж.б. эмгектеринде түптөлө баштаган.

2. Кийинки мезгилдеги окумуштуулардын – А. А. Алексеевдин, Н. А. Аничкинанын, С. А. Гарушьяндын, П. А. Горпиняктын, А. Л. Дмитриевскийдин, О. И. Дурованын, Н. В. Егорованын, К. В. Загородневанын, К. А. Зацепиндин, О. Б. Ивановдун, Е. В. Маськованын, Н. А. Никулинанын, Д. Н. Перевозовдун, Е. А. Постнованын, Т. Э. Ратькинанын, Н. Б. Руженцеванын, Н. В. Славянскаянын, С. Ю. Соломатинанын, Ю. Н. Сысоеванын – эссе жанрына байланыштуу изилдөөлөрүндө эссе теориясынын жалпы жоболору ар башка улуттук адабияттардын материалдарына жана жеке авторлордун чыгармачылыктарына карата ыңгайлаштырып колдонулган, бул эссе теориясынын андан ары тереңдөөсүнө түрткү берген.

3. Советтик мезгилде көркөм-адабий процессте калемгерлер эссе жанрына жеткиликтүү көңүл бурушчу эмес, ошого жараша советтик адабият таанууда эссенин теориясы да анчалык жеткилең иштелип чыккан эмес.

4. Азыр эссе жанры дүйнөлүк адабий-көркөмдүк ишмердүүлүктө маанилүү орун ээлеп калды. Эсеге төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү: а) маданияттын эң маанилүү түшүнүктөрүн аңдаштырууга багытталгандык; б) кептин негизги кызматтык-маанилик тиби катары ой жүгүртүү менен сыпаттоону колдонуу; в) сюжеттик, окуялык-мезгилдик сызыктын баяндалган көз карашты жүйөөлөштүрүү жана шөкөттөө үчүн гана катышуусу; г) тилдик каражаттарды жана материалды берүү стилин автордун жекече тандоосу.

5. Эссе жанрынын пайда болуусуна жана өнүгүүсүнө түрткү болгон эки башат бар: 1) чыгыш башаты – Сэй Сёнагондун «Төшөк башындагы жазмалары» (X к.), ошондой эле Камо Тэмэйдин «Үжүрөдөгү жазмалары» (XIII к.), Еси Кэнконун «Эс алуу сааттарындасы» (XV к.) [21] ж.б.; 2) батыш башаты – Мишель Монтендин «Тажрыйбалары» (1580-ж.) жана анын жолун жолдоочулардын эсселери.

6. Эссенин өз алдынча жанр катары калыптануусу XVI кылымда М. Монтендин «Тажрыйбалар» аттуу белгилүү эмгегинен башталып, XIX кылымда эссе канонунун өзүнүн жаралуусуна, анын улуттук варианттарынын пайда болуусуна, анан аны турмушка ашыруунун туруктуу моделдеринин калыптануусуна алып келген.

7. XX кылымда көркөм чыгармачылыкта эссеистикалык манера кеңири кулач жайган да, философиялык, адабият таануучулук, публицистикалык, прозалык эсселердин катары калыңдаган. Алсак, аңгеме-эсселер, повесть-эсселер, роман-эсселер ж.б. пайда болгон.

8. Кыргыз адабият таануусунда эссе жанрынын теориясы анчалык жакшы иликтене элек, кыргыз профессионал адабиятындагы эссенин мүнөздүү касиет-спаттарына ээ болгон көркөм-адабий туундулар так аныктала, алардын эссеистикалык мүнөзү ачылып изилдене элек.

9. Бүгүнкү күндө адабият таануу илиминде эссенин негизги беш модели белгилүү, алар публицистикалык, көркөм, илимий-популярдуу, академиялык жана расмий-иштиктүү эсселер болуп саналат. Эссенин акыркы эки моделин бул жанрга формасы боюнча гана киргизишет.

10. Эссе жанры ХХ кылымда абдан белгилүү, актуалдуу, заманбап, турмуштуу жанрга айланган. Эссеизм адабий форманын чектеринен кыйла алыс чыккан.

11. Азырынча эссенин бирдиктүү аныктамасы жарала элек, изилдөөчүлөр эссе терминине бир жактуу аныктама беришпейт, илимде анын ондогон дефинициялары белгилүү. Салттуу классификацияга ылайык, эссе сыпаттоочу, баяндоочу, рефлексиялуу, көркөм-сынчыл жана адабий-сынчыл, талдоочулук, философиялык ж.б.у.с. болуп бөлүнөт.

12. Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча эссени эки чоң категорияга бөлүштүрүү туура болот: а) субъективдүү (жекече) эссе, мында негизги элемент автордун тигил же бул кырын ачуу болуп саналат жана б) объективдүү (олуттуу) эссе, анын негизги предмети сыпаттоо же идея болуп чыгат.

13. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча эссе – ХХI кылымдын лидер-жанры, ал жазуучуга өз аң-сезиминин парадокстуулугун жана өз калеминин курчтугун көрсөтүү мүмкүндүгүн берет. Бул кырдаал эссенин жанрдык бөтөнчөлүгү жана ал аткарган кызматтардын кеңирилиги менен түшүндүрүлөт, алар жанрдык таандыктыгы айкын билинбеген каалаган чыгарманы ушул жанрга киргизүүгө жол берет.

14. Эгерде эссени көркөм чыгармачылыктын жанры катары карасак, анда эссеистика – турмуш чындыгын чыгармачыл таанып билүүнүн усулу. Эгер биринчиси турмуштук материалды уюштуруунун формасы болсо, анда экинчиси – бир жагынан, анын негизинде реалдуу турмуш чындыгынын мазмуну өздөштүрүлүүчү, башка жагынан, көркөм чыгарманын мазмундук бүтүндүгү түзүлүүчү чыгармачылык принциптер болуп калат.

15. Эссеизация болсо ар кандай эле чыгармачылык ишмердүүлүктөгү кубулуш катары каралат. Чыгармачыл ишмердүүлүктө көркөм дагы, көркөм эмес дагы, түрдүү жанрлардагы ар кыл тексттер эссеизацияга дуушарлантылат. Натыйжада жанрдык чектер жуулуп, тексттин типологиялык өзгөчөлүктөрү жоюлуп, эсселешүү келип чыгат.

16. Эссеизм туурасында айтсак, ал көркөм ишмердүүлүк жараянындагы жанрдык белги катары каралат. Эссеизмге баарын автордун көз карашынан түшүндүрүү, окурман менен түз баарлашууга кирүү, көркөм образды универсалдаштыруу, аны өзгөчө көркөм жалпылоого чейин жеткирүү да мүнөздүү.

17. XX кылымда романдын жаңы формалары бири бирин алмаштырып турган. Романдын көркөм дүйнөсүнө эссе ургаалдуу кирип, ага кубаттуу таасир кылган. Аны менен бирге, адабият таанууда роман-эссе, же романдык эссеистика деген түшүнүктөр да орун алган. Натыйжада роман жанрынын эссеизациясы келип чыккан.

18. Роман-эссе – бул азыркы романистикадагы өзгөчө кубулуш. Бир катар изилдөөчүлөр роман-эссени көркөм-документалдуу прозага кийиришет. Ал эми көпчүлүгү роман-эсседен көркөм-публицистикалык прозаны көрүшөт. Роман-эссе эркин формага жана композицияга ээ болгон, автордун акыркы чындыкка талаптанбаган субъективдүү пикирин билдирген публицистикалык, документалдуу жана илимий жанрлардын чегинде турган жанр болуп саналат.

19. XX кылымдын аягында – XXI кылымдын башында мурда окумуштуу, педагог, котормочу катары элге таанымал болгон инсан Абдулхай Алдашевдин «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001) деген үчилтик романдары жарык көргөн.

20. Залкар окумуштуу Кеңешбек Асаналиев А. Алдашевдин үчилтик романдарына роман-эссе аныктамасын ыйгарган. Анын бул аныктамасы изилдөөчүлөргө аталган романдарды эссеистиканын үлгүсү катары карап изилдөөгө толук шарт түзөт.

21. Азырынча А. Алдашевдин тарыхый-саясий, философиялык-руханий мааниси чоң үчилтигин илимий негизде изилдөө иши тийиштүү деңгээлде жүргүзүлбөй турат. Автордун аталган романдар топтомунун эссеисттик мүнөзүн ачуу таптакыр колго алына элек, негиздүү жана логикалуу теориялык жана практикалык аңдоодон өткөрүлө элек. Мына ушул татаал ишти жүзөгө ашырууда биздин изилдөөбүз аздыр-көптүр салым болот деп ишенебиз.

22. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде адам тагдырын, жазмышын көркөм иликтөө, изилдөө негизги кейипкер капитан Байсаловдун аң-сезимин түйшөлткөн, башын катырган ой жоруулары, акылынын, алынын жетишинче баа берүүлөрү аркылуу жүзөгө ашат. Бул биз изилдөө объектисине айланткан роман-эсселер өз тулкусунда чоң баалуулуктук дараметти катып жатышканын күбөлөндүрөт.

23. А. Алдашев өз роман-эсселеринде өздүк рефлексияны да, интерпретацияны да, проблематизацияны да колдонгонун көрө алабыз. Ал башкалардын тажрыйбасына (З. М. Дорфмандын айтып бергендерин) кайрылып, өздүк андаштыруу (рефлексия) жасайт, анан аны түшүндүрүп чечмелейт (интерпретация), мындан соң турмуштук процесстерге карата жеке субъективдүү ойлорун, инновациялык тажрыйбасын билдирет (проблематизация). Роман-эсселерде автор өздүк баалуулуктар тутумун, жашоодо кандай баалуулуктарды артык көрөрүн окурманга ачып берет. Демек, анын үчилтик роман-эсселерин баалуулуктук аспекттен изилдөөнүн негиздүүлүгү күмөн жаратпайт.

II БАП. АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТИКАСЫН БААЛУУЛУКТУК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯСЫ

2.1. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн объектиси жана предмети

Адегенде КР ЖАК тарабынан диссертациялык иштерди жана авторефераттарды тариздөө боюнча нускамада коюлган талапка ылайык өз изилдөөбүздүн объектисин аныктап алсак, диссертациянын негизги объектисин кыргыздын белгилүү жазуучусу Абдулхай Алдашевдин калеминен жаралган роман-эсселердин – «Жертөлөдө ой толгоонун», «Казат селинденин», «Өх, бүттүкпүнүн» – негизги, канондук тексттери түзүшөт. Биз эң ириде ушул адабий-көркөм материалдарга изилдөө объектиси катары таянуу менен өз изилдөөбүздө алдыга коюлган максатты жана милдеттерди ырааттуу, логикалуу түрдө жүзөгө ашырабыз. Мындан тышкары, биринчиден, эссе жанрына байланыштуу көптөгөн илимий-теориялык эмгектерди жана, экинчиден, Абдулхай Алдашевдин чыгармачылык ишмердүүлүгүнө байланыштуу жазылган азгантай эмгектерди да илимий булак катары пайдаланып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине киргизебиз.

Ошондой эле, биздин диссертациялык ишибиздин предметин аныктай турган болсок, биздин изилдөөбүздүн негизги предметин көрүнүктүү жазуучубуз Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмуну, үчилтикке кирген роман-эсселерде чагылтылган, ачылып берилген жалпы адамзаттык баалуулуктар түзүп турат. Абдулхай Алдашевдин чыгармачыл инсаны, турмушта ал тутунган баалуулуктар, анын роман-эсселеринде мына ошол баалуулуктардын көркөм чагылуусу, анын чыгармачылыгындагы эссе жанрдык формасы, анын эссеистикасында камтылган жалпы адамзаттык баалуулуктар, автордун социалдык-саясий

көйгөйлөр боюнча жекече эссеисттик рефлексиясы да изилдөөнүн предметине камтылат.

Изилдөөнүн предметине Абдулхай Алдашевдин эссеистикасында көркөм берилген аксиологиянын алынуусу, автордун жана ал түзгөн өзөктүү кейипкерлердин – мисалы, майор Зильман Маркович Дорфмандын жана капитан Байсаловдун ж.б. – баалуулуктук багыт алууларын, баалуулуктар тутумун, алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн өз эмгегибизде терең ачуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мына ушул жагдай бизге Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмунун илимий негизде талдоого алууга жана далилдүү, жүйөөлүү аныктоого, айкындоого шарт түзөт.

Биз жүргүзгөн адабият таануучулук изилдөөнүн **илимий проблемасы – Абдулхай Алдашевдин эссеистикасында жалпы адамзаттык маанилүү баалуулуктар камтылганы, ошондуктан чебер калемгердин роман-эсселерине аксиологиянын методологиясын колдонуу менен илимий талдоо жүргүзүү зарылдыгы** болуп саналат. Жазуучунун эссеисттик мүнөздөгү романдарында карама-каршылыктуу жалпы адамзаттык баалуулуктарды чагылтууга, алардын ортосундагы татаал, чиеленишкен алакаларды ачууга басым жасалат, бирок бул жагдай кыргыз адабиятчыларынын көз жаздымында калып келе жатат, андыктан аталган роман-эсселерге карата комплекстүү аксиологиялык талдоо жасоо, изилдөө жүргүзүү бышып жетилген илимий маселе болуп саналат.

Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн роман-эсселер жөнүндө сөзгө өтөлү.

Үчилтиктин **жазылуу, жаралуу тарыхына** кайрылсак, Абдулхай Алдашев Улуу Ата Мекендик согуш учурунда аскерге чакырылып, 33-армиянын 538-минометтор полкунун ветеринария тармагы боюнча башчысы болуп кызмат өтөгөн. Анткени, ал 1939-жылы кыргыз айыл чарба институтун ветеринария тармагы боюнча окуп бүтүрүп, жогорку билимдүү ветеринария адиси кесибине ээ болгон. Мыкты кызматы үчүн капитан, майор аскердик наамдарына жеткен. Кан кечкен согуштук турмушта көргөн-билгенин, өзү күбө

болгон окуяларды күндөлүк жазып сактап жүргөн. Мына ошол күндөлүгү кийин согуш туурасындагы бир жагынан документалдуу жана автобиографиялуу, экинчи жагынан эссеисттик мүнөздөгү үчилтик романдарына негиз болуп берген.

Абдулхай Алдашев жараткан эссеисттик мүнөздөгү терең мазмундуу үчилтиктин биринчи чыгармасы – **«Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссеси** – 1997-жылы Бишкектен «Кыргызстан» басма үйүнөн басылып чыккан. Бирок автор өзү жарыяланган көркөм-адабий туундусун мурда эле жазганын киришүү бөлүмүндө төмөнкүчө белгилейт: «Чыгарма бир көзүнө бир көзүң сынчы, бир кулагыңа бир кулагың тыңчы болгон заманда өз убагында жазылып, кулпулуу сандыктын түбүндө көп жыл жатса да, убакыт шаркырап аккан суу сыяктуу болсо да, маанисин жоготпоптур. Андыктан, анча-мынча эле редакциялап, негизин биринчи калыбында эле калтырдым. Сандыктан алып коомдук кароого, сыноого тартууладым. Окурмандын ичин кымындай жылытса мен өзүмө ыраазымын» [2, б-б.]. Автор бул чыгармасында Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу катары кан майдандагы жоокерлердин күндөлүк турмушун, тиричилигин таң каларлыктай ишенимдүү, ынанымдуу, бөтөнчө тактыкта баяндайт жана өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, чындык-жалган, ак-кара баалуулуктук дихотомияларына кылдат психологиялык талдоо жасап, зарыл философиялык-турмуштук, руханий-адептик, моралдык-этикалык тыянактарды чыгарат.

Үчилтиктин экинчи китеби – **«Казат селинде» роман-эссеси**, – 1998-жылы Бишкек шаарынан Кыргызстан Жазуучулар союзу аркылуу жарыкка чыгарылган. Анда кан күйгөн улуу согуштун үчүнчү жылынын трагизми, драматизми, психологизми арбын окуялары элестүү тартылат. Негизги басым көп улуттуу Кызыл Армиянын Ата Мекенди баскынчылардан тазалоосуна жасалып, аскердик турмуштун оң-терс кырлары чебер сыпатталат. Автор кыргынга катышкан жоокердин турмуш-тиричилиги, көргөн-бакканы жалаң эле тизеге чейин кан кечүү, ок-дары түтүнүн жыттоо эмес экендигин, жоокерлер өмүр менен өлүм, баатырдык жана коркоктук, атуулдук менен чыккынчылык

сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктарды чыныгы түспөл-түрпөтүндө кандайча баштан кечиришкендерин ачык-айкын, жашырып-жаппай баяндайт.

Биз талдап жаткан чыгарманын үчүнчү китеби – **«Өх, бүттүкпү» роман-эссеси**, – 2001-жылы Бишкек шаарынан «Кыргызстан» басмасынан басылып чыккан. Бул чыгармада совет эли фашисттик баскынчылардын үстүнөн кандайча жеңишке жетишкени, ошол жеңиш совет элинен эмне деген чоң курмандыктарды талап кылганы, жеңиш үчүн шейит кеткен миңдеген адам тагдырлары жөнүндө эссеисттик мүнөздө, автордун жекече ой-пикирлерине басым жасоо менен баяндалат. Кандуу майданда үстөмдүккө ээ болуп, жеңишти көздөй илгерилеп бараткан Кызыл Армиянын аскерлери ичинде немец элине карата кандай маанайлар өкүм сүргөндүгү, кээде жеңүүчүлөрдүн жортуулу ырайымсыздыктар, зордук-зомбулуктар менен да коштолгону жөнүндө ачык айтылат.

Аталган роман-эсселердин **тематикасы** СССР тарыхынын абдан орчундуу окуяларына – 1937-38-жылдардагы кандуу репрессияларга жана Улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдарына арналган. Мына ушундан эле автор тандап алган тематика абдан кеңири масштабдуу экенин, ал тартып берген доордун социалдык-тарыхый мүнөзү, бейнеси өзгөчө татаал, карама-каршылыктуу болгонун туя алабыз. Негизи роман-эсселерге автор үчүн ой жүгүртүүгө түрткү болуучу жана эстетикалык, маданий, этикалык баалуулуктарды айкындоого жардам кылуучу тарыхый окуялар тема болуп беришет. Роман-эсселерге тема катары тандалган орчундуу коомдук-тарыхый окуялар адамды ойлонууга мажбурлоосу шарт, аларга көптөгөн маанилер камтылат, ошондуктан түрдүү муундардын жана коомдук турмуштун түрдүү чөйрөлөрүнүн өкүлдөрү болушкан адамдар андай тексттерди түрдүүчө кабыл алышып, алардан улам-улам жаңы ой-пикирлерди, идеяларды табышат.

Ал эми чыгарманын **проблематикасына** келсек, автор кандуу репрессиялардын жашырын кырларын, мына ошол дүрбөлөң заманды чет элдик чалгын кызматтары кантип уюштурганын жана кара санатай максаттарына кандай жолдор менен жетишкенин, ошондой эле Улуу Ата Мекендик согуштун

тутануу себептерин, ага адамзатты кандай коомдук-тарыхый кырдаал-шарттар түрткөнүн, калың элдин мекенин баскынчылардан коргоого кандайча жапырт көтөрүлгөнүн жана кантип, кандай азап-тозок менен Улуу Жеңишти камсыз кылышканын ачык-айкын көрсөтүүнү мерчемдейт. Роман-эсселердин **идеялык багытталышы** адам баласынын жер бетиндеги согушсуз, тынч турмуш-тиричилиги жаатындагы гуманисттик ойлорду жайылтууга негизделет, **эмоциялык пафосу** болсо анда эл башына түшкөн алааматка байланыштуу трагизм, драматизм, психологизм кеңири орун алганы, ошондой эле кыргын согуш өртүн өчүрүү, баскынчылардын үстүнөн жеңишке жетишүү максатындагы жалпы элдик героикага басым жасалганы менен өзгөчөлөнүп турат.

Ал эми **жанрдык өзгөчөлүгүн** болсо, терең эссеисттик мазмунга ээ экендиги, автордун субъективдүү идеяларына, көз караштарына, ой-пикирлерине, толгонууларына кеңири орун берилгендиги түзөт. Изилдөөчү М. А. Тесленконун пикири боюнча, «Авторское «я» в эссе является главным жанрообразующим признаком. Текст является отражением личностных(интеллектуальных, психических, моральных) качеств пишущего эссе. Творческую личность эссеиста характеризует высочайшая степень духовной и эмоциональной активности» [111]. Биз «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү» роман-эсселерин барактаганыбызда, аталган чыгармалар дал ушул мүнөздөмөгө толук жооп берерин байкабай койбойбуз. Айтылган оюбузга иллюстрация катары автордун жекече ой толгоолорунан бирин-экин мисал келтирекетели.

«О, чиркин, адамдын өмүрү аккан суу турбайбы?... Бир өмүр эч нерсе көрбөй, тамчыча тып-тып этип коюп, соолот экен, бирөө – учкан суудай аскадан атырылып, жолундагысын көмөлөтүп, акыры чуңкурга күп деп, бир тийип, алыс узабай жерге житет экен, а кээ бир өмүр кайнар булактан жыбылжып чыгып, бара-бара өзөн болуп, кууш капчыгайлардан күркүрөп, шаркырап ташты ташка койгулап кулатып, жайыкка, түзөңгө чыкканда текиреңи таскакка, таскагы желикке, желиги басыкка өтүп мелтиреген кең

дайрага айланып, сапары алыс болсо, жолу байсалдуу, алабын сууга кандырып, акыры деңизге куюлуп тынчыйт турбайбы. Мындай өмүргө жеткен да бар, жетпегендери – миллион. О, кудай, согуштун тар капчыгайында баратам. Тиги миллиондорго кошо көрбө!..» [2, 73-б.].

«Ой тобо-о! Ойлоп отурсаң бул дүйнөдө өмүр деген аягы жок, башы жок, тынымсыз жыш күрөш турбайбы. Бул күрөштө бирөө аз кармашып аз жашап, бирөө көпкө кармашып көбүрөөк жашап, баары бир өмүрүн бүтүрөт турбайбы. Кимдин өмүрү кай жерде, кай мезгилде бүтөөрүн бир Кудай өзү билбесе, пенде ар бир мүнөт тирүү мөөнөтүн пендечилик менен түбөлүк деп ойлоп, өлбөчүдөй пайдаланат окшобойбу?.. Тигил Горькийлик орус, Ахендик немис ата-бабалары көрбөгөн Белоруссиянын чакан бир станциясынын четиндеги жетим көрүстөндөн түбөлүк орун алаарын тирүү кезинде ой чаптырмак турсун, түшүндө да көрүшкөн эместир, ыраматылыктар» [2, 136-б.].

«Беттешкен, тирешкен эки жоонун ортосун бөлүп турган «кандайра» бүгүн табыш чыгарбай жыбылжып агууда. Бул дайранын башы Ак Деңизден башталып, аягы Кара Деңиз менен бүтөт. Волга дайрасынан көп узун, бирок бул дайрадан суу акпай, кан агат – болгондо да кишинин каны. Бул дайра табигый дайра эмес, киши колдуу жаралган дайра» [3, 111-б.].

«Согуш деген желмогуздун карды кишиге тойбойт экен. Төрт жылы катары менен соруп эле атты, бир да жолу май кылгырган жок. Күптү болгон жок. Биз күжүрмөн жолдошторубуздан, досторубуздан айрылдык. Айрыкча акыркы кыргында курман болгон досторубуз ичибизди эңшерип кетти» [4, 343-б.].

Үчилтиктин башынан аягына чейин, анда баяндалган окуялардын арасында мына ушундай автордук ой толгоолорго басымдуу орун берилет. Биз жогоруда өмүр-өлүм баалуулуктарына байланыштуу бирин-экин ой толгоолорду мисал катары келтирдик. Болбосо чынында өмүр-өлүм дихотомиясынын ары татаал, ары сырдуу өз ара карым-катышы романда автордун ой толгоолору жана аларды көрсөтмөлүү кылган согуш турмушунун

окуялары менен абдан кенен ачылып берилет. Алар бизге А. Алдашевдин романдары түгөлү менен эссеисттик мүнөздө экенин кашкайта дилилдешет.

Роман-эсселердин башкы кейипкерлерине келсек, үчилтиктин биринчи китебинде окуяларды «мен» деп өз атынан, биринчи жактан тизмектеген баяндоочунун аты-жөнү эч жерде аталбайт, баары ага «жолдош капитан», «жолдош начальник», «доктор» деп сыпаа кайрылышат. Бүткүл баяндоону жүргүзгөн «мендин» фамилиясын экинчи роман-эссенин – «Казат селинденин» – 223-бетинен зорго учуратабыз. Ал өзү полктун командирине минтип кайрылат: «Разрешите товарищ подполковник? Капитан ветеринарной службы Байсалов– мен шашып, Головинден мурда озунуп сурап калдым». Ошентип, чыгарманын башкы кейипкери, окуялардын негизги баяндоочусу – капитан Байсалов, 33-Армиянын курамындагы 538-минометтор полкунун ветеринария тармагынын начальниги, үчүнчү роман-эсседе анын аскердик наамы көтөрүлүп, майор болот. Байсалов ар кыл окуяларга, көрүнүштөргө, турмуштук жагдайларга карата акыл калчап ой жүгүртө билген, жеринен зээндүү, зирек, сергек инсан.

Биздин каарманыбыз алаамат согуш жүрүп жатса да, адамгерчилигин эч жоготпойт. Аны буга балачактан кулагына куюлуп келген атасынын насааты түртөт. Айтымында, «Атам раматылык да, «балам эч бир жанга кыянаттык кылба, убалына каласың. Аны акыретте кудай кечирбейт» деп, мени ыплас нерселерден тыйчу эле» [2, 139-б.]. Анын бул сапатын оорукка чөп даярдоого аскер жөнөтүү үчүн талапкерлерди тандаган учурунан көрөбүз. Бир ирет армиянын штабынан полктун ат унааларына чөп даярдоо үчүн Калуга облусунун аскер комиссарынын карамагына старшинасы менен төрт солдат жиберилсин деген буйрук келип калат. Калуга облусу кан майдандан алыс, ооруктагы жанга тынч жер эле. Ошондо Байсалов өз карамагындагы жоокерлерден кимди жиберсем деп катуу ойлонуп, биринчи эле Сусловго токтолот. Борис Никодимович Суслов өзү диабет дарты менен ооруган, заарасы токтобой, текедей сасып турган киши болчу. Аны мындай диагнозу менен армияга алышмак эмес экен, бирок өгөй энеси эбин таап, өз баласынын ордуна

аскерге жөнөтүп жибериптир. Оорукчан болуп калуусуна да өгөй энесинин көргөзгөн кордугу себеп болуптур. Экинчи талапкерди да оюнда болжоп койгон, ал согуш башталардан бир жыл мурун аскерге чакырылып, ошондон бери нечен салгылаштарга катышып, нечен жараат алып, көрбөгөнү көр болгон, денеси бүт чолосу жок тырык Нурмагамбетов деген казак жоокер эле. Анын ысымын лейтенант Баранов атайт. Бул Байсалов үчүн көктөн издегени жерден табылгандай иш болот. Лейтенант Баранов өз тандоосун төмөнкүчө түшүндүрөт: «Мен ал салдаттын денесин көрүп боорум ооруду. Төрт жолу жарадар болуптур. Ошондо да моюбайт. Кайраттуу салдат экен. Анын оорукка суранганын укканым жок. Ал Сусловдой эмес. Суслов болсо, бактысыз байкуш. Нурмагамбетов тирүү душман менен далай жолу кармашып, жок дегенде төрт жолу мекенибиз үчүн канын төккөн» [2, 69-б.]. Ошентип, Байсалов менен Баранов калыс караган, адамгерчиликтүү жетекчилер катары согуш майданында арбын азапты баштан кечирген эки адамдын сообуна калышат. Алардын бул тандоосу бийик адамгерчилик сапаттарга ээ экендиктеринен кабар берет.

Байсалов кадимки эле адам, ошондуктан ал адамга тиешелүү бардык касиет-сапаттардан куру эмес. Муну анын согуш маалы болсо да, кан кечип жүрсө да, жүрөктүн ышкысына жеңдирип, ашыктык сезимине кабылуусу айкын көрсөтөт. Аскерлер жүрүштө баратып, Литванын аймагындагы хуторлордун бирине токтошот. Ал хутордо ишке жарабаган чал-кемпир, анан баласы тамтуң басып жүргөн бир келин, орто жашап калган үчаял, 7-8 бала, 4-5 өспүрүм бар экен. Чал-кемпирдин келини поляк кызы Гражина эле. Башында алакалары тоңдоосун болгону менен, ал жактан кетерге чукул Байсалов менен Гражинанын ортосунда ылым саноо, жакындык сезим пайда болот. Аскерлер жүрүшкө аттанганы жатканда Гражина күтүүсүз келип, Байсаловго алтын чынжыры бар, жүрөкчө түрүндөгү кызыл кутуча белекке берет. Ал символдуу белек отгукшам болот. Бирок ал Гражинанын артынан барып, коштошууга батынбайт. Анысын төмөнкүчө түшүндүрөт: «Анын үстүнө катардагы карапайым салдат эмес офицер болгондугумдан, сенден команда күтүп, жолго

даяр болуп турган аскерлердин алдында ким экендигимди унутуп, делебемдин мүнөттүк делөөрүүсүнө берилип, башымды жоготуп койгонумда, карамагымдагыларга кайсы баркым калат эле?» [4, 5-б.]. Бул жагдай биздин башкы кейипкерибиз кандай кырдаал болбосун, акылын сергек тутта алган, ар нерсеге талдоочулук менен мамиле кылган зирек жан экенин дагы бир жолу көрсөтөт.

Үчилтиктин образдар тутумуна келе турган болсок, согуш мезгилинин шартына жараша Байсаловдун тегерегинде көбүнчө аскер кишилери. Үчилтиктин көпчүлүк кейипкерлерин бүт ар түрдүү улуттагы аскер адамдары түзүшөт. Алардын баарысы адамзатты мыкаачылык менен кырып-жоюуну мерчемдеп, ажаандана жулунуп келаткан фашизмдин үстүнөн жеңишке жетүү үчүн, кор болуп тепселген Ата Мекенди фашисттик баскынчылардан бошотуу үчүн, кан майданда кара башын сайып кан кечип жүрүшөт. Роман-эсселердин көпчүлүк кейипкерлерин бир гана ушул асыл максат – каардуу душмандын үстүнөн жеңишке жетишүү бириктирип турат. Автор түзгөн көркөм элестер бизге кулк-мүнөзү, касиет-сапаты боюнча ар түркүн адамдарды тааныштырганы менен, алардын баарынын бирдиктүү тутумга биригүүсүнө себеп болгон жагдай – согуш кырдаалы.

Биз изилдөөчүлүк максатта үчилтикке кирген роман-эсселердин кейипкерлеринин эсебин алып көрдүк. Бул аталган чыгармалардын масштабы чынында да романдык деңгээлге туура келерин дагы бир жолу айкындады. Алсак, «Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссесинде башкы жана эпизоддук кейипкерлерди кошо эсептегенде образдар тутумуна 56 (элүү алты) кейипкерди киргизүүгө болот, ал эми, «Казат селинде» роман-эссесинде каармандар тутумуна кирди-чыктысын кошо санаганда 57 (элүү жети) кейипкерди кошо алабыз, үчүнчү китепте, «Өх, бүттүкпү» роман-эссесинде кармандар тутумуна 60 (алтымыш) жеке өзгөчөлүккө ээ кейипкерлер камтылат. Ар бир китептеги кейипкерлер тутумунун тизмесин түзүп, аларды изилдөөнүн аяк жагында өзүнчө тиркемелер түрүндө бердик **(1-2-3-ТИРКЕМЕЛЕР)**.

Мурдагы капитан, кийинки майор Байсаловдун (толук аты-жөнү эч жерде аталбайт, бирок бул каармандын прототиби автордун өзү экенинен шек санабайбыз – Ж.Т.) кан майданда ийин тиреше кызмат өтөгөн, ачуу-таттууну, азап-тозокту чогуу көргөн чукул жолдоштору төмөнкүлөр: Николай Михайлович Бычков, мурда улук лейтенант, ОВСтин начальниги, кийин капитан, майор, полк командиринин оорук боюнча орун басары; Александр Михайлович Баранов, мурда лейтенант, кийин улук лейтенант, ветлазареттин фельдшери; Кузьма Евсеевич Посохов, старшина, мурда ветлазареттин кызматчысы, кийин Н. М. Бычковдун жардамчысы; Ефим Чистов, сержант, ветлазареттин кызматчысы; Петр Михайлович Коптев, мурда улук лейтенант, кийин капитан, начхим; Несговоров, мурда капитан, штабдын начальнигинин биринчи орунбасары, кийин майор, полктун штабынын начальниги; Иван Сергеевич Кондрашов, улук лейтенант, санчаасттын фельдшери; Зураб Андроникович Цагарейшвили, капитан, биринчи дивизиондун командири.

Аталгандардын ичинен Байсалов, Баранов, Бычков, Чистов кан күйгөн согуштун марасына чейин жетип, аман-соо калышат. Калгандары бүт бойдон согуш майданында ар кандай кырдаалдарда курман болушат. Каза тапкандардын арасынан К. Е. Посохов, П. М. Коптев, З. А. Цагарейшвили казат күндөрүндө башкы кейипкер Байсалов менен абдан жакын болуп, бири-бирин түшүнгөн жолдошторго айланышкан эле.

Байсалов жогоркулардан тышкары майор, дивизиянын гезитинин редактору З. М. Дорфман; подполковник, полктун командири Васильев; капитан, полктун медицина боюнча начальниги И. И. Егоров; улук лейтенант, Смерштин уполномоченныйы Безбородов; майор, полк командиринин оорук боюнча орун басары Г. М. Головин; санчаасттын башчысы Морозов; улук лейтенант, начпрод Богомолов; капитан, санчаасттын начальниги Д. Л. Кабаков; капитан, НКВДнын полктогу өкүлү С. А. Акопян; казак жоокер Нурмагамбетов; орус жоокер Б. Н. Суслов ж.б. көптөгөн кейипкерлер менен тагдыр жолдору чырмалышып, кандуу казаттын түркүн окуяларын чогуу баштан кечиришет.

Автор А. Алдашев, баяндоочу Байсаловдун прототиби катары, тагдыр жолунда кан кечкен казатта өзү жолуккан адамдардын көпчүлүгүнө элестүү, таамай мүнөздөмө бере кетет. Биз төмөндө кейипкерлерге берилген автордук мүнөздөмөлөрдүн айрымдары менен тааныштырабыз.

Байсаловдун жылуу сөзүнө караганда, майор З. М. Дорфман анын сыр чечишер чукул адамына айланган. Ал муну мындайча билдирет: «Жаның бушайман болуп жүргөн мезгилде акылдуу, ак ниет, акыйкатчыл адам кезигип, өзүнүн ымандай сыры менен бөлүшсө, сенин ички дүйнөңдөгү сырыңды ойгото алса, жан дүйнөңдүн өчүп бараткан оту кайра тутанып, жаның кайра өз ордуна келет экен. Зильман Маркович мен үчүн ошондой киши болгону бүгүн сезилип, аны жоктоп, капшытым эңшерилип атат» [2, 82-б.]. З. М. Дорфман Байсалов менен болгон жертөлөдөгү (блиндаждагы) түнкү маектерде-субкаттарда ага дүйнөлүк алкактагы эч аёосуз, ырайымсыз саясат, СССРдеги кайнаган саясий күрөштөр, чет элдик чалгын кызматтарынын өлкөнү бүлүнтүү аракеттери, кандуу репрессиялар отунун тутануу себептери ж.б. туурасында эл билбеген жашыруун сырларды ачып берген эле. Аны менен болгон маектерден соң биздин башкы кейипкер өзү жооп таппай жүргөн көптөгөн машакаттуу суроолордун жандырмагынын учун көрүп, көзү кыйла ачылып калган эле.

Союздук масштабдагы репрессиялардын эпкини Кыргыз ССРине да жетип, бир кыйла жазыксыз адамдар курман чалынган. Ал туурасында Байсалов мындайча ой жоруйт: «Эл душмандары, улутчулдар, террористтер да идеологиянын садагага чабылган улактары! Дорфмандын далилдешине караганда, аларак жеринен күйгөн жазыксыз курмандар! Алардын баарысы тең жазыксыз экенине кепил боло албасам да, өзүм билгендериме күбөмүн. Кыргызды агартып, көгөрткөн Касым Тыныстановдун, мени окуткан Окулич-Казариндин «эл душмандары» экенине ишенбейм... А балким, булардын кучак жеткис акылына тең келе албаган, ач көз ичи тарлар буларга кудайдын бергенине ыраа көрбөй чагым жасагандыр?» [2, 141-142-бб.]. Маселенин өзөгү дал мына ушунда – репрессиянын курмандыктарынын соттолуусуна, атылуусуна ичи тар кимдир бирөөлөр шыкакчы болушкан.

Мына ушундай эссеисттик ой толгоодон кийин Байсалов ошол калаймандуу 30-жылдардын экинчи жарымында өз айылында болуп өткөн калабалуу окуяны эскерет. Анын төрт айылдашы – Ыбыке, Ыйса, Жайнак, Молдаалы – «террористтер» деп айыпталып, атылып кетишкен. Аларды түн ичинде үйүнө баса-көктөп кирип кол салып, колхоздун башкармасын чала жан кылышканы, үч жашар баласын жаралантышканы, аялын өлтүрүшкөнү үчүн айыпташат. Бирок балдарынын баарын кызылча тумоо соруп кетип, куу баш калган Ажаркан аттуу, эл ичинде Алакемпир деп аталган байбиченин айтымында, окуя такыр башкача болгон. Байкуш Алакемпир менен анын момун абышкасын, алдан-күчтөн тайган чактарында жогорку төрт «террористтин» бири Ыбыке өз колуна алыптыр. Ажаркан ошол себептен «туубаса да, тутунган баласынын» кыйчалыштуу тагдыр-жазмышына күйүп-бышып, эл көзүнөн жашырылган чындыкты чыркырап айтып жүрүп өтөт. Ага боору ооруган, жогорку төртөөнү чагымдап, кестирип ийүүгө катышкан бирөө, согушка аттанар алдында атайын келип жашыруун жолугуп, болгон чындыкты айтып берип, анан майданга кетет.

Иштин жайы мындайча болот. Башкарма райондогу чогулуштан кеч тарап, түн катып үйүнө келсе, аялы башка жигит менен коюндашып жатыптыр. Ал ачуусуна чыдабай колуна урунган күрөк менен аялын баштан ары тартып жиберет. Жигит башкарманын күрөгүн колунан жулуп алып, өзүн белге уруп, жыга чабат. Кошуна жашаган туугандары түн ортосунда чогулуп, жаман ишти көрүп, өз уруусунун оор маселесин чечип жүргөн акылчысын түн ката ат чаптырып алдырышат. Калабанын себепчиси Качы да алардын тууганы болот. Ошондо алардын акылчысы амал ойлоп табат. Жарадар болуп жаткан башкармага минтип айт деп үйрөтөт: «...Керим, Ыбыке, Ыйса, Молдаалы, Жайнак деген немелер инилерин, жакын туугандарын ээрчитип кирип келишип, төшөктө жаткан жерибизден балталап, күрөктөп кетишти...» [2, 151-б.]. Алар курмандыкка атап кара кой союп, баары анын кызыл канына колун малып, ушундай жалаа жапмай болуп убадалашат. Башкарманын чала жан аялын эртең сырды ачып койбосун деп, өздөрү жаздык менен думуктуруп тындым

кылышат. Ошону менен эртеси «Эл душмандары колхоздун башкармасынын төрагасына кол салып, өзүн, баласын жарадар кылып, аялын өлтүрүп кетишиптир» деген суук кабар район, облус, республикага бүт дүңк дей түшөт. Чагым арызда айтылган ондогон киши бүт камакка алынат. Кийин тергөө учурунда алардын көбү күбөлөрдүн жардамы менен акталып, жогоруда аталган төртөөнүн күбөлөрү өз аялдары гана болгондуктан, алардын күбөлүгү калыстык эмес, кызыккан тараптын айтканы деген кине менен төртөөнү атууга өкүм чыгарышат [2, 143-163-бб.]. Ушул окуяларды көз алдынан чубуртуп өткөрүп, анан Байсалов өз аң-сезиминде тыянак чыгарат: «Жалаа додон караланып өлгүчө, балээ жоодон жараланып өлгөн абзел! Жалаа – акыйкат. Ак – кара. Айтууга жеңил бирок буларды ажырата таануу кыйын. Адилеттик назик аспапты өтө кыраакы көзгө тагынып, жеткире үңүлүп, жете кылдат карап, ар кыл боёгун ар башка бөлө билиш керек. Ал убараны ийнине көтөрүүчү алп табылар бекен?...» [2, 164-б.]. Туура, дүйнөлүк тарыхта көптөгөн трагедиялуу тарыхый окуялардын ак-карасы, акыйкат-жалганы билинбей жабылып кала берген. Азыр да өткөн тарыхты бурмалоо саясаты ургаалдуу жүрүп жатат. Андыктан ар дайым этият, сак болуу, айтылган-жазылгандын баарына эле чын көрүп, ишене бербөө, баарысын акыл-эсинде ийне-жибине чейин талдап, анан жыйынтык чыгаруу керек.

Байсалов өзүнүн тагдырлаш, куралдаш жолдошторуна да жакшы мүнөздөмөлөр берет. Алсак, анын айтымында, «Александр Михайлович Баранов өз ишин жакшы билген, ар ким менен оңой тил тапкан, керсейбеген, ак көңүл, сарамжалдуу киши» [2, 210-б.]. Ал эми старшина Посохов тууралуу мындай дейт: «...карамагындагы солдаттарга анча-мынча ороңдогону болбосо, ишмер, ак көңүл неме. ...талаа шартында деле солдаттардан ыгы жок аскердик тартипти талап кылып жибермей адаты бар. Бирок, анысы орунсуз экенин айтсаң, таарынбай дароо эле мойнуна алат, ачуусу бат таркайт, айтканыңды кек санабайт, бат эле унутуп калат, кыскасы ичинде арамы жок бу да жакшы киши» [2, 210-б.]. Штабдын начальнигинин биринчи орунбасары Несговорцов «...даалдабаган, бой көтөрбөгөн, токтоо, калпы жок төп киши» [3, 38-б.] деп

мүнөздөлөт. Полктун командири болсо, «...биздин командирибиз подполковник Васильев тамшакөй, өзү да тамшаны жакшы көтөргөн, кекейбеген демократ киши» [3, 60-б.] катары сыпатталат. Байсалов менен бирге далай мүшкүлдү көргөн П. М. Коптевди курман болгон соң ал мындайча эскерет: «Ченебеген сонун азамат эмес беле?! Оор күндөрдө кабагым-кашым дебеген, куралдуу душман менен кагылышта көз ирмеп жалтанбаган, куралсыздарына колун тийгизбеген, төбөсүнөн согончогуна чейин кымындай карасы жок ак, төп эле. Туура сөздү тартынбай сүйлөгөн, улутунун жакшы сапаттарын ыйык сактаган намыскөй жигит эмес беле?!» [4, 343-б.]. Ошентип, казаттын кандуу жолунда Байсалов мыкты адамдар менен шерик болгон. Алар кандай кыйын, кандай татаал кырдаал болсо да, адамгерчиликтерин эч жоготушпаган.

Арийне, адам коомунда жаман-жакшы аралаш жүрөт. Ошондуктан ата-бабабыз «Беш кол тең эмес» деген насыят айтат. Байсалов согушта адам деген атка татыбаган кыйла жандарды көрөт, алардын айтууга алгылыксыз кылык-жоруктарына күбө болот. Мисалы, алардын бөлүгүнө санчастка жетекчи болуп капитан Салманов деген азербайжан келет. Ал ишти такыр жолго коё албай, тескерисинче ышпалдасын чыгарат. Анан да кандуу кагылышта коркоктугун көргөзөт. Бир ирет башына бинт оротуп алат. Санитары Таня аны мындай түшүндүрөт: «Каноида башталганда эле чочуп тура калып, эки алаканы менен эки кулагын басып бүрүшүп бурчка отуруп калчылдай берди... Өзү мага бинт, кебез алдырып, эки кулагынын тешигине кебезден батышыңча шыкап, ашканын үстүнө коюп, таңдырып алды» [3, 119-б.]. Медик офицер Салмановдун бул кылыгына жаны кейип, Байсалов момундай ойго чөмүлөт: «О Жараткан! Мынча пас макулуктарды жаратпасаң эмне болот эле? Мындайлардын жаны башкалардан артыкпы? Же булар башкалардан бул дүйнөгө керегирээкпи? Жалпы адамзаттын башына түшүргөн алааматыңдан, Жараткан, ушундай кунуктарыңды сактап алып калайың дегениңби? Мындайларды аман калтырып, башкалардын баарысын шыпырып алып кеткениңде бул жарык дүйнөдө кайсы касиет калмак?» [3, 119-б.]. Албетте,

жогорку көрүнүштөн биз Салманов жеткен коркок жана акылсыз экенин көрүп турабыз.

Үчилтикте митаам, арамза, кыйды кейипкерлер да толтура. Алардын бири – капитан Цыганок, автопарктын башчысы. Ал жөнүндө Байсалов мындайча баян кылат: «Амал – Цыганоктуку! Өрүүн маалында чоңдор менен таанышып, байланышып, пара берип жагынып, кыргынга кирээрдин алдында култ этип ооруктагы госпиталга жата калганын! Кудурет өзүң көрүп атасың, өзүң калыс бол, менин оюм чынбы, жалганбы? Цыганок кимге эмне берип жагынганын билбейм, көргөнүм жок, ал арам иштерин бизден жашырганы менен сенден жашыра албайт да, Жараткан!» [3, 120-б.]. Цыганок аскерлер чабуулга аттанаарда бензин, тетик алып келем деп армиянын складына кетип жоголот. Ал минип кеткен автомашинанын айдоочусу кечинде келет. Көрсө Цыганок госпиталга жатып алып, шофёрду «сен кете бер» деп коюптур. Кан күйгөн согушта жеке кара башын гана сактоого умтулган мына ушундай кыйдылар да арбын болгон. Бул Байсалов келтирген мисалдардын бири гана.

Ошентип, үчилтик роман-эсселерде кыял-жоругу, кулк-мүнөзү, касиет-сапаты бири бирине түк окшобогон нечендеген кейипкерлер бар. Мына ошолордун карама-каршылыктуу жорук-жосундары роман-эсселерде кыйын кырдаалдарга кабылган кишинин адамдык сапатын ачып берүү кызматын эң сонун өтөп турат. Ар түркүн мүнөздөгү адамдардын көркөм элесин тартуу менен катар, автор алардын жоруктарына карата өз ой толгоосун да кеңири билдирет.

Абдулхай Алдашев өзүнүн роман-эсселеринде автордук сыпаттоолорго, баяндоолорго, чегинүүлөргө, ой жорууларга айрыкча кенен орун бөлөт. Ошол себептен анын үчилтиги нукура эссеисттик маанайга ээ болот, эссеисттик мүнөз күтөт. Автордук ой жоруулардын көбү бизге согуштун ырайымсыз бейнесин даана кылып көрсөтөт. Алсак, автор кандуу кармашта каза тапкан жоокерлер туурасында төмөнкүчө ой жүгүртөт: «Тээтиги, машинелерге, чаналарга отундай жүктөлүп, арт жакка ташылып бараткан зыңкыйган өлүктөр тирүү кезинде кишилер эмес беле?.. Баары эле колдорунда куралы менен баскынчы-

душмандарга каршы аянбай айбат кылышпады беле!.. Булардын арасында мен тааныган полктош офицерлер, солдаттар да бар. Бул байкуштардынкыйласы менен жеке маектешип, сыр айтышкандарым да болгон. Көбүнүн самаганы «фашисттерден куруган элибизди куткарып, мекенибизди бошотуп, душманды чыккан жерине чейин кууп, чээнинде талкалап, адамзатты «фашизм» деген тумоодон арылтып, эл-журтуна абийир менен аман кайтуу» эмес беле!..» [2, 29-30-бб.]. Мындан биз кандуу согуш эч кимди аябасын, тирүүнүн өлүүгө айланышы эң оңой иш экенин, адам үчүн эң башкысы, казат убагында **абийирди** сактоо боло турганын түшүнөбүз. Ошентип, автордун ой жоруулары дээрлик баалуулуктук багытта жүргүзүлөт. Алардан **өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, ак-кара, акыйкаттык-жалган** өңдүү жалпы адамзаттык дөөлөттүк дихотомияларга берилген таасын бааларды таба алабыз.

Баяндоочу кейипкер Байсалов өзү да өмүр менен өлүмдүн чегине такалып, жаны оозуна кептелип, заманасы куруган учурлар болгонун эскерет. Анын баамында, «...коркунуч дайыма курчап, өлүү менен тирүүнүн арасында ар дайым жүрсөң денөлүк болуп, шартына көнүп аласың дечи. Бирок ок мөндүрдөй жаап үстүндөн, капталыңдан чуулдап өтүп атканда, тегерегинде замбиректин, минометтун дүрмөттөрү, самолеттун бомбалары жердин кардын аңтарып, жертөлөндүн төбөсүн, керегесин солкулдатып, топурагы мойнуңа чубуруп, эмкиси мага тиет деп үрөйүң учуп, өмүрүңдөн түңүлүп, жаның көзүңө чымын болуп көрүнгөн, жер чайпалткан салгылашууда канча денөлүк болуп көнсөң да тирүү дүйнө менен коштошоор маалым жеткен экен деп, шаштың кетпей койбойт» [2, 122-б.]. Кейипкердин бул ой жоруусу майдан талаасындагы акыбалды көзгө даана, элестүү кылып тартып берет. Ушундай калаймандан тирүү чыгуу кыйын экенине ишенесиң. Байсалов душмандын артиллериялык чабуулунун астында калып, аз жерден тиги дүйнөгө кете жаздаганын мындайча сыпаттайт: «Өлүү менен тирүүнүн чек арасында жанталашып, бирок өлүмгө каршы аракет көрсөтө албай, чала казылган чуңкурга денемди толук жашыра албай, көмкөрөмдөн сулап, эки колум топурак мыкчып канча жатканымды билбейм. Бирок мен үчүн бул мөөнөт учуна чыккыс бир дымып калган

убакыттай, жок, тагыраак айтканда өлүп, күнөөм үчүн тозоктун кыйноосуна түшүп, качандыр бир акыры заманда келе турган кыямат кайымды гана күтүп жаткандай сезген элем» [2, 126-б.]. Ошентип, башкы кейипкер өлүмдүн оозунан суурулуп чыгып аман калат. Ушул өңдүү нечен түркүн окуялар анын өмүр-өлүм маселесине философиялык өңүттөн, баалоочулук мүнөздө мамиле кылуусуна алып келет.

Ал курман болгон жоокерлер көмүлгөн көрүстөндөргө карата да ой жүгүртүп, лирикалык чегинүү жасайт. Эки көрүстөн жанаша турат, бири – жаттыкы, экинчиси – өздүкү. Ал жерде эки мамлекеттин жарандары түбөлүк жайын табышкан. Бир мамлекет – бүт дүйнө жүзүн ээлеп алам деген ойдо согуш отун чачып келаткан «көпкөн мамлекет». Экинчиси – «катылгандын катыгын берүүгө намыстуу мамлекет». Баяндоочу экөөнү салыштыра келип, алардын идеологиясы кайнаса каны кошулбай тургандай каршы экенин, бирок булардын башаты адамзат тарыхынын тээ түпкүрүндө жатканын, мисалы, коммунизмдики – «адепки жалпы ортоктош коом», фашизмдики – «кул күтүү коому» экенин белгилейт [2, 138-б.]. Анын ою боюнча, карама-каршы эки идеологиянын курмандыгы болгондордун баарына убал. Тыянактай келип, мындай дейт: «Бул кыргында жеңген жак утгум деп мактанаар, мейли, өлчөсү өзүнө буюрсун, жалпы адамзат уттурат, миллиондогон ишке жарамдуу адамдарынан айрылды, дагы айрылат. Адамзат өз колу менен жараткан канча ажайып асыл өнөрдүн жемишин талкалады, дагы далайы талкаланат!» [2, 141-б.]. Буга маани берсек, каршылашуу адам коомунан жок болуп кеткен жок. Азыр деле дүйнөнүн булуң-бурчунда каршылашуудан, пикир келишпестиктен улам согуш оту жалбырттап жаткан жерлер кездешет.

Байсалов өзүнүн ой жүгүртүүлөрүндө кандуу майданда кайрат сезими абдан зарыл экенине токтолот. Анын ою боюнча, «Тирүү, дени соо кишилердин баарында эле коркуу сезим бирдей, бирок аны тизгиндөөчү күч-кайрат бирдей эмес. Кайрат күчү аз болсо, коркуу сезим жеңип кетет. Мындайлар жалакай, коркок болот. Кайрат бийик сезим – акыл менен байланыштуу. Акылы терең киши кайраттуу болот. Өлүмдөн жалтанбайт» [3, 88-б.]. Аны менен бирге

кызмат өтөгөндөрдүн, чогуу согуш отун кечкендердин арасында кайраттуусу да, коркогу да бар. Ал Цагарейшвили, Борисов, Коптев ж.б. эрдиктерин сыпаттап берип, алар менен сыймыктанат, ал эми Салманов, Цыганок, Головин, Беленьков ж.б. жосунсуз кылыктарына ичи сыйрылат, алар үчүн өзү уялат. Ошентип, роман-эсселерде дамамат жалпы адамзаттык оң-терс баалуулуктар жөнүндө ой жорууларга орун берилет, алар болсо өз кезегинде үчилтикке баалуулуктук жана эссеисттик мүнөз тартуулашат.

Казат талаасында дайыма эле кайнаган уруш-согуш жүрө бербейт. Ара-чолодо аскерлер эс алышат. Ошол дем алуу убактыларында өздөрү өрүүндө турган конуштагы жергиликтүү калктын тиричилигине жардам кылышат. Байсалов ушул өңүттө да ой жоруу кылып, тынч **эмгектин** баалуулуктук сапаты согуш жылдарында өзгөчө артканын, ал адамдар ортосундагы ымалага негиз болорун белгилейт. Мына, анын бул жааттагы ой толгоосу: «Эмгек – кишилердин өз ара ымаласынын данакери болот турбайбы. Салдаттар литтердин аламан иштерине тартынбай азан-казан киришип кол кабышын аябай, оор жумуштарын жеңилдете баштаганда, мурда бизден кооптонуп, боюн салбай чочулап, обочолоп жүргөн аялдар эми жибишип, суусун сунушуп, өздөрүнүн кадырлуу тамактары менен коноктошуп, салдаттын бети ылдый чубурган терин саймалуу сүлгүлөрү менен аарчып, жетине албай, тилин билбесе да, дилинен ыраазылыктарын сездиришип, өзүбүздүн колхозчу аялдарыбыздан айырмасы жокко эсе. Кээ бир салдаттын кирип жууп, жакасын агартканга чейин жакындап калган эле. Айрымдары менен ымалалары андан да жакын болуп бараткан. Мына эми анын баары артта калды» [4, 3-4-бб.]. Мындай идиллиялуу маанайдагы учурлар нечен жолу болуп өтөт. Эми жаңы тынч турмушка көнө башташканда, аскерди казат селине кайра кубалашат. Буйруктан баш тартмай жок. Тилекке каршы, согуш деген согуш. Анда кырдаал тез-тез өзгөрүп турат.

Согуш Германиянын аймагында өтө баштаганы, жеңишке аз убакыт калганы Байсаловду кыжаалат ой басат. Аны өзү мындайча баян кылат: «Согуштун босогосун аттаганым туура 34,5 ай, же 1050 күн болуптур.

Ошондон бери канча алааматка катышып, Кудай колдоп, аман келатам. Адегенде элиме тирүү кайтаар бекем деп, эңсечүмүн. Кийин, шартына көнүп, моюнга сорпо төгүлгөндөн соң, Жеңишке жетээр бекем деп, самачумун. Эми Кудай буюруп жеңиштин коңгуроосу кагылып атканда Жаратканга аман-эсен Жеңиш күнүн көрсөтө көр деп, мунаажат айтып атам! Ушунча ай, ушунча күн чыдап, ыйманымды жебей, абийримди төкпөй, ата журтумду сатпай, жоокерлик ак кызматымды аткарып келатып: «Өх, бүттүк!» деген үндү укпай, «Өх, жеңдик!» деген күндү көрбөй калыш өтө өкүнүчтүү эмеспи?!» [4, 301-б.]. Башкы кейипкер өзү далай майдандаш, куралдаш, пикирлеш жолдошторунун жеңиштин алдында курман болууларына күбө болот. Ошол себептен анын жан дүйнөсүн, мына, жеңиш босогодо турганда, каардуу согуштун кезектеги курмандыгына айланамбы? деген санаа эзет. Бул табигый нерсе. Ар ким ушуну ойломок. Канча деген алааматтан аман чыгып, анан Жеңишке аз калганда курман болуу, абдан аянычтуу, абдан өкүнүчтүү экени чын. Анткен менен тагдыр ага ырайымдуу жүзүн бурат. Ал Улуу Жеңиш күнүн өз көзү менен көрөт, ага күбө болот, мекенине жеңиштүү кайтат.

Германия капитуляцияга, толук багынуу келишимине кол коёр астында, башкы кейипкердин аң-сезимин кандайдыр бир эйфория сезими бийлеп алат. Балким, андай сезимге нечен жоокер кабылгандыр, баары жеңишке чукул калдык деп, куунак, шаттуу маанайга берилгендир?! Ошол маанай төмөнкүчө сыпатталат: «ичиме балдай таттуу, сүттөй жылуу, жыпардай жыттуу бир назик сезим дем менен кирип, жүрөгүмдүн башын сылап, көөдөнүмдү керип, кубанычка, шаттыкка толтуруп бараткандай, уламдан улам салмагым жеңилденип, көңүлүм көкөлөп, канатсыз эле асманга көтөрүлүп баратам. Өз шаарымда согуштан мурдагы баскан-турганым, ар бир кадамым эсиме түшүп, делебемди козгоп, алыска, ата журтума алып учат....» [4, 345-б.]. Ушундай жайдары маанайда өзү жаткан квартирага кирсе, анын ээси, отуздан ашкан толмоч немис аял ыйлап отуруптур. Согуштун бүткөнүн, Германия жеңилүү актысына кол койгонун ошондон угат. Аялга «согуштун бүткөнүнө сүйүнбөй, эмнеге ыйлайсыз?» деген собол узатып, андан «биз эмнеге сүйүнөлү, силер

сүйүнгүлө, жеңиш силердики», деген жооп алат. Ошентип, миллиондогон адамдарды мойсогон каардуу, кандуу согуш акыры аягына чыгат.

Абдулхай Алдашевдин жекече чыгармачылык ишмердигиндеги үчилтиктин ордуна келсек, бул үчилтикке кирген роман-эсселер авторго чыныгы калемгерлик ийгилик, даңаз алып келди. Үчилтик толук жарык көргөндөн бир жыл өткөн соң, 2002-жылы биз талдоого алып жаткан роман-эсселери үчүн автор Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына арзыды. Бул анын кыргыз адабиятынын белсемдүү өкүлү катары жалпы окурман журтуна, анын ичинде окумуштуу-адабиятчыларга таанылуусу болду. Аны буга чейин котормочу, окумуштуу катары билген замандаштары ушул үчилтиги жарык көргөн соң мыкты калемгер катары да билип калышты.

Үчилтиктин кыргыз адабиятынын өнүгүү тарыхындагы орду жөнүндө айтсак, биринчиден, роман-эсселер кыргыз романистикасындагы эссеистикалык жанрдын өнүгүүсүн айкындады (К. Асаналиев, М. Жумаев), экинчиден, кыргыз согуш прозасындагы саясий роман багытынын түптөлүүсүн көрсөттү (Б. Шамшиев), үчүнчүдөн, кыргыз романистикасындагы согуш темасындагы көркөм-адабий туундулардын мазмунунда философиялык-этикалык, руханий-баалуулуктук ой жүгүртүүнүн деңгээли жогорулоосун (биздин тыянак – Ж. Т.) далилдеди.

Дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы үчилтиктин ордун белгилесек, арийне, Э. Хемингуэйдин, Р. Гаринин, Г. Бёллдин, Э. М. Ремарктын, К. Симоновдун, В. Некрасовдун, А. Кузнецовдун, И. Стаднюктун, Ю. Бондаревдин, В. Астафьевдин, Д. Граниндин, Дж. Литтелдин, Л. Биненин, Э. Доррдун, М. Салливандын ж.б. Экинчи дүйнөлүк согуш жана анын адамзатка алып келген кайгы-муну, азап-тозогу, кесепеттери жөнүндө терең маанилүү чыгармалары бар, эгерде А. Алдашевдин үчилтиги дүйнөлүк тилдерге которулса, жана дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы согуш темасындагы этаптуу чыгармалар менен салыштырма-тарыхый мүнөздө изилдөөлөр жасалса, анда бул роман-эсселер да көөнөргүс классикалык романдардын катарынан

татыктуу орун табарынан шектенбей деле койсок болот. Бирок да, бул чыгармаларды кимдер маанисин бөксөртпөй, кунун учурбай дүйнөлүк тилдерге которот? кимдер дүйнөгө белгилүү классикалык туундулар менен салыштырып изилдейт? деген кыйчалыш суроолор жаралбай койбойт.

Негизи, аталган үчилтик ар тараптуу – тарыхый-биографиялык, салыштырма-тарыхый, герменевтикалык, анан албетте, аксиологиялык усулдарды колдонуу менен терең изилдөөлөргө алынса, ал изилдөөлөрдүн натыйжалары илимий коомчулукка сунушталса жана талкууланса – роман-эсселердин тулкусунда камтылган жалпы адамзаттык баалуулуктар, автордук асыл идеялар, автордун жана ал түзгөн кейипкерлердин карманган дөөлөттүк тутумдары, дөөлөттүк багыт алуулары кеңири ачылат деген ишенимдебиз.

2.2. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын баалуулуктук изилдөөнүн методологиясы

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасын окумуштуулар-изилдөөчүлөр А. А. Алексеевдин, Н.А. Аничкинанын, В.И. Березкинанын, Н.И. Бушманованын, С. А. Гарушьяндын, П. А. Горпиняктын, А.Л. Дмитриевскийдин, О.И. Дурованын, Н. В. Егорованын, К.В. Загородневанын, К.А. Зацепиндин, Е.П. Зыкованын, О. Б. Ивановдун, Л. Г. Кайданын, Л. Ф. Компанцеванын, Т. Ю. Лямзинанын, Е. В. Маськованын, Н. А. Никулинанын, Д. Н. Перевозовдун, В. А. Пестеревдин, Е. А. Постнованын, Т. Э. Ратькинанын, О. И. Рёснестин, Н. Б. Руженцеванын, Н.В.Славянскаянын, С.Ю. Соломатинанын, Ю. Н. Сыроеванын, И. В. Устинованын, М. Г. Хелаянын, М. Эпштейндин [5; 7; 16; 17; 18; 22; 24; 28; 30; 31; 35; 36; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 55; 60; 66; 77; 81; 87; 90; 91; 92; 94; 96; 98; 99; 104; 107; 110; 114; 117; 126; 127; 128; 129], ошондой эле чет элдик окумуштуулар Т. Адорнонун, Г. Гуддун, Д. Друэринин, К. Де Обалдианын, Т. Шевальенин, Р. Шулестин [132; 133; 134; 135; 136; 137] эссе теориясына багышталган, эссе, эссеизация, эссеизм, эссеистика, роман-эссемаселелери ар тараптуу каралып-талданган илимий эмгектери, мындан тышкары кыргыз окумуштуулары К. Асаналиевдин, А. Бешкемпированын, М. Жумаевдин, О. Ибраимовдун, Б. Шамшиевдин [10; 11; 46; 54; 70; 121] Абдулхай Алдашевдин аталган үчилтигине байланыштуу жасаган илимий талдоолору, жана адабиятчы А. Жантаевдин [38; 39; 40; 41; 42; 43; 44] XX кылымдагы кыргыз адабиятын изилдөөдө баалуулуктук методологияны колдонуу жаатындагы жаңычыл илимий макалалары түзөт. Мына ушундай ар тараптуу, олуттуу илимий-теориялык базага таянуу менен биз өз изилдөөбүздүн натыйжаларын ишеничтүү, ынанымдуу, логикалуу баяндап берүүгө жетише алабыз. Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жактан ишеничтүүлүгү материалды комплекстүү мамиленин негизинде кеңири талдоо

менен камсыздалат, анда биографиялык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама-талдоочулук жана баалуулуктук усулдар айкалыша колдонулат.

Адабиятчы А. С. Жантаевдин пикиринде, «Сегодня в социально-гуманитарных науках, в том числе и в литературоведении, все больше актуализируется место и роль аксиологии. И это неудивительно, потому что человеческая мысль не стоит на месте, она развивается в соответствии с требованиями времени. Но, что весьма прискорбно, мы не наблюдаем такого явления в отечественной науке, в частности, в кыргызском литературоведении. А жаль, практика применения аксиологии расширила бы горизонты литературоведческих исследований, раскрыла бы новые перспективы для её развития» [38, с. 54]. Байкоо туура, бүгүн чынында кыргыз адабиятынын кылым ичинде жаратылган туундуларын баалуулуктук негизде изилдөөгө анчейин көңүл бурула элек. Бирок, Кыргызстанда аксиологиялык аспекттеги изилдөөлөр бирин-экин болсо да жасала баштады. Мисалы, Б. Темишов «Аксиологическое измерение исламской культуры в условиях глобализации» (2008) темасында философия илимдеринин кандидатынын диссертациясын коргоду. Мындан тышкары, А. С. Жантаев «XX кылымдагы кыргыз адабиятындагы көркөм дөөлөттөр: тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык мааниси (прозанын жана поэзиянын материалдарында)» (2019) темасында, Г. У. Соронкулов «Проблема встречи цивилизаций Восток и Запад в художественной аксиологии Пушкина» (2020) темасында филология илимдеринин докторунун диссертациясын жакташты. Ошенип, бул багытта алгачкы кадамдар жасалды. Биз өз изилдөөбүз менен мына ушул бөксөлүктү толтурууга аздыр-көптүр салым кошкубуз келет.

Илимдин ар кыл тармактарындагы баалуулуктук аспекттеги изилдөөлөрдүн методологиясын түзүүчү аксиология туурасында аздыр-көптүр маалымат бере кетели. Ал жөнүндө жаңы философиялык сөздүктө мындай делет: «**АКСИОЛОГИЯ** (от греч. αξία – ценность и αγωγή – учение) – философская дисциплина, исследующая категорию «ценность», характеристики, структуры и иерархии ценностного мира, способы его

познания и его онтологический статус, а также природу и специфику ценностных суждений. Аксиология включает и изучение ценностных аспектов других философских, а также отдельных научных дисциплин, а в более широком смысле – всего спектра социальной, художественной и религиозной практики, человеческой цивилизации и культуры в целом» [88, с. 62]. Ошентип, аксиология адам баласынын маданий тажрыйбасын бүт бойдон өзүнүн изилдөөсүнүн объектисине кийирет. Анын ичинде көркөм адабият дүйнөсү, көркөм чыгармачылык ишмердүүлүк, көркөм-адабий туундулар дагы бар. Көркөм-адабий туундуларды, алсак, биздин мисалыбызда, Абдулхай Алдашевдин «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү» роман-эсселерин баалуулуктук аспектке изилдөөгө болот, мындай изилдөө автордун жана анын кейипкерлеринин баалуулуктук турумдарын, баалуулуктук аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, иш-аракетин ачууга көмөктөшөт.

Адабиятчы А. С. Жантаев бүгүн кыргыз адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын колдонуу улам баргансайын актуалдуулукка ээ болуп келатканын белгилейт [40, с. 41]. Анын ою боюнча «Художественные произведения – это производные художественного творчества. А художественное творчество – это деятельность людей по созданию художественных, эстетических ценностей. Мир творчества богат и разнороден. Творения искусства имеют свойство художественной ценности, поэтому образцы художественной литературы должны анализироваться, исследоваться в ценностном аспекте» [40, с. 42]. Албетте, көркөм-адабий туундуларга карата, көркөм чыгармачылыктын өнүмдөрүнө карата, көп учурда көркөм дөөлөт деген аныктаманы колдонуп жүрөбүз. Ушул аныктаманын өзүндө терең баалуулуктук мазмун жатат. Көркөм чыгарма көркөм дөөлөт экенин чечмелөө үчүн биз андагы автордук көз караштарга, идеяларга кайрылабыз, алардын кейипкерлердин жүрүм-туруму, кеби-сөзү, ой-пикири аркылуу ачылышына көңүл бурабыз. Мына ушунун баары биздин автордун баалуулуктук багыт алууларын түшүнүүбүзгө жана аны башкаларга жеткирүүбүзгө өбөлгө болот.

Чынында эле, илимий адабияттарда автордун баалуулуктук багыт алуулары чыгарманын өзөгүн түзө турганы белгиленет. Алсак, ал тууралуу мындай дешет: «...автор художественного произведения выступает как носитель ценностных ориентаций, которые воплощаются в произведении (прежде всего, в его эмоциональной настроенности: героической, трагической, юмористической) и доносятся до читателей» [75, с. 1183]. Биздин учурга келсек, автор А. Алдашев өз кейипкеринин (мурдагы капитан, кийинки майор Байсаловдун) оозу менен коом турмушундагы ар кыл көрүнүштөргө карата өзүнүн жеке көз караштарын, идеяларын, толгонууларын билдирет, демек, ал өз кейипкерлеринин дүйнөкөрүмү аркылуу өз жан дүйнөсүн, андагы түйшөлүүлөрдү окурмандарына ачып берет. Эми анын дүйнөкөрүмүн, көңүлүндө уялаган ой-пикирлерин, идеяларын баалоо жумушу окурмандардын колунда. Ар бир окурман, анын ичинде адабиятчылар дагы, автордун дүйнөгө көз карашын өз деңгээлине, өзү тутунган баалуулуктарга жараша түшүнөт жана чечмелейт. Мына ушунун өзү да адабият таануучулук изилдөөлөрдө аксиологиянын методологиясын колдонуу орундуу болорун күбөлөндүрөт.

Автор катары Абдулхай Алдашевдин дүйнөкөрүмүнүн баалуулуктук негиздерине келе турган болсок, ал өз үчилтигинде эң биринчи эле **Жаратканды өтө бийик баалуулук катары** карай турганын, Кудайдын ырайымынан үмүт эте турганын, бир гана Аллага ишене турганын билдирет. Мындан биз анын баалуулуктук тутумунда негизги орунду Жараткан ээлей турганын билебиз. Мунун да жүйөөсү бар. Анткени, анын атасы Алдаяр Жээнике уулу Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыз элине кадыр-барктуу чоң молдо болгон. Атасы уулунун аң-сезимине мусулман дин ишениминин негиздерин терең сиңирип кеткен. Ал ишенимди советтик бийликтин атеизмди башкы орунга чыгарган саясаты да буза алган эмес. Биз бул сөзүбүздүн тууралыгын тастыктоочу ой жорууларды үчилтик роман-эсселерден кездештире алабыз. Анда ошол туурасында сөзгө өтөлү.

«Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссесинде немецтердин артиллериялык чабуулу убагындагы башкы кейипкердин психологиялык абалы төмөнкүчө

берилет: «Заманаң куурулганда энеңден башка эч нерсе эсиңе келбейт экен. Кичине чагымда атам үйрөткөн: «Ляйляха иллала, Мухаммед расулулла» деген келме оозума өзүнөн өзү келди. Канча кайталаганымды билбейм, тынымсыз күбүрөөдөмүн» [2, 12-б.]. Келменин кыргызча мааниси «Алладан башка кудай жок, Мухаммед анын элчиси» дегенди туюнтат. Ал эми «Казат селинде» роман-эссесинде башкы кейипкер Байсалов (автордун өзү деп билиңиз – Ж. Т.) төмөнкүдөй ой корутундусун ортого салат: «Бүткүл ааламдын буюм-тайым дүнүйөсүнүн жападан жалгыз гана бир Жараткычы бар экенине адамзат макул болуп ынануу, ал Жараткыч – жалгыз гана Кудай деп таануу, жалпы адамзаттын баа жеткис зор ийгилиги» [3, 85-б.]. Мындан биз А. Алдашевдин автордук баалуулуктар тутумунда башкы орунду Кудай ээлерин ачык көрөбүз. Жыйынтыктоочу роман-эссенин, «Өх, бүттүкпүнүн» аягында жеңиш күнүнө шаттанган Байсалов «О Кудай, Болочокту согуштан арылта көр!?» [4, 348-б.] деп Жаратканга кайрылат. Мунун өзү башкы кейипкер Кудайды эч убакта, жаманчылыкта да, жакшылыкта да акыл-оюнан чыгарып салбай, ага жалбарып турарынайгинелейт. Ошентип, А. Алдашев үчүн Кудай – адам турмушундагы эң бийик баалуулук.

Жазуучу А. Алдашев жалпы адамзаттык маанилүү дөөлөттүк дихотомияларга да өз баалуулуктар тутумунан орун берет. Албетте, буга кан күйгөн согуш кырдаалы да белгилүү даражада өз таасирин тийгизет. Алсак, башкы кейипкер Байсалов ой жорууларында **өмүр-өлүм, жамандык-жакшылык, ак-кара** дихотомияларына акыл калчап, аларга байланыштуу бир катар өздүк жыйынтыктарга келет. Кандуу согуштун шартына жараша кадам сайын адам өлүгүнө кездешип, ага кадимкидей үйүр алып, өлүм кирпик какканча, ажал айттырбай келерине жатыгып, каарманыбыз өмүр-өлүм туурасында минтип ой жүгүртөт: «Өмүрүндүн акыркы сааты качан келээрин мурдатан билбөө, балким, жакшы болсо керек? Эгер өлөөрүндү билсең, күн мурун сары санаа болуп жүрүп, илгери үмүттөн түнүлүп, мөөнөтүндөн мурда өлөр белең» [2, 128-б.]. Роман-эсселерде жакшылык-жамандык шынаарлаша келген жагдайлар арбын. Байсалов мындай кырдаалдарда акылынын

жетишинче туура ой жүгүртүп, жакшылык тарабында болуусунан жазбайт. Алсак, үчүнчү китепте Байсалов башкарган ветлазареттин фельдшери А. М. Баранов санчастьтын санитары Таяннын жалбаруусунан улам ага хинин деген уу дары берип коёт. Дары Таянга боюнан түшүрүү үчүн керек экен. Санчастьтын жетекчиси Салманов Таяннын эркине койбой, жыныстык катнашка мажбурлай берип, акыры боюна бүтүрүп коюптур. Натыйжада Барановдун башына оор мүшкүл түшөт. Ал бул кылыгы үчүн соттолуп, керек болсо атылып кетиши ыктымал эле. Бирок Байсалов ага каралашып, ишти тийиштүү жакка (жогору турган жетекчилерге, полктогу НКВД өкүлүнө ж.б.) билдирбей, санчастьтын башчысы Кабаков, полк командиринин оорук боюнча орун басары Бычков болуп, катуу жазадан куткарып калышат [4, 69-80-бб.]. Бул адамды жамандык алка-жакадан алган учурда, ага тартынбай жакшылык кылуунун үлгүсү болот. Адам баалуулуктарынын каршылыгына негизделген мындай эпизоддор үчилтикте абдан арбын. Жыйынтыктай келсек, А. Алдашевдин үчилтик роман-эсселери терең баалуулуктук мазмунга ээ. Биздин милдетибизге биринчи иретте мына ошол жагдайды талдоого алып, үчилтиктин баалуулуктук мазмунун мисалдар менен ачык-айкын көрсөтүү жумушу кирет. Албетте, бул үчүн бизге аксиологиянын методологиясына кайрылууга, анын категорияларын адабият таануучулук изилдөөгө ыңгайлаштырып колдонууга туура келет.

Адабиятчы А. С. Жантаев азырынча кыргыз филологиясында, анын ичинде кыргыз адабият таануусунда жаңы аксиологиялык методология терең орун алып кете электигин, анда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө изденүүчүлөр советтик адабият таануунун түптүү салтарына гана таянып келатышканын белгилейт. Ал азыр колдонулуп жаткан методология трансформацияланышы, адабият таануучулук изилдөөлөрдүн жаңы методологиясы иштелип чыгып, колдонууга киргизилиши абзел экенин айтат. Анын ою боюнча, жаңы методология көркөм чыгармалардын баалуулуктук сапаттарын ачууга багытталышы кажет [41, с. 43-45]. Биздин диссертациябыз мына ушул жоболорду жетекчиликке алып, А. Алдашевдин үчилтик роман-эсселерин аксиологиялык аспекттен изилдөө милдетин астыга коёт.

2.3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын кыргыз адабиятындагы согуш темасындагы романдар менен окшоштуктары жана айырмачылыктары

Арийне, XX кылымда болуп өткөн Экинчи дүйнөлүк согуш болуп көрбөгөндөй каардуулугу, ырайымсыздыгы менен тарых беттеринде калды. Кандуу майдан миллиондогон адамдардын тагдырларын таш-талкан кылып, жүрөктөрүндө жуулгус кара так калтырды. Согуш тууралуу, согуштагы адам тагдыры тууралуу миңдеген көркөм чыгармалар жазылды. Алардын бардыгында каардуу согуштун адам өмүрүн чымынча да көрбөй, аркы-терки калчоо менен чоң трагедияларга алып келгени кылдат сүрөттөлдү.

Согуш темасындагы дүйнө жүзүнө кеңири белгилүү романдардан азыноолак мисалдар келтирсек, төмөнкүлөрдү атоого болот: Эрнест Хемингуэйдин «По ком звонит колокол?»(1940) романы, Ромен Гаринин «Европейское воспитание» (1945) романы, Генрих Бёллдин «Где ты был, Адам?» (1951) романы, Эрих Мария Ремарктын «Время жить и время умирать»(1956) романы, Константин Симоновдун «Живые и мёртвые» (1959-1971) романы, Анатолий Кузнецовдун «Бабий Яр» (1966) романы, Иван Стаднюктун «Война»(1967-1980) романы, Юлиан Семеновдун «Семнадцать мгновений весны» (1969) романы, Юрий Бондаревдин «Берег»(1980) романы, Виктор Астафьевдин «Прокляты и убиты»(1990-1994) романы, Даниил Граниндин «Мой лейтенант» (2011) романы, Джонатан Литтелдин «Благоволительницы» (2006) романы, Лоран Биненин «ННhН» (2009) роман-эссеси, Энтони Доррдун «Весь невидимый нам свет» (2014) романы, Марк Салливандын «Под алыми небесами»(2017) романыж.б.

Буларга кыскачаболсо да токтоло кетели. Э. Хемингуэй 1937-жылы Испанияда болгон окуяларды баян кылат. Башкы каарман америкалык Роберт Джордан республикачылардын тапшырмасы менен Паблонун партизандар отрядына келип, согуш турмуш-тагдырын кыйраткан Марияны жолуктурат.

Романдын чоң бөлүгүндө Роберт Джордандын ойлору жана толгонуулары берилип, анын эскерүүлөрү келтирилет [118]. Р. Гари согуш тууралуу эң кыска жана катаал китептердин бирин жазат. Ал партизандардын турмушунан алынып, эрдикке караганда ачарчылыкты, суукту жана жырткычтыкты көп чагылтат [23]. Г. Бёлль Экинчи дүйнөлүк согуш жөнүндөгү эң катаал жана таланттуу чыгарманы жараткан. Анда жөнөкөй жоокердин, чоң кыйраткыч машинанын кадимки «винтигинин» таржымалы баяндалат. Ал жасалган кылмыш үчүн өз элинин айыбын моюну менен тартат. Башкы кейипкер Адамды эчким деле айыптабайт, ал өзүнө өзү сот, прокурор жана желдет болот. Муну абийир соту деп атоого толук мүмкүн [15]. Э. М. Ремарк 1044-жылдагы, немец аскерлери Советтер Союзунан чегинип жаткандагы окуяларды баян кылат. Жеңилүү туюму менен кошо аскерлердин аң-сезиминде чукул психологиялык бурулуш болуп өтөт. Муну жазуучу Гребердин тагдыры аркылуу берет. Ал согуштук шарттарда адамгерчиликти сактаган бойдон калгысы келет, бирок акыры мурда кылган кылмыштарынын өтөөсү үчүн ажал табат [97]. К. Симонов Улуу Ата мекендик согушка катышкан адамдар жөнүндө үчилтик роман жазган. Романда 1941-жылдан 1944-жылга чейинки мезгил камтылып, согуштун башталышы, Москва алдындагы контр чабуул, Сталинградды коргоо жана «Багратион» операциясы тизмектелет [103]. А. Кузнецов 1941-жылдын күзүндө немецтер Киевде еврей калкын кантип кырып-жоюшканы жөнүндө баян кылат. Жазуучу өспүрүм чагында ошол окуялардын күбөсү болот, андыктан анын чыгармасы өзгөчө чындыктуулугу, ойчулдугу, документалдуулугу менен айырмаланат [68]. И. Стаднюк өз романында согуштун алдындагы жана согуш башталган учурдагы окуяларды сүрөттөйт. Окуялар майдан талаасында да, оорукта да жарыш түрдө жүрөт. Ал Советтер Союзунун жетекчилеринин кыйын күндөрдөгү ишмердигине, алардын ой толгоолоруна да көңүл бурат [108]. Ю. Семенов 1945-жылдагы окуяларды чагылдырган. Окуясы Германияда болуп өтөт. Башкы каарман – Штирлиц катары белгилүү чалгынчы Исаев нацисттик лидерлердин АКШнын атайын кызматтарынын өкүлдөрү менен байланыштарына каршы турат. Каармандын

жан дүйнөсү өтө татаал сезимдерге толо сүрөттөлөт [102]. Ю. Бондарев согуштун катаал учуру табыштырган лейтенант Вадим Никитин менен фрау Герберттин таржымалын баян кылат. Китепте согуштун жана тынч күндөрдүн проблемалары, коомдук-адептик мүнөздөгү «өз жээгин» издөө, адептик-этикалык тандоо жасоо жөнүндө сөз жүрөт [20]. В. Астафьев Улуу Ата Мекендик согушту, СССРде болуп өткөн согуштун алдындагы окуяларды, жоокерлер менен офицерлердин тиричилигин, алардын өз ара мамилелерин, согуштук аракеттердин жүрүшүн чагылдырат. Китеп жоокер-жазуучунун жеке таасирлеринин негизинде жазылган [12]. Бул жагынан, өзүнүн терең эссеисттик маанайы менен аталган чыгарма биз изилдөө объектисине алган А. Алдашевдин роман-эсселерине үндөшүп кетет. Д. Гранин романын согушту баштан кечирген капитандын жана өткөндү эскерип, өз турмушуна көз чаптырган карыянын атынан жазган (экөө бир эле киши). Ал согуштук турмуш чындыгын жана улгайган адамдын ага карата көз карашын чагылдырган. Бул да белгилүү бир өлчөмдө эссеисттик мүнөзгө ээ [29]. Д. Литтел согуштук тарыхты өтө катаал тартып берет. Чыгармада зордук-зомбулук арбын жана өтө эле бейкапар сыпатталат. Башкы кейипкер Максимилиан Ауэ, эсесчи-офицер, өзүн кылмышкер деп эсептейт. Анткени ал гомосексуалист. Ал эми жасаган мыкаачылыгы ал үчүн кылмыш эмес [76]. Л. Бине ССтин генералы Рейнхард Гейдрихтин таржымалын баян кылат. Ал нечен мыкаачылыктары үчүн чех парашютисттери – Йозеф Габчик жана Ян Кубиш тарабынан өлтүрүлөт [19]. Э. Доррдун чыгармасында кейипкерлер өз жан дүйнөсү жана чоң согуш менен айыгышкан күрөш жүргүзүшөт. Алардын күрөшү ар кандай татаал кырдаалдарда адам бойдон калууга багытталат. Этьен аба, Мари-Лора, Вернер бала катаал адептик-руханий сыноодон өтүшөт [34]. М. Салливан согуш жана адамдын татаал адептик тандоосу, туруктуулук, жагдайларга моюн сунуу жана сүйүү тууралуу жазат. Башкы каарман Пино кыйын шартка туш болуп, жан дүйнөсүндө сүйүүнү жана жек көрүүнү бирдей алып жүрөт [100].

Кыскача экскурстан көрүнүп тургандай, Экинчи дүйнөлүк согуштун маселелерине кызыгуу көркөм чыгармачылык айдыңында XX кылымдын 40-

жылдарынан тарта орун алып, азыркы мезгилге, ХХІ кылымдын экинчи он жылдыгына чейин уланып келатат. Демек, нечендеген өмүрлөрдү жалмаган кан майдандын адамзаттын акыл-эсине, аң-сезимине калтырган психологиялык таасири ошончолук катуу болгон. Мына ошол себептен адамзатка айтып бүткүс азап-тозок алып келген алаамат согуш жөнүндө жазылган романдардын учугу үзүлбөй турат. Дегинкиси, адам баласы зор трагедияны ар тараптуу чагылткан андай көркөм туундулардан али да болсо жыйынтык чыгарып, тийиштүү сабак ала элек. Азыр да дүйнөнүн чар тарабында согуш оту жалбырттап жаткан тынчсыз аймактар бар.

Кыргыз адабиятында да согуш темасында көптөгөн романдар жаратылган. Андай чыгармалардын жазылуусу көбүнчө согуштан кийинки мезгилге туш келген. Кыргыз адабиятынын тарыхына багышталган илимий булакта бул тууралуу минтип айтылат: «Согуштан кийинки прозада кеңири иштелген темалардын бири – бул согуш темасы эле. Жазуучуларыбыз мында айрыкча оорукту сүрөттөөгө көбүрөөк көңүл бурушту, анткени фронтту көргөн жазуучулардын бир тобу курман болуп, тирүү кайткандары (мисалы, У. Абдукаимов сыяктуу) чыгармачылык изденүүдө жүрүшкөн. Ошон үчүн майданга барбаган жазуучулар өздөрүнө жакшы тааныш тыл турмушун, айрыкча күжүрмөн эмгек менен күрдөөлдүү достукту чагылдырышты» [71, 428-б.].

Чынында ал кезде согуш темасын чагылткан аңгемелер менен повесттер ондоп жазылган. Ал эми прозанын чакан жанрларын жөн коюп, согуш темасындагы романдардан мисал келтирсек, эң эле биринчи Т. Сыдыкбеков «Биздин замандын кишилери» (1949) романын жарыкка чыгарган. Ошону менен далайга чейин согуш темасындагы романдар жаратылган эмес.

Бул жааттагы илгерилөө ХХ кылымдын 60-70-жылдарында башталган. Ал туурасында окумуштуу К. Артыкбаев мындай пикир айтат: «60-70-жылдардагы кыргыз прозасында согуш мезгилиндеги фронттун жана тылдын турмушун чагылдырган чыгармалардын көбүрөөк орун алгандыгын көрөбүз. С. Өмүрбаевдин «Бороондуу күндөр», Ш. Садыбакасовдун «Күндөр», Ж.

Мавляновдун «Ачык асман», Ө. Даникеевдин «Көкөй кести» өңдүү романдары оорук темасын камтыса, С. Бөлөкбаевдин «Чындык», О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө» повесттери, У. Абдукаимовдун «Майдан» романы көбүнчө согушту сүрөттөйт» [8, 289-б.]. Арийне, автор мезгилдик өлчөмдөн алып караганда бир аз жаңылыштыкка жол берген, муну айткан себебиз, «Көкөй кести» романы 1984-жылы жарыяланган. Анткен менен, шилтемеде аталган мезгил үзүмүндө согуш темасына кызыгуу күч алганын туура белгилеген.

Академик А. Эркебаев дагы «Романдын кези келдиби?» аттуу макаласынын 3-бөлүмүндө «...Улуу Ата Мекендик согушту көркөм сүрөттөөдө биздин романистикабыз айтарлык ийгиликтерге жетишкенин...» [130, 98-б.] белгилей келип, оозго аларлык романдар катары Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилерин», У. Абдукаимовдун «Майданын» көрсөтөт. Анткен менен окумуштуу аталган авторлор согуш темасын кандай көркөмдүк-эстетикалык деңгээлде ачышканына анчалык маани деле бербейт.

Талдайкелсек, согуштемасында жазгандардын көбү У. Абдукаимовдун «Майдан» романы жарык көргөндөн кийин өз чыгармаларын жаратышыптыр. Бул жагдайды окумуштуу Б. Шамшиев туура баамдап, өзүнүн кыргыз адабиятындагы согуш тематикасына арналган илимий-изилдөөчүлүк эмгегинде «У. Абдукаимовдун көркөм сабактары» деген параграфты мына ошол «Майдан» романынын көркөмдүк-эстетикалык кунарынан өздөрү үчүн шыктануу, эргүү алышкан калемгерлерге багыштаган. Алтөмөнкү пикирин ортого салат: «Майдан» романынан кийин согуш темасын көркөм изилдөө проблемасы кыйла тереңдеп, аны баалоонун чен-өлчөмдөрү бийиктеди. Баштагыдай согуштуу уралуу жазылган чыгармаларда жеңил-желпи окуя куумай, алекисаатта чалгын гачыгып душмандын болгон сырын төкпөй-чачпай айтып берчү «тил» кармап келмей, ураалаган чабуулдар, колун көтөрүп багынып беришке ашыккан душмандар,

жеңиштүү аскердик жүрүштөрөз-өз ордуна коюлуп,
адабият реалдуу согуштун реалдуу жүзүн көрсөтүүгө өттү» [121, 142-б.].

У. Абдукаимовдун «Майдан» романынын 1-бөлүгү 1961-жылы, 2-бөлүгү 1966-жылы жарык көргөн. Кийин эки бөлүгү бириктирилип, 1980-жылы бир чоң китеп болуп басылган [73, 19-б.]. Муну эскерген себебибиз, 1961-1966-жылдан кийин согуш темасында кайсыл чыгармалар жазылган, мына ошолорго сереп салуу. Б.а. У. Абдукаимовдун көркөм-эстетикалык сабактарынын кыргыз калемгерлерине тийгизген чыгармачыл таасирин аныктоо. Анда ошого кезек берели.

А. Жакыпбеков 1966-жылы «Катаал багыт» аттуу повестин басмадан чыгарат [73, 228-б.]. К. Жусубалиев 1967-жылы «Күн автопортретин тартып бүтө элек» деген повестин жарыкка чыгарат [73, 265-б.]. К. Каимов 1968-жылы «Бири бирине окшобогон күндөр» деген повестин жарыялайт [73, 307-б.]. И. Сулайманов 1969-жылы «Токой күңгүрөнөт» деген повесть, аңгемелер топтомун жарыкка чыгарат [73, 550-б.]. Мындагы чыгармалардын дээрлик көбү согуш темасына багышталат. С. Бөлөкбаев 1969-жылы «Жусуп менен», 1975-жылы «Татаал тагдыр», 1978-жылы «Чындык», 1980-жылы «Өмүр бою» деген китептерин жарыялайт [73, 200-б.]. О. Орозбаев 1976-жылы «Кыл көпүрө», 1991-жылы «Күдөр» аттуу повесттерин басып чыгарат [73, 442-б.]. Ошентип, Узакбай Абдукаимовдун кан күйгөн майдан тууралуу чынчыл шедеври көптөгөн фронтовик калемгерлерди колго калем алууга шыктандырган. Биз ал таасирге туш болгондордун арасында чыгармачылыгын өзүбүз изилдеп жаткан чебер калемгер Абдулхай Алдашев да бар деген жыйынтык чыгарсак эч жаңылышпайбыз.

Ошол кездеги адабий өнүгүү туурасында профессор О. Ибраимов төмөнкүдөй таасын байкоосун ортого салат: «Военная тематика разрабатывалась и в 50-е годы, и ее вершинные произведения были созданы, прежде всего, Ч. Айтматовым, автором «Лицом к лицу», «Материнского поля», «Ранних журавлей», «Солдатенка», А. Джакыпбековым, автором прекрасной повести «Суровый путь», К. Каимовым, автором повести «Дни, не похожие на

друг друга», О. Орозбаевым, создавшим несколько повестей на тему войны уже в 80-е годы» [54]. Биздин бул шилтемеге кайрылып жатканыбыздын бирден-бир себеби, окумуштуу согуш темасын бийик деңгээлде иштеген жазуучулардын катарына Чыңгыз Айтматовду кийиргени болуп турат.

Бул өңүттөгү илимий талкууну ф.и.д. А. К. Кадырманбетова далилдүү фактылар менен улантып, өзүнүн докторлук диссертациясында минтип баса белгилеген: «Совет адабиятындагы согуш тематикасынын тагдыры менен талабы, тереңи менен бийиги, дурусун менен бурушу Ч. Айтматовдун чыгармаларында кеңири ачылып берилген» [58, 25-б.]. Ал Ч. Айтматов «Бетмебет», «Саманчынын жолу», «Эрте жаздагы турналар» повесттеринде, «Кылым карытар бир күн романында» согуш темасынын карапайым адамдардын тагдырына байланыштуу күңгөй-тескей кырларын чебер калемгер кандайча ачканын абдан ишенимдүү жана негиздүү талдап чыккан. А. К. Кадырманбетованын «Кылым карытар бир күн» романындагы согуш проблемасына байланыштуу ойлору өтө кызыктуу. Ал мындай дейт: «Согуш проблемасы бул романда көркөм чагылдырууга ээ болгон көп проблемалардын бири. Уруучулук доордогу согуштун курмандыгы Найман эненин трагедиясы, герман-совет согушунан кийинки советтик-югославиялык саясий тирешүүчүлүктүн курмандыгы болгон Абуталиптин трагедиясы, ага параллель сүрөттөлгөн Чыңгыз хандын согуштук жортуул учурундагы окуя жана илимий-техникалык прогресс заманындагы согуштук кырдаалды баяндаган жарым фантастикалык метафора – космостук «Кырчоо» операциясы Токой-Төш планетасы – бул жазуучунун согушу жок коом жөнүндөгү кыялы» [58, 25-26-бб.]. Көрүнүп тургандай, адамзаттын тарыхында согуш ар дайым орун алып келген. Согуш тээ байыркы көөнө заманда да, биздин учурда да коом турмушунун зор көйгөйү катары жашаган. Андыктан, бул теманын көркөм адабиятта чагылтылуусу мыйзам ченемдүү кубулуш эле. Маселе аны кайсыл калемгер кандай өңүттө чагылтканында турат. Окумуштуу А. К. Кадырманбетованын таамай айтылган пикири боюнча: «...теманын ачылыш деңгээли, проблемага карата өзгөчө концептуалдык мамилеси боюнча

айтматовдук чыгармалар өзгөчөлөнүп бөлүнүп тургандыгын байкоого болот»[59, 839-840-бб.].Адабиятчынын айтымында: «Согуш – түпкүлүгүндө, жашоонун түбөлүктүүлүк мыйзамына карама-каршы көрүнүш» [59, 852-б.].Анын терең ишениминде, Чыңгыз Айтматовдун пацифисттик жазуучулук эстетикалык идеалы бул дүйнөдө согушу жок, согуш коркунучу жок өмүр сүрүү болуп эсептелет. Б.а. залкар калемгер өз чыгармаларында согуш айтып бүткүс азап-муң экендигин эскертип, адам баласын тынчтыкта жашоого үндөйт. Биз Ч. Айтматовдун өз чыгармаларында согуш темасын чагылдыруусу атайын изилдөөгө муктаж деп эсептейбиз. Дал ушул илимий изилдөөчүлүк багытты жаш изденүүчүлөргө көрсөтүп бергендиги ф.и.д. А. К. Кадырманбетованын айтматовтаануунун өнүгүүсүнө, анда согуштук тематиканын изилденүүсүнө кошкон орчундуу салымы деп белгилөө туура болот.

Арийне, кыргыз адабият таануучулары согуш темасынын көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө чагылдырылышын кыйгап өтүшкөн эмес, бул багытта атайын изилдөөлөр да жасалган. Мисал катары М. А. Майрыкованын «Согуштагы адам У. Абдукаимов менен Э. Хемингуэйдин чыгармачылыгында (XX кылымдагы согуш прозасына Л. Н. Толстойдун тийгизген таасири)» (2013) [78], А. А. Алымкуловдун «Национальные особенности героического в русской и кыргызской военной прозе» (2014) деген кандидаттык диссертацияларын келтире алабыз [6]. Анткен менен, аталган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде жазуучу А. Алдашевдин терең аксиологиялык мазмунга ээ роман-эсселерине анчалык маани берилбегени өкүнүчтүү.

Кыргыз адабиятындагы согуш темасындагы маанилүү романдарды («Биздин замандын кишилери» (1949), «Майдан» (1961-1966), «Бороондуу күндөр» (1963), «Күндөр» (1965), «Ачык асман» (1971), «Кылым карытар бир күн» (1980), «Май айынын күкүгү» (1981), «Көкөй кести» (1984), «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүтүкпү» (2001), «Арман» (2005)ж.б.) салыштыра карай келгенде, эмоциялык-психологиялык маанайы, көркөмдүк-эстетикалык табияты, кан майдандын ырайымсыз бейнесин

реалисттик тартуусу жагынан У. Абдукаимовдун «Майдан» романы менен А. Алдашевдин үчилтик роман-эссеси бири-бирине кыйла чукул экенин, алар биринде айтылбай калган идеяларды экинчисинде толуктап тургандыгы менен айырмаланышарын байкоого болот.

Жалпы тыянак катары белгилесек, У. Абдукаимов дагы, А. Алдашев дагы майдан талаасында белчесинен кан кечкен, согуштун ырайымсыз жүзүн өз көздөрү менен даана көргөн инсандар катары, адамзатка жамандыгы зор согуш туурасында калыс жана чынчыл ой жүгүртүүлөрүн окурмандарга тартуулашкан. Согуш темасындагы бир катар повесттерди эске албаганда, кыргыз адабиятындагы майдан темасын чагылткан чыгармалардын ичинен ушул эки инсандын көркөм туундулары акыйкаттуулугу, чынчылдыгы, терең психологиялуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Ошентсе да, алардын курулушунда бир катар айырмалар бар. Алсак, У. Абдукаимов согуш окуяларынын полотносуна, алардын сырткы катаалдыгына көп көңүл бөлөт, А. Алдашев болсо кандуу майдандын катышуучуларынын ички сырларына, жан дүйнөсүнө, ой толгоолоруна басым жасайт.

II бап боюнча кыскача корутунду

Биз диссертациябыздын экинчи бабында белгилүү жазуучу Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринин баалуулуктук мазмунун изилдөөнүн объектисин, предметин жана методологиясын талдап чыккан соң, төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселерин талдоого алган эмгектер абдан аз. Ошол себептен сүрөткердин роман-эсселеринин баалуулуктук мазмуну, аларда чагылтылган автордун баалуулуктар тутуму, баалуулуктук түшүнүктөрү, көз караштары изилдөөгө алынбай турат.

2. Биздин диссертациянын негизги объектисин кыргыздын белгилүү жазуучусу Абдулхай Алдашевдин калеминен жаралган роман-эсселердин – «Жертөлөдө ой толгоонун», «Казат селиндененин», «Өх, бүттүкпүнүн» – негизги, канондук тексттери түзүшөт.

3. Биздин изилдөөбүздүн негизги предметин көрүнүктүү жазуучубуз Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмуну, үчилтикке кирген роман-эсселерде сыпатталган, ачылып берилген жалпы адамзаттык баалуулуктар түзүп турат. А. Алдашевдин чыгармачыл инсаны, турмушта ал тутунган баалуулуктар, анын роман-эсселеринде мына ошол баалуулуктардын көркөм чагылуусу, анын чыгармачылыгындагы эссе жанрдык формасы, анын эссеистикасында камтылган жалпы адамзаттык баалуулуктар, автордун социалдык-саясий көйгөйлөр боюнча жекече эссеисттик рефлексиясы да изилдөөнүн предметине камтылат.

3. Биз жүргүзгөн адабият таануучулук изилдөөнүн илимий проблемасы – Абдулхай Алдашевдин эссеистикасында жалпы адамзаттык маанилүү баалуулуктар камтылганы, ошондуктан чебер калемгердин роман-эсселерине

аксиологиянын методологиясын колдонуу менен илимий талдоо жүргүзүү зарылдыгы болуп саналат.

4. Роман-эсселердин тематикасы СССР тарыхынын абдан орчундуу окуяларына – 1937-38-жылдардагы репрессияларга жана Улуу Ата Мекендик согуштун оор жылдарына арналган. Демек, алардын тематикасы абдан кеңири масштабдуу, автор тартып берген доордун социалдык-тарыхый мүнөзү, бейнеси өзгөчө татаал, карама-каршылыктуу. Роман-эсселерге автор үчүн ой жүгүртүүгө түрткү болуучу жана эстетикалык, маданий, этикалык баалуулуктарды айкындоого жардам кылуучу тарыхый окуялар тема болгон.

5. Роман-эсселердин проблематикасы, кандуу репрессиялардын жашырын кырларын, мына ошол дүрбөлөң заманды чет элдик чалгын кызматтары кантип уюштурганын жана максаттарына кандай жолдор менен жетишкенин, ошондой эле Улуу Ата Мекендик согуштун тутануу себептерин, ага адамзатты кандай коомдук-тарыхый кырдаал-шарттар түрткөнүн, калың элдин мекенин баскынчылардан коргоого кандайча жапырт көтөрүлгөнүн жана кантип, кандай азап-тозок менен Улуу Жеңишти камсыз кылышканын ачык-айкын көрсөтүүгө багытталган.

6. Роман-эсселердин идеялык багытталышы адам баласынын жер бетиндеги согушсуз, тынч турмуш-тиричилиги жаатындагы гуманисттик ойлорду жайылтууга негизделет, эмоциялык пафосу болсо анда эл башына түшкөн алааматка байланыштуу трагизм, драматизм, психологизм кеңири орун алганы, ошондой эле кыргын согуш өртүн өчүрүү, баскынчылардын үстүнөн жеңишке жетишүү максатындагы жалпы элдик героикага басым жасалганы менен өзгөчөлөнүп турат.

7. Ал эми жанрдык өзгөчөлүгүн болсо, терең эссеисттик мазмунга ээ экендиги, автордун субъективдүү идеяларына, көз караштарына, ой-пикирлерине, толгонууларына кеңири орун берилгендиги түзөт.

8. Роман-эсселердин башкы кейипкери, окуялардын негизги баяндоочусу – капитан Байсалов, 33-Армиянын курамындагы 538-минометтор полкунун ветеринария тармагынын начальниги, үчүнчү роман-эсседе анын аскердик

наамы көтөрүлүп, майор болот. Байсалов ар кыл окуяларга, көрүнүштөргө, турмуштук жагдайларга карата акыл калчап ой жүгүртө билген, жеринен зээндүү, зирек, сергек инсан.

9. Роман-эсселерде көптөгөн кейипкерлер бар. Алсак, «Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссесинде башкы жана эпизоддук кейипкерлерди кошо эсептегенде образдар тутумуна 56 (элүү алты) кейипкерди киргизүүгө болот, ал эми, «Казат селинде» роман-эссесинде каармандар тутумуна кирди-чыктысын кошо санаганда 57 (элүү жети) кейипкерди кошо алабыз, үчүнчү китепте, «Өх, бүттүкпү» роман-эссесинде каармандар тутумуна 60 (алтымыш) жеке өзгөчөлүккө ээ кейипкерлер камтылат.

10. Үчилтик роман-эсселерде кыял-жоругу, кулк-мүнөзү, касиет-сапаты бири бирине түк окшобогон нечендеген кейипкерлер бар. Мына ошолордун карама-каршылыктуу жорук-жосундары роман-эсселерде кишинин адамдык сапатын ачып берүү кызматын эң сонун өтөп турат. Ар түркүн мүнөздөгү адамдардын көркөм элесин тартуу менен катар, автор алардын жоруктарына карата өз ой толгоосун да кеңири билдирет.

11. Абдулхай Алдашев өзүнүн роман-эсселеринде автордук сыпаттоолорго, баяндоолорго, чегинүүлөргө, ой жорууларга айрыкча кенен орун бөлөт. Ошол себептен анын үчилтиги нукура эссеисттик маанайга ээ болот, эссеисттик мүнөз күтөт.

12. Автордун эссеисттик мүнөздөгү ой жоруулары дээрлик баалуулуктук багытта жүргүзүлөт. Алардан өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, ак-кара, акыйкаттык-жалган өңдүү жалпы адамзаттык дөөлөттүк дихотомияларга берилген таасын бааларды таба алабыз.

13. А. Алдашевдин жекече чыгармачылык ишмердигиндеги үчилтиктин ордуна келсек, роман-эсселер авторго чыныгы калемгерлик ийгилик алып келген. 2002-жылы биз талдоого алып жаткан роман-эсселери үчүн автор Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына арзыган. Бул анын кыргыз адабиятынын белсемдүү өкүлү катары жалпы окурман журтуна, анын ичинде окумуштуу-адабиятчыларга таанылуусу болгон.

14. Үчилтиктин кыргыз адабиятынын өнүгүү тарыхындагы орду, биринчиден, роман-эсселер кыргыз романистикасындагы эссеистикалык жанрдын өнүгүүсүн айкындаганы (К. Асаналиев), экинчиден, кыргыз согуш прозасындагы саясий роман багытынын түптөлүүсүн көрсөткөнү (Б. Шамшиев), үчүнчүдөн, кыргыз романистикасындагы согуш темасындагы көркөм-адабий туундулардын мазмунунда философиялык-этикалык, руханий-баалуулуктук ой жүгүртүүнүн деңгээли жогорулаганы (Биздин тыянак – Ж. Т.) менен аныкталат.

15. Дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы үчилтиктин орду, эгерде А. Алдашевдин роман-эсселери дүйнөлүк тилдерге которулса, жана дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы согуш темасындагы этаптуу чыгармалар менен салыштырма-тарыхый мүнөздө изилдөөлөр жасалса, анда бул роман-эсселер да көөнөргүс классикалык романдардын катарынан татыктуу орун табышары менен белгиленет.

16. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасынокумуштуулар-изилдөөчүлөр А. А. Алексеевдин, Н. А. Аничкинанын, В. И. Березкинанын, Н. И. Бушманованын, С. А. Гарушьяндын, П. А. Горпиняктын, А. Л. Дмитровскийдин, О. И. Дурованын, Н. В. Егорованын, К. В. Загородневанын, К. А. Зацепиндин, Е. П. Зыкованын, О. Б. Ивановдун, Л. Г. Кайданын, Л. Ф. Компанцеванын, Т. Ю. Лямзинанын, Е. В. Маськованын, Н. А. Никулинанын, Д. Н. Перезовдун, В. А. Пестеревдин, Е. А. Постнованын, Т. Э. Ратькинанын, О. И. Рёснестин, Н. Б. Руженцеванын, Н. В. Славянскаянын, С. Ю. Соломатинанын, Ю. Н. Сысоеванын, И. В. Устинованын, М. Г. Хелаянын, М. Эпштейндин, ошондой эле чет элдик окумуштуулар Т. Адорнонун, Г. Гуддун, Д. Друэринин, К. Де Обалдианын, Т. Шевальенин эссе теориясына багышталган, эссе, эссеизация, эссеизм, эссеистика маселелери ар тараптуу каралып-талданган илимий эмгектери, мындан тышкары кыргыз окумуштуулары К. Асаналиевдин, А. Бешкемпированын, О. Ибраимовдун, Б. Шамшиевдин Абдулхай Алдашевдин аталган үчилтигине байланыштуу жасаган илимий талдоолору, жана адабиятчы А. Жантаевдин ХХ кылымдагы

кыргыз адабиятын изилдөөдө баалуулуктук методологияны колдонуу жаатындагы жаңычыл илимий макалалары түзөт.

17. Бүгүнкү күндө социалдык-гуманитардык илимдердин бардык тармактарында аксиологиянын методологиясы орчундуу орун алууда. Аксиология адам баласынын маданий тажрыйбасын бүт бойдон өзүнүн изилдөөсүнүн объектисине кийирет. Анын ичинде көркөм адабият дүйнөсү, көркөм чыгармачылык ишмердүүлүк, көркөм-адабий туундулар дагы бар. Көркөм-адабий туундуларды, алсак, биздин мисалыбызда, Абдулхай Алдашевдин «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү» роман-эсселерин баалуулуктук аспектке изилдөөгө болот, мындай изилдөө автордун жана анын кейипкерлеринин баалуулуктук турумдарын, баалуулуктук аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, иш-аракетин ачууга көмөктөшөт.

III БАП. АБДУЛХАЙ АЛДАШЕВДИН ЭССЕИСТТИК ҮЧИЛТИГИНИН БААЛУУЛУКТУК МАЗМУНУ

3.1. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде Кудай эң бийик баалуулук катары

Адегенде Кудай туурасында бир-эки ооз сөзгө орун берели. Кудай – бул кудуреттүү, табияттан артыкча Бийик Жандын аталышы. Иудаизм, христианчылык, ислам өңдүү монотеисттик диндерде Кудайды инсан деп, Абсолюттун жекелештирилиши деп, акыл жеткис жеке Жараткан деп жана өзүнө теңдеши жок, жападан жалгыз Жараткан катары бийик реалдуулуктун көрүнүшү деп карашат. Ыйык Куранда ага мындай сыпаттама берилет: «Кудайыңар – Жалгыз, Мээримдүү жана Ырайымдуу! Андан башка кудай жок» [125, 24-б.]. Исламда Кудай Аллах деп аталат да, ага төмөнкүдөй мүнөздөмөлөр ыйгарылат: «Аллах – баарын Камтуучу, Билүүчү» [125, 40-б.]; «Аллах – Угуучу, Билүүчү!» [125, 42-б.]; «Аллах – Бай жана Жумшак» [125, 44-б.]; «Аллах – Кечирүүчү, Мээримдүү» [125, 80-б.].

Ошентип, исламдагы ишеним баарыдан мурда Кудайга күмөнсүз ишенүү. Дал ушул Кудай, бийик баалуулук – абсолюттук акыйкаттык, абсолюттук жакшылык, абсолюттук сулуулук катары, адамгерчиликтин маңызы жана анын эң бийик чеги катары чыгат. Жашоо-тиричиликтин жана маданияттын калган бардык жыргалчылыктары Кудайга карата гана салыштырмалуу баалуулуктар болуп саналат.

Маданияттын өнүгүүсүнүн бийик деңгээлинде, руханий элитанын деңгээлинде Кудай – адамдын идеалы жана анын эң бийик доминанттуу баалуулугу болуп чыгат. Мында жеке жашоо Кудайга багышталса гана ал аң-сезимдүү жашоо сыпатын алат. Ал эми жеке жашоону Кудайга багыштоо дегенибиз – **жакшылык**. Ыйык Куранда жакшылык баалуулугуна мындайча

баа берилет: «Жүзүн чыгышка же батышка буруу эле жакшылык эмес. Жакшылык бул – Аллахка, Кыйамат күнүнө, периштелерге, китептерге, пайгамбарларга ыйман келтирүү. Жакындарына, жетимдерге, кедейлерге, жолоочуга, тилемчилерге, күң-кулдарга жакшы көргөнүнө карабай мал-дүнүйөсүн бергендер, намаздарды толук окугандар, садака бергендер, эгер убада берсе убадасына тургандар, кедейликте, кырсыкта жана согушта сабырдуу болгондор. Ушулар – чынчылдар, мына ушулар – такыбалар» [125, 27-б.].

Эгер кайсы бир адам диний маданияттын бийик деңгээлине көтөрүлсө, анда ал бийик деңгээлдеги светтик маданият, адептик жана эстетикалык маданият менен эч бир карама-каршылыкка кирбейт, анткени нукура диний маданиятта ритуал-жөрөлгө, ырым-жырым эмес, адам турмушунун, сезимдеринин, тилек-нээтинин жана иш-аракеттеринин реалдуу адамгерчиликтүүлүгү маанилүү. Буга карасак, динге ишенбеген адам деле өзү билип-билбей, аңдабай, ал жөнүндө ойлобой, кудай жолунда, жакшылык жолунда жашай алат. Ошол себептен акылман элибиз «Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба» [93, с. 119] деп, терең маанилүү руханий-адептик насыят айтат.

Диний маданияттын бийик деңгээлине адамдын Кудай менен биримдикке, аны менен жуурулушууга ички умтулуусу мүнөздүү. Бирок буга аз гана адам жетет, алар коомдук турмушта чоң кыйынчылыктарга дуушар болушат. Мындай деңгээлге жеткен адамдарды расмий дин өкүлдөрү түшүнбөйт. Алардын жүрүм-туруму адат болгон алкактарга сыйбайт. Бийик диний маданиятка жеткен адам Кудай менен жекеме-жеке калат, анын Кудай менен мамилеси дин кызматчыларынын ортомчулугу жок эле курулат. Бул учурда Кудай жалпы адамзаттык Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук дөөлөттөрүнүн идеалдуу берилиши, алардын адам үчүн ички жеке баалуулугу катары чыгат. Акыйкаттык менен жалганды, жакшылык менен жамандыкты айырмалоодо адам Кудайдын эркине жана өз абийирине таянат, ошого жараша иш кылат.

Биз үчилтиктин башкы кейипкери Байсаловдун жүрүм-турумуна, көз караштарына кылдат назар салсак, ал бийик диний маданиятка ээ болгон инсан экенине көзүбүз жетет. Ал, башкысы, каардуу согушта адамдык жүзүн жоготпойт, ачууга, кыжырга алдырбайт, сабыр кылат. Байсалов Кудайды эң бийик дөөлөт катары тутунуп, ага мунаажат кылат, тобо келтирет, жүрөгүндө ага болгон ишенимди өчүрбөй сактайт. Ал согуш талаасындагы сан миндеген өлүктөрдү өз көзү менен көрүп, кыйласы замбирек огуна, бомбага бүркүлүп кетип, жерге көмүлбөй, топурак буюрбай калганына күбө болуп, чын дилинен Кудайга жалынат: «О, Жараткан! Согуш бүткүчө дагы канчабызга ушундай кайгылуу тагдыр буюруп койдун экен? О, теңирим! Мындай тагдырды менден оолак кыла көр! Энемди, ата-журтумду көрсөтө көр!» [2, 114-б.].

Башкы кейипкер Байсаловдун Кудайга байланыштуу айрым ойлору динди туу туткан ортосаар динчилерге таптакыр жакпай турганы айгине. Роман-эсселерден андай саптарды окууруңуз менен буга көзүңүз жетет. Алсак, башкы кейипкер жер үстүндөгү адамзат тукумунун ички карама-каршылыгын башынан эле Кудай өзү түптөп-калыптаганына назарын буруп, дүйнөдөгүнүн баарын жараткан кудуреттүү күч катары адам коомунда болуп жаткан терс көрүнүштөргө, жаман окуяларга негизги жоопкер Жараткан өзү экенине талдоо жасайт: «Шайтан адамдан мурда жаралгандыгы Бабелде да айтылган, Адам ата, Ава эненин эки уулу: Абыл, Кабылды бири бирине ушактап, кас кылган – шайтан. Шайтандын тилине кирип Кабыл агасы Абылды өлтүргөн да. О-о кудурет! Эң биринчи кишинин тукумдарынын биринчи эле муунунда карама-каршылыкты, келишпестикти өзүң жаратыпсың, бул эмне кылганың? Адамзат ар дайым талашып, кагылышып турсун дегениңби? Мунуң кыянатчылык эмеспи? Биз адамдар кыянатчылыкка кабылганда ар дайым жардам сурап өзүңө кайрылабыз. О-о жараткан, буга эмне демексиң? Кыянаттык шайтандан демексиң. Макул. А шайтанды ким жаратты? Өзүң да! Актыктын, адилеттиктин, калыстыктын, боорукердиктин, мээрдин уясы деги кайда? Биз – адамдар, буларды жараткан да өзүң деп түшүнөбүз. Эгер чын болсо, жыргалды да, кууралды да өзүң жасап, аларды кишилердин төбөсүнө себелеп коюп,

мышык-чычкан ойнотуп, кызыгына батыш сенин өнөкөтүңбү? Күнөөкөр болсом, ашык кетсем, Жараткан, өзүң кечирип кой, бирок муну айтпай коё албайм!» [2, 142-б.]. Таза эссеисттик маанайдагы ушул ой жүгүртүүдөн көрүнүп тургандай, Байсалов дилинде кудуреттүү Кудай менен кадимки эле карабашыл киши өңдүү мамиле этип, ага өзүн түйшөлткөн суроолорду берип, жайбаракат маектешет. Аны жер жүзүндөгү жаманчылыктардын, пикир келишпестиктердин түпкү себепчиси болгону үчүн айыптайт.

Дагы бир мисалга кайрыла кетсек, Байсалов коммунизм менен фашизмди салыштыра келип, алардын Кудайды танып-жектөөсү бирдей экенине токтолуп, эмне үчүн мындай деген суроо коюп, балким, Кудай кыргын согушка каршы болгону үчүн алар ушундай жолго түшкөндүр деп жоромолдойт. Бирок дароо өзүнө өзү суроо узатат: «Антип Кудай согушка каршы болуп келсе, эмне үчүн христиандар Кудайдын ысымы менен мусулмандарга сегиз сапар каршы кресттүү казатка чыгышкан, а мусулмандар капырларга каршы Алланын аты менен газават чабуулга барышкан?» [2, 177-б.]. Анан өзү койгон суроого каршы жүйөөлөрдү келтирет. Анын ою боюнча, христиандар да, мусулмандар да диний негиздеги согуштарда Кудайдын ысымына жамынып чыгышса да, жеңишке жете алышкан жок. Анткени, алар согушта Кудайды туу көтөрүшкөнү менен, түпкүлүгүндө ниеттери бузук, максаттары баскынчылык, зомбулук болчу. Анан өзү аралашып жүргөн кандуу согушка карата эч күтүүсүз мындай жыйынтык чыгарат: «Биз фашисттерге согуш ачкан жерибиз жок, алардан коргонуп атабыз. Биздин ишибиз ак, ошондуктан Кудай бизге болушат» [2, 177-б.]. Баяндоочунун ушул сыяктуу ойлору өтө оригиналдуулугу, расмий дин идеяларына коошпостугу менен айырмаланат.

Байсаловдун Кудай менен бетме-бет, жекеме жеке маектешкен, ага жалынып-жалбарган учурлары арбын. Ал өз сыйынууларында дайыма Кудайдан жалпы адамзатка кечирим берүүнү сурайт. Муну адам баласына тиешелүү жалпы жакшы-жаман касиеттерди Кудай өзү бергени, андыктан ал ырайым кылуусу абзелдиги менен байланыштырат. Анда ошонун бирин угуп көрөлү: «Биз адамдын баласыбыз. Адамга таандык артыкчылыкты да,

кемчиликти да өзүң энчилеп бергенсиң. Биздеги айкөлдүк да, чоогоолдук да, ач көздүк да өзүңдүн берген табаригиң. Тайынуу, сыйынуу, жалынуу, чокунуу, табынуу, таануу, тануу, боорукердик, ташбоордук, мыкаачылык – баарысы бизге өзүңдөн келген шыбага. Сенде биз билген, билбеген, дагы биле элек, атын уга элек түркүн керемет, касиет бар. Сен баарыбызды жараткансың, бардыгыбыз сенден жаралганбыз. Жараткан менен жаралганды салыштырып болбойт да! Андыктан бизге ырайым кыл, күнөөбүздү кечир!» [2, 185-б.]. Ошентип, биздин кейипкер Кудай менен дамамат субкат жүргүзөт. Белгилей кете турган жагдай, анын мындай субъективдүү толгонуулары, түйшөлүүлөрү үчилтикке кирген романдарга эссеисттик мүнөз берип турат, аларды роман-эсселерге айлантат.

Байсаловдун пикирине ылайык, «...ааламдын, табигаттын өзү Жараткандын бар экенине күбө болуп атпайбы?! Ал Жаратканды адам коомунун ар кайсы жамааты аң сезиминин өсүү деңгээлине жараша: бир даары көп деп, ар бир кубулуштун, табигый көрүнүштүн өзүнө тийиштүү Жараткычы бар деп келсе, бир даары акыл-эси өөрчүгөн маданияттын, илимдин жогорку деңгээлине жетип, бардык табигый көрүнүштөр, кубулуштар бири бири менен байланыштуу экенин, бирине бири жараша жалпы кыймылдап, биринен бири жаралып турушун чындык менен далилдеп, сырын ачышып, буларга таянышып: «бүткүл ааламды жараткан жалгыз гана Кубат» деп, ал Кубатка: Яхве (Эге), Егова, Адонай, Саваофт, Ягве), Бог (Творец, Господь, Иисус, Христу), Алла (Кудай, Худо, Теңир, Эгем, Жараткан) деген ат коюшуп, илимий негиз салып монотеизм (бир Кудай) диндерин жаратышкан» [3, 84-85-бб.]. Анын ой жоруусунан даана байкалгандай, бир кудайлуу дин тутуму жалпы адамзаттын жакшынакай бир табылгасы. Дүйнө жүзүндөгү диндердин тарыхын илимий негизде, фактыга таянып изилдеген илимпоздор деле бир кудайлуу дин тутумуна кирген диндердин түбү бир экенин, алар бир тамырдан бутактанып өнгөнүн танышпайт. Демек, нечен миндеген жылдар бою Жер планетасынан орун алып өмүр кечирип келаткан адамзат коомунда жасалма түрдө дүйнөлүк диндер ортосунда чыр-чатак чыгарууга эч бир негиз жок. Бирок, ашынган

динчилдер ушул акыйкаттыкты эч көргүлөрү келишпейт. Ар кимиси өз динин мактап-жактайт, башка диндегилерди жектейт. Ушунун натыйжасында жер жүзүнөн диний талаш-тартыштардын оту өчпөй келатат. Кээде диний кызыкчылыктарга саясий кызыкчылыктар кошул-ташыл болуп кетип, жыйынтыгында тири укмутштуу кылмыштуу иш-аракеттер жүзөгө ашат. Буга чоң бир далил, азыркы тапта исламдын очогу эсептелген Сауд Аравиясынын бийлиги АКШ менен Израилге кошулуп алып, терроризмди, экстремизмди каржылап, курал-жарак берип, так мына ушуну жасап жатпайбы? Анан да башкаларга, мисалы, Иранга, өз кылмышын бетпактана жүктөй салганын кантесиң?

Роман-эсселердин негизги баяндоочусу Байсалов фронттук турмуштун шартына ылайык, майдан талаасында өлүм менен күн сайын кездешип, жер бетине чачылган эсепсиз өлүктү аралай камаарабай басып, адам өлүгүнө көзү канчалык үйүр болуп калса да, өлүктү кордобоо керектиги тууралуу диний-философиялык мүнөздөгү ой толгоосун билдирет. Бул ишти Кудайга байланыштыра жасайт. Ал мындай дейт: «Сага Кудай акыл берген. Ал акылың менен Кудайды таанышың мойнундагы парзың! Кудайды таанысаң, Кудай ыйман берет сага! Ыйман сага адеп, кадыр, барк, сый, боор, кайрым дегендерди үйрөтөт. «Адам» деген атка татыктуу кылат. Адамдык касиеттерди берет. Бирөөнүн баркына ыйман аркылуу жетесиң. Акылың бар туруп, Кудайды тааныбасаң, ыймансыз калып, «Адам» атка татыбай, адам касиетинен куру каласың. Акылдуу айбанга айланып, ташбоор, мыкаачы, көркоо, башкесер болосуң. Мына өзүңө окшоштун өлүгүн сыйлабоо эмнеге алып келет! Бул адамга орду толгус зыян эмей эмне?

«Адам» атка конуш үчүн кишинин тирүүсүн гана сыйлабастан, кадырлабастан, өлүгүн да баркташ керек. Өлүк өзүн коргой албаган, коруна албаган бир бечара зат. Аны тирик коргош керек, антпесе ал адам өлүгү эмес, айбан тарпы болуп калат. Өлүк тириктен аянычтуу, барктуу болуш керек» [3, 160-161-бб.]. Ошентип, биз – адам баласы, жалпы адамзаттык оң баалуулуктардын текши баарына, баяндоочунун айтымына караганда, Кудайды,

анын бирлигин жана барлыгын таануу аркылуу гана жете алабыз. Анын ою боюнча Кудайды, анын кудуретин таныган адам гана адам атына арзыйт. Анткени Кудайды тааныган адам ички жан дүйнөсүндө ыймандуулукка, адептүүлүккө, кайрымдуулукка, боорукерликке ж.б.у.с. оң баалуулуктарга эгедер болот.

Каарманыбыз Байсалов куралдаш жолдоштору, совет элинин фашизмдин үстүнөн болгон жеңишине орошон салымы бар жакшы адамдар, кандуу согуштун кезектеги курмандыгына айланып, каза табышканда, Кудайдын калысы жоктугуна капа болот, ага өзүнүн нааразычылыгын айтат. Анын бул ой толгоосу полктун командири, подполковник Васильев менен анын саясий иштер боюнча орунбасары, майор Парядин капыстан душмандын койгон буктурмасына кабылып, ажал тапканда, натыйжада сөөктөрү да табылбай калганда айтылат. Анда ошол монологго көңүл буралы: «О Жараткан! Кычастык кылып ажалыңды эмне үчүн ушул маалда жибердиң, аларда эмне өчүң бар эле? Мен жаш бала кезде атамдан: «Алланын амирисиз адамдын чачынан бир тал кыл да түшпөйт» деп уккан элем. Сен Жебреил бериштеге эмне үчүн, тигил маркумдар көптөн күткөн тилегине «эми жетем, эми эл-журтума көрүнөм» деп турганда жандарын алууга амир бердиң? Эмне сага алардын жандары ушунчалык шашылыш керек беле, О Кудурет?» [3, 227-б.]. Ушундай капа болуусун билдирүүдөн соң, «чындап калыс, акыйкат болсоң, Головин менен Цыганоктун, же Салмановдун жандарын албайсыңбы?» деп, Жаратканга кине коёт.

Анан өзүнүн ылайыксыз пендечиликке барып жатканын сезип, баамдап, кайра кечирим сураган маанайдагы сөзгө өтөт: «Мен ниетимде Өзүңдү атам үйрөткөндөй: «Алла Таала бар, Ал бирөө, Аны эч ким, эч нерсе жараткан эмес, а Өзү гана бүт 18 миң ааламды жараткан» деп түшүнөм жана ал түшүнүгүмдөн эки дүйнөдө да кайтпайм, буга ишенип кой! Бул үчүн күнүгө Өзүңө келме келтирем, жанымды дилимди берем, бирок адамдардын тетигиндей көпчүлүккө жакпаган кылыктарын көргөндө, (кечирип кой, Кудурет!), ал мени бир аз таарынтат. Алдында наадандык кылып Сага күнөөкөр болсом да, ыманымды

сатпай Өзүңө чынымды айтышым керек!» [3, 227-б.]. Бул жерде Байсаловдун кабатыр болор жөнү бар. Анткени, полктун майдан талаасындагы жеңиштүү, ийгиликтүү урушуна салымы чоң негизги жетекчилер капилет өлүм таап, татыктуу сыйлыгын албай калганы турушат. Кадимки адам катары баяндоочу ушул жагдайга түйшөлөт, ушуга капа болуп, ичи ооруйт. Калыстык жок деп капа болгонунун себебин мындайча түшүндүрөт: «Менин кабатыр болгонум, Васильев менен Парядиндин фамилиялары бүгүнкү буйрукта айтылбасын жүрөгүм сезип турат. Табышмактуу шартта полктон жоголуп жана сөөктөрү да табылбай калган немелердин аттарын Улук Башкы командалоочу даңазалабасын, кымындай шектүү ишке барбасын жана мындай маселеге катуу карөзгөйлүгүн жакшы билишкен армия жана фронт командалоочулары өздөрү эле буйруктун долбооруна киргизбей коюшат го деп чочуем? Кокустан «смерш» аркылуу Улукка Васильев менен Парядиндин жоголгон шарттары жетип калса, армия менен фронт командалоочулары өздөрү оң таппасын беш колундай билишет! «Полк башчысыз согушту беле?» деген жемеге калбас үчүн, буйрукка Иванов киргизилет. Ошентип, «Жоону сайса эл сайды, аты калды Манаска» болот деген ушул эмсепи?!» [3, 227-228-бб.]. Согушта кандай гана кокустуктар болбойт. Жогорку мисал анын бирөө гана. Полктун негизги жетекчилери болгон командир менен анын саясий иштер боюнча орунбасары душманга каршы ийгиликтүү чабуул маалында, буктурмага кабылып, күтүүсүз ажал таап жатпайбы?! Эгер алар көзү тирүү чабуулду аягына чыгарышса, чынында да өздөрү мээнетти менен жеткен сый-ургаалга чөмүлбөйт беле?! Алардын башына түшкөн, тагдырына жазылган каргашалуу окуядан кийин эми эч ким аларды сыйлыкка көрсөтпөйт. Кейипкердин Кудайда калыстыктын жоктугуна кейиген себеби мына ушунда.

Бардык дилин, ой-санаасын, акылын согушка, киши өлтүрүүгө, адам баласына кыргын салууга буруп койгон адамзат пейили согуш талаасында жүргөн Байсаловду өзгөчө таң калтырат. Ал адам баласы киши өлтүрүүгө арнап ойлоп чыгарган курал-жарактын ушунчалык көптүгүнөн үрөйү учат да, бул көрүнүштү да Кудайга, анын кудуретине байланыштырат: «Кудаанын кудурети.

Кайда караба, бардык жерде киши өлтүрүүгө арналган курал. Бул эле жер эмес, майдан талааларында гана тургай, биздин да, душмандын да ооруктарында, гезит-радиолордун кабарына караганда киши өлтүрүүчү машинелердин жаңы түрлөрүн ойлоп тапкандарды, күргүчтөтүп зоот-фабрикаларынан чыгарып аткандарды көкөлөтүп даңазалагандарын кара! Аларга мамлекеттик сыйлыктарды ыйгарып аткандарын кара! Капырай, капырай, кайда баратабыз? Эмне болуп баратабыз? Кишинин өмүрүнүн баркы кумурскача болбой калдыбы?»[4, 93-б.]. Бул көрүнүш азыр деле токтоп калбай жигердүү уланып жатат. Адам баласы өзүнө кыргын салуучу курал-жарактын улам жаңы түрүн ойлоп табуусун, аларды ар кай жердеги согуштук чыр-чатактарда сыноосун калтыра элек.

Биздин кейипкебиз советтик аскерлер Германиянын чегин бузуп кирген алгачкы күндөрдөгү зордук-зомбулуктарды көрүп, фашисттерден өчүбүздү алабыз деп ниети карарган жоокерлердин оозго алгыс кылык-жоруктарына күбө болуп, бир чети адамдын айбанга айлануусу тез экенине таң калат, экинчи чети дилинде Жаратканга жалбарат: «Ой-тобоо! Абийир болбосо, кишинин айбандан айырмасы жок турбайбы? Адамды адам кылган абийир турбайбы?! О, Кудай абийиримден ажырата көрбө!!!» [4, 172-б.]. Байсаловду ушундайча ой жорууга, толгонууга советтик жоокерлердин немец жериндеги кылык-жоруктары, зордук-зомбулуктары, талап-тоноочулуктары түртөт. Баяндоочу андай кылмыштуу окуялардын далайын өз көзү менен көрөт, күбө болот, колунан келишинче токтотууга аракет жасайт.

Ал өңдүү адамдык абийирин бекем сактоону максат кылган мыкты кишилер үчилтикте аз эмес учурайт, ошондойлордун катарына майор, полк командиринин оорук боюнча орунбасары Н. М. Бычков, капитан, начхим П. М. Коптев, капитан, биринчи дивизиондун командири З. А. Цагарейшвили, старшина, ветлазареттин кызматчысы К. Е. Посохов, сержант, ветлазареттин кызматчысы Е. Чистов, ефрейтор, ат айдоочу татар жоокер Мурат, капитан, экинчи батареянын командири Борисов ж.б. көптөрү киришет. Булар ак-карасы,

каны-жини, жаман-жакшысы, таза-булганчы аралашкан кандуу согуш шартында адам аттарын таза сактап калышат.

Ошол эле маалда турмуш сыноосуна туруштук бере албай, адам атын жоготуп, өз абийирин өзү төккөн кейипкерлер да арбын. Бир кичинекей мисал келтирсек, күжүрмөн капитан, НКВДнын смерж кызматынын полктогу өкүлү С. А. Акопян согуштагы каармандыгын, эрдигин бүт жууп сала турган күнөөгө барат. Ал голландиялык монастырдын кайрымдуулук миссиясы менен немец жеринде жүргөн кечил аялдарынын бирин түн жарымынан оогон учурда зордуктоого аракет жасайт. Аялдын ачуу кыйкырыгынан улам ал жакка улук лейтенант Кондрашов, майор Байсалов чуркап барышат. Ошондогу көрүнүш: «Шооланын учунда керебет, керебеттин жанында тытылган униформачан, көкала чач аял, анын жанында чала кийинген кебетеси оозго алгыс капитан Акопян – куду экрандагы кинокадр сыяктанышат! «Сакалдуу киши жоого түшөрбү!» эмне дээрибизди билбей дел болуп Кондрашов экөөбүз тура берсек керек. Бизден чочуп, чачы төбөсүндө тикийип, колу-буту ырп этээр алы жок, зыңкыйып катып, Акопян турат жалдырап» [4, 318-б.]. Ошентип, далай кандуу кагылыштан аман чыккан эр жүрөк офицер Акопян жарамсыз кылыгы менен баарыдан мурда өзүнө зыян келтирет. Аны армиянын жетинчи бөлүмүнө айдап ийишет, ал жакта күнөөсүнө жараша жазасын алары, бардык сый-ургаалдан ажыратылары, мекен алдындагы буга чейинки эмгеги түккө арзыбай калары анык.

Үчилтиктин аягы дагы да болсо кудурети күчтүү Жаратканга кайрылуу менен бүтөт. Ал кайрылуунун мазмуну төмөнкүдөй: «О Кудай, болочокту согуштан арылта көр!?» [4, 348-б.]. Мына ушул бир сүйлөмгө кандуу согуштун каардуу түрпөтүнөн кутула тажаган, аны башынан аягына чейин басып өтүп, далай шумдукту, азап-тозокту баштан кечирип, акыры согуштун жүзүн такыр көргүсү келбей калган адамдын каалоо-тилеги камтылган. Байсалов келечекте согуш болуусун эч каалабайт, анткени анын ырайымсыз, мыкаачы пейилин абдан жакшы билет. Ошол себептен мындан ары согуш болбосун деп Жаратканга жалынып отурат.

Талдообузду кыскача жыйынтыктасак, роман-эсселердин негизги баяндоочусу Байсалов үчүн Кудай бул дүйнөдөгү эң бийик баалуулук. Автор эмнеге өз кейипкеринин тутунган баалуулуктарынын ичинен Кудайды эң башкы орунга чыгарды? Анткени, Абдулхай Алдашевдин атасы – Алдаяр Жээнике уулу – Ысык-Көл кыргыздарына жакшы таанымал чоң молдо эле. Бул инсан туурасында төмөнкүдөй кыска маалыматты таба алабыз: **«АЛДАШ МОЛДО, Алдаяр Жээнике уулу (1874–1930, Жетөгүз району) – жазма акын; кыргыз эл агартуу ишин баштоочулардын бири. «Замана» агымынын өкүлү. 1905-ж. «Шайлоо» аттуу поэма жазып, анда бийлөөчүлөрдүн болуштук талашып чабышып, чыгымын элге тарттырып, калкты бүлүнткөнүн ашкерелеген. «Баракан жөнүндө баян»(1912) аттуу чыгармасы да эзүүчүлөргө каршы багытталган. А. Молдонун көрүнүктүү чыгармаларынын бири – «Хал заман» (1914). Анда Кыргызстан Россияга бириктирилгенден кийин кыргыз жергесинде болуп жаткан тарыхый кырдаалдарга ой жүгүртөт, коомдун өнүгүүсүнө Россиянын тийгизген таасирин, прогрессивдүү жактарын көрсөтүүгө аракеттенет. Ошону менен катар падыша өкмөтүнүн колониялык саясатынын тескери жактарын, орус чиновниктери менен жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү биригип, калкты эзип жаткандыгын да көрсөтөт. 1916-ж. «Үркүн» аттуу көлөмдүү поэма жазып, анда кыргыз элинин муң-зары реалдуу сүрөттөлөт. А. Молдонун ырлары эл арасында колдон колго өтүп окулган» [69, 35-36-бб.]. Көрүнүп тургандай, автордун атасы Алдаяр Жээнике уулу молдо гана болбостон, чыгармачыл инсан дагы экен. Анын шык-дарамети уулуна өткөн сыяктанат.**

Демек, Алдаш молдо уулунун дили-куюна диний-руханий, ыймандык-адептик, моралдык-этикалык баалуулуктарды алдыртан, колунан келишинче сиңирип, моралдык-этикалык багытта тарбия-таалим берген. Абдулхай Алдашев атасынын Кудай жөнүндө, дин жөнүндө берген билимдерин көкүрөгүнүн тереңине каттап алган. Ошол себептен, өзүнүн роман-эсселеринде кудурети күчтүү Кудайды өз кейипкеринин ой толгоолорунун башкы субъектисине, анын кыйын-кысталаң кырдаалдардагы маектешине, башкысы,

адам турмушундагы бийик баалуулукка айлантып жатат. Автордун бул жосуну да бизге анын чыгармаларын баалуулуктук аспектен изилдөөгө түрткү болуп отурат.

3.2. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде өмүр-өлүм дихотомиясынын баалуулуктук аспектте сыпатталышы

Кыргыз эли өмүр-өлүм маселелерине илгертен философиялык өңүттө карап, тиешелүү баасын берип, баалоочулук, аксиологиялык мүнөздөгү көз карашын билдирип келген. Алсак, элибиз нечен кылым карыткан турмуштук тажрыйбасынан улам, «Ажал айтып келбейт» [93, с. 13], «Ажал жолу чилдин арышынан кыска» [93, с. 13], «Ажал-өлүм кайда жок, ашыккан иштен пайда жок» [93, с. 13], «Ажалдуу карга бүркүт менен ойнойт» [93, с. 13], «Ажалдууга себеп жок» [93, с. 13], «Аманат жанга өлүм ак» [93, с. 21], «Жигит өлөр жерине күлүп барат» [93, с. 74], «Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт» [93, с. 74] «Өлбөгөн киши алтын аяктан суу ичет» [93, с. 130], «Өлгөн жолборстон тирүү чычкан артык» [93, с. 131], «Өлгөн менен кыз бергенге намыс кылба» [93, с. 131], «Өлгөнгө өкүнбө, калганга береке берсин» [93, с. 131], «Өлгөндүн жазасы – көмгөн» [93, с. 131], «Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт» [93, с. 131], «Өлсөк – бир көрдө, тирүү болсок – бир дөбөдө» [93, с. 132], «Өлүмдөн башканын эртеси жакшы» [93, с. 132], «Уят өлүмдөн катуу» [93, с. 159], «Эр өмүрү эл өмүрүнө кетет» [47, 229-б.], «Өткөн өмүр билинбейт, Өлгөндөн кайтып тирилбейт» [47, 231-б.], «Өлүм эрди өксүтөт, Жокчулук эрди карытат» [47, 231-б.], «Кордук өлүмдөн эрдик өлүм жакшы» [47, 233-б.], «Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи?!» [47, 234-б.], «Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт» [47, 235-б.], «Жаздыкта өлгөн – жаман ат, жоодон өлгөн – салтанат» [47, 235-б.], «Жатып өлгөнчө атып өл» [47, 235-б.], «Өмүрдөн жамандык күтпө, өлүмдөн жакшылык күтпө» [47, 240-б.] деген насыяттарын жараткан. Арийне, элдик макалдардын көбүндө өмүрдүн учкулдугу, жалгандыгы, өлүм, ажал акыры келери тууралуу ой толгоо жасалат. Ошондой эле бул жалганда татыктуу жашап, татыктуу өлүү керектиги эскертилет.

Кыргыз элинин байыртан калган улуу руханий-көркөмдүк дөөлөтү болуп саналган «Манас» эпосунда да ажалга тике кароо, татыктуу жашап, ар-намыс

менен өлүү маселеси алдыңкы планга чыгарылат. Жаш баатыр Манасты кармап, туткун кылып кетем деп, калмак баатыры Жолой кол курап келгенде, Акбалтай менен Жакып ага сулуу кыздарды, мал-мүлктү тартуулап багыналы деп, кеңеш кылышат. Буга Манас баатыр караманча макул болбой, төмөнкүдөй сөзүн айтып, аларды ар-намыстуу болууга үндөйт:

Кокуй, ата, не дейсиң?!

Өлүмдөн корксом оңбоюн

Ажалдан корксом мен, ата,

Туубай туна чөгөйүн!...

Күчөгөн экен бул кытай,

Мен күрпөндөшүп көрөйүн!...

Бээжин айдап сүрбөсөм,

Тирүү жүрбөй өлөйүн,

Күчөгөн экен бул журтуң

Мен бир күлжүктөшүп көрөйүн![79, 255-256-бб.]

Ошентип, жаш баатыр Манас ушул эпизоддо да, кийин да бүт өмүр бою «Баатыр намыс үчүн төрөлүп, намыс үчүн өлөт» деген элдик накылга ылайык иш кылат. Ал эч качан кас душман келгенде башын катып жатпайт. Ар дайым «калкым кыргыз, сен үчүн, курман болуп кетейин» деп, кор болуп кулчулукта жашагандан өлүмдү артык көрөт.

Орто кылымдардагы атактуу даанышмандарыбыздын бири болгон Жусуп Баласагын бабабыз да өмүр-өлүм маселесине кайдыгер карабайт. Ал өзүнүн «Куттуу билим» дастанында бир келген өмүрдө адам атына татыктуу жашоо кечирүү зарылдыгын баарыбызга байма-бай эскертет. Анын аталган дидактикалык поэмасында өмүр-өлүм дихотомиясына байланыштуу бүгүнкү жаштардын кулагына күмүш сырга болор мааниси зор осуяттар арбын. Анда ошолордон мисал келтире кетели.

Өмүрүңдү Ата-журтка арнасаң,

Жыргап-куунап кор болбойсуң эч качан [13, 64-б.].

Эсиңе ал өмүрүңдүн тез өтөрүн,
Төрөлүү, өлүү жолу кыска экенин [13, 142-б.].

Өмүрүңдү өткөрбө болбос ишке,
Өлүмүңдү алдыда келээр эсте! [13, 388-б.].

Элдик рухка, акылмандыкка сугарылып өскөн чыгармачыл инсан катары А. Алдашевдин эсинен жогоркудай бабалар насыяты эч качан чыкпайт. Ал өз үчилтигинде өмүр-өлүм дихотомиясына астейдил маани берип, башкы кейипкери Байсаловдун оозу менен буга карата турмуштук тажрыйбасынан улам чыккан маанилүү тыянак-корутундуларын билдирет.

Алсак, үчилтиктин окуяларынын негизги баяндоочусу Байсалов өмүр-өлүм бетме-бет келген согуштагы татаал учурларда жаныңдагы шеригиң сырдакана болушу керектигин баса белгилейт: «Өлүм тике маңдай тирешкен мындай шарттарда жаныңдагың ишенимдүү болсо – өмүрүңдүн сөлөкөтү, ишенимдүү болбосо – ажалыңдын көлөкөсү дей бер!» [2, 14-б.]. Туура, кайнаган казат учурунда жоокерлер бири-бирине эш, дем болушат. Алардын ишеничтүүлүгү, ар дайым арка-бел болуусу жанды сактап калуунун эң башкы өбөлгөсү. Байсалов майдандаш шериктеринин ишенимдүүлүгүнүн аркасында нечен ирет өлүмдөн калганын баян кылат. Кандуу согуш бир эле учурда адам өмүрүнүн кунарын да кетирет, баркын да арттырат. Мисалы, башкы каарман башында жайнаган өлүктөргө көнө албай жүрсө, кийин адам өлүгү ал үчүн көнүмүшкө айланат. Анан мындайча ой толгоолор жүргүзөт: «От үстүндө мөндүрлөгөн октордон аман өмүр сүргөн ар бир күнүбүз кун жеткис олжо эмеспи!» [2, 33-б.]. «Металлда мээ жок – жаман-жакшыны, арам-адалды, акылман-келесоону, жаш-карыны ылгабайт. Туш келгенине тийет. Ажалдуу өлөт, ажалсыз азабын тартып майып болот» [2, 83-б.].

Кыргын согушта адам өлүгү майдан талаасына эсепсиз чачылганын оз көзү менен көрүп, өмүр менен өлүмдүн арасы кирпич ирмегенче болуп калганына жедеп көнүп, ошентсе да өмүрдүн баасы-баркы түшкөнүнө абдан капаланып, анан кезектеги ой толгоосунда Байсалов адам өмүрүн кара

чымындыкына салыштырат: «Кудай-ай, кандай заманга кабылткансың? Бул жарыкты ыраа көргөнүң чын болсо, эмне үчүн бүгүнкү пенделериңди, же бир кылым мурда, же бир кылым кийин жаратпадың? Же биздин өмүр эки нардын капталына конгон кара чымындардын өмүрүбү? Нарлар болсо, кычышкан капталдарын бири бирине жөөлөшүп, сөйкөнүшүп кычуусун кандырууда, а биз каныбызга жуурулуп, жарык дүйнө менен коштшуудабыз. Бул сага оюнчукпу?»[2, 185-б.]. Баяндоочунун суроосу Жаратканга багышталат. Кудай болсо анын мындай суроолоруна эч кандай жооп кайтарбайт. Натыйжада суроо артынан суроо келе берет. Бул ой толгоонун мазмунунда символдуу маани да бар. Байсалов акылында, оюнда эскерип жаткан эки нар – бул фашисттик Германия менен коммунисттик Советтер Союзу. Алардын капталына жабышкан кара чымындар айыгыша каршылашкан эки тараптын – фашисттердин жана советтердин аскерлери. Ушул жерде айта кетчү нерсе, көрүнүктүү адабиятчыбыз К. Асаналиев «Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссесин талдоого багышталган макаласынын атылышын «Эки нардын ортосунда» деп атайт да, анда Экинчи дүйнөлүк согушта марксисттик жана фашисттик идеологиянын кагылышуусу жүргөнүн аталган чыгармага байланыштырып түшүндүрөт. Албетте, анын айтканынын жөнү бар. Бирок Советтер Союзу кандуу согушту чыгарууга умтулган эмес, тескерисинче учурунда күчөтпөй токтотуп калууга күч үрөгөн. Ошол себептен фашисттик Германия Англия жана Франция менен Мюнхен келишимин түзүп, Чехословакиянын немецтер басымдуу жашаган, өнөр жайлуу чоң аймагын көрүнөө жулуп алганы жатканда, коргоп калууга кол сунган. Бирок бул аракетин башка өлкөлөр тарабынан колдоо тапкан эмес. Тарых чындыгы канчалык бурмаланса дагы, акыр-аягы фактылар аркылуу ачыкталып, тастыкталат. Ушул нерсени эстен чыгарбоо кажет.

Байсалов кан кечип согуш майданында жүрүп, далай өлүмдү, жакшысын да, жаманын да көрүп, өмүрдүн баркы-баасын абдан жакшы түшүнөт. Ал жалпы адамзаттык башкы баалуулуктардын бири болгон өмүр дөөлөтү туурасында төмөнкүчө эссеисттик маанайдагы ой жүгүртүү жүргүзөт: «Деги **өмүр, тиричилик, турмуш** дегендер тирүү жанды бул дүйнөгө кызыктырып

тарта турган немелер окшобойбу. **Өмүр** – Кудай сага бул дүйнөдө жашоого энчилеген мөөнөт. Өмүрүң узун болсо, бул дайым кубулуп туруучу дүйнөдөн эмнени гана көрбөйсүң? Аларды тааныгың, таткың, билгиң келет. Бул кызыкчылыкты жаратат. Өмүрүң кыска болсо, ширеңкенин башындай дүрт жанасың, акыл-эсиң өчүп, эки жагыңды карагыча үлгүрбөй үлп өчөсүң. Кызыкчылык эмне экенин, анын даамын, ширээсин, жытын, өңү-түсүн билүүгө убакытың жетпейт, арманың ичинде кетет! **Тиричилик** – өмүрдүн бул дүйнөдө жашоо түрү. Тиричилигиң бул дүйнөнүн мазмунуна бай болсо, өмүрүң ошончолук салабаттуу, жемиштүү болот, канчалык жарды болсо, **өмүрүң** ошончолук супсак, кунарсыз, мусаапырсың... **Турмуш** – жашоонун салыштырма түрү, мындайча айтканда, Турмуш – жашоонун даражасы. Ар кимдин турмушу өзүнчө, ал бир калыпта, бир деңгээлде турбай, өөдө-төмөн төө өркөч болуп турат» [3, 112-113-бб.]. Ошентип, согуш турмушу Байсаловду өмүргө философиялык өңүттө баалуулуктук мамиле кылууга үйрөтөт. Анын өмүр тууралуу ой толгоолору терең аксиологиялык мазмунга, ошондой эле эссеисттик маанайга ээ.

Каардуу согуш жашоо үчүн күрөштү абдан курчутат. Анда өмүр баалуулугунун баасы артат. Үчилтиктин кейипкерлери болгон советтик жоокерлер – Байсалов, Баранов, Бычков, Васильев, Иванов, Кондрашов, Коптев, Несговоров, Посохов, Чистов, Цагарейшвили ж.б. – баарысы өлүмдү жеңүү, өмүрдүн туусун көкөлөтүү үчүн жан аябаган күрөш жүргүзүшөт. Ушул күрөштө алардын бир кыйласы курман болот. Ошондон улам Байсалов төмөнкүчө ой жүгүртөт: «Ой тобо-о! Ойлоп олтурсаң бул дүйнөдө өмүр деген аягы жок, башы жок, тынымсыз жыш күрөш турбайбы. Бул күрөштө бирөө аз кармашып аз жашап, бирөө көпкө кармашып көбүрөөк жашап, баары бир өмүрүн бүтүрөт турбайбы» [2, 136-б.].

Баяндоочубуз Байсаловдун ишениминде, советтик жоокерлердин миң сандаган өлүмдөрү текке кеткен жок. Ал жеңиш үчүн кара башын курман чалган жоокерлерди кайраттуу, ар-намыстуу, ыймандуу адамдар деп билет. Анын ою боюнча намыс ажалдан күчтүүлүк кылат. Намыстуу адам эрдик

көрсөтүп өзү өлгөнү менен, анын бул аракети өлүмдүн, ажалдын үстүнөн моралдык-этикалык жеңиш болуп эсептелет. Анын пикирине кулак салсак, мындай дейт: «Согушта уруш кызыган маалда, душмандан өч алуу каары каныңды кайнатып киргенде, мойнуңа минип турган ажалды унутуп, өзүң өлбөчүдөй кыргындын кыпкызыл отуна окторуласың... Ал – намыздуу атуулдугуң, баатырлыгың!..». Анан ок бүрккөн пулемётту өз денеси менен жапкан, граната байланып танка алдына жата калган, өрттөнүп бараткан самолётун душмандын танкаларына багыттаган каарман жоокерлерди эскерип, «Аларда жан жок болчу, алар машине болчу деп ким айтат? Же алар жанын барктабай, кутула жадап жүргөндөр бекен?» деген суроолорду коёт. Өзү койгон суроолорго төмөнкүчө жооп берет: «Алар да бул дүйнөнү жанындай көргөн, ушундай мемиреген айлуу түндү самаган кырчындар болгон! Өлүмдү жек көргөн, ажалдан корккон азаматтар болчу!.. Алар кайраттуулугунан, ыймандуу атуулдугунан коркоктукут жеңишти! Сени, мени, элин, жерин аман калаар бекен деген үмүт менен акыркы байлыгы – асыл жанынан кечишти! Буларды эли түбөлүккө унутпайт. Эрдик, намызгөйлүк, атуулдук унутулбайт!» [3, 162-б.]. Ошентип, эрдик жасоо эл үчүн, жер үчүн болот. Баатырдык өлүм баркталат, бааланат. Аны абийирдүү өлүм дешет.

Адамзаттын акылы артык ойчулдары илгертен эле өмүрдү бийик баалуулук катары карап келишкен. Алсак, грек ойчулу Аристотель: «Чувство жизни относится к вещам, которые сами по себе доставляют удовольствие, потому что жизнь – благо по природе» [95, с. 183], - дейт. Ал эми марксисттик идеологиянын негиздөөчүсү К. Маркс эгерде өмүр жалп өчсө, анда өлүмдүн да жашоого акысы жоктугун төмөнкүчө билдирет: «Пусть жизнь и умирает, но смерть не должна жить» [95, с. 183]. Орус сынчысы В. Г. Белинский өмүргө болгон жеке мамилесин төмөнкүчө туюнтат: «Жить – значит чувствовать и мыслить, страдать и блаженствовать; всякая другая жизнь – смерть» [95, с. 184]. А. Алдашевдин үчилтигиндеги кан күйгөн согуш шартында өмүр кечирген кейипкерлер дал ушул акылман ойлордогудай иш-аракеттер жасашат. Алар өмүрдүн бийик баалуулук экенин туюшат, фашизмди жеңүүгө, ал аркылуу

адамзатка өлүмдүн ордуна өмүр алып келүүгө болгон күчүн жумшашат, өлүмгө тике карап жалтанбай бетме-бет чыгышат, өлүмдүн ырайымсыздыгын жон териси менен сезишет, ал жөнүндө акыл калчап ойлошот, абийир менен өлсөк экен деп тилешет.

Байсалов кезектеги эссеисттик ой жоруусунда өлүк менен тирикти салыштыра талдай келип, төмөнкүдөй тыянак чыгарат: «Маселен, бирөөнүн өлүгү менен өзүңдүн тирилигинди салыштырып көр. Андан сенин эмнең артык? Чын-чынына келгенде жалгыз артыкчылыгың тирүүлүгүң! Мейли ал алп болсун, акылман болсун, баатыр болсун, а сен чымын болсоң да, дөдөй болсоң да, коён болсоң да андан азыр күчтүүсүң, акылдуусун, жүрөктүүсүң. Мына, «өлүү арстандан тирүү чычкан абзел» дегендин мааниси так ушундай! Ошондой болсо да, экөөңдү бириктирген эмне, жакындаткан эмне? Ал – кишилик затың!» [3, 160-б.]. Мында кандай катаал күнгө кабылсаң да, кандай укмуш мыкаачылыкка күбө болсоң да, кишилик сапатыңды, абийиринди жоготпо деген ой жатат.

Кандуу согушта кара жанды сактап аман чыгуунун ыкмалары майдандагы жоокерлерге тынымсыз үйрөтүлөт. Бул жанды сактоо дегенибиз коркоктук деген мааниде эмес, согуш ыгы, амалы деген мааниде. Байсалов ушул жааттагы ойлору менен да бөлүшөт: «Артчабуулдан сактаныш үчүн, сырын билбеген жаңы жерлерге келээриң менен, а дегенде эле жата калганда денең баткыдай аң, чуңкур казышың керек. Биринчи дүрмөт учуп келээри менен чуңкуруңа жата кал. Душмандын самолёттору үстүндө айлана баштаганда эле, камдаган «ийиниңе» кире кач! Баары бүтмөйүнчө, душмандын жердеги аскерлери келүүчү тараптан көзүңдү айырбай, колундан куралынды чыгарбай жата бер. Майданда көп жүрүп, ак капитал болгон жоокерлердин мына ушул окшогон тажрыйбаларын жаңы келген сары ооз «балапан» салдаттарга жаттатып, аң-чуңкурларды кандай, канча тереңдикте казышты, кандай чуркашты, кантип аңга кулашты, кулактын тарсылдагы үзүлбөс үчүн оозду кандай ачышты жана дагы толгон ыкмаларды жадыбалдай жаттатып үйрөтүүдөбүз. Канча амалдансаң да тагдыр жазса, ажалдан кутула албайсың дечи, ошентсе да,

буларды билиш бөөдө өлүмгө көп эле аралжы. Кудай деле «сактансаң сактаймын» деген турбайбы?..» [3, 31-б.]. Арийне, кан суудай төгүлгөн согуш майданында ар бир жоокер өз жанын сактоого милдеттүү. Ал үчүн жогоркудай ыкмаларды билүүсү шарт. Адам өмүрү согуш учурунда чон ресурс. Ар бир аман калган жоокер душманга дагы мыктылап сокку урат, анын үстүнөн боло турган жеңишти чукулдатат. Анткени ал согуш ишинин чыныгы адисине, кандим болгон азамат аскерге айланат.

Анын үстүнө жан адамга бир эле ирет берилет. Андыктан жанын коргоп, сактап жашоо адам үчүн милдет. Кыргыз педагогу С. Иптаров бул маселеге карата төмөнкүчө маңыздуу ой жүгүртөт: «Жан» түшүнүгү – адам акылынын албан ачылгасы, турмуштук туу табылгасы, тутунган туур-таянычы болгон. Жаралган нерсени жандаган күч болмогу, бар нерсени бир нерсе коштой жүрмөгү – Жараткандын мыйзамы. Ошол керемет күчтү адамдар «жан» деп түшүнүп, ага арыбас да, карыбас да касиет беришкен. Ага «кылдын учунда» деп мамиле жасап, «таттуудан таттуу – жан, ачуудан ачуу – өлүм» деп бүтүм чыгарышкан. «Аа» деген дем менен денеге жан кирген, ошол дем менен жан чыккан... Ден бар жерде дем, дем бар жерде жан, жан бар жерде өлүм бар» [56, 54-б.]. Демек, согушта эле эмес, жай турмушта деле өмүр-өлүм ар дайым катарлаш жүрөт. Эң башкысы адамга бул өмүрдө татыктуу жашоо кечирип, абийирдүү, уят болбогудай өлүмгө жетүү абзел.

А бирок, Байсаловдун ою боюнча, «Өлүм дегендин баары жамандык. Өзүң менен эс-акылы, жашы тендер, же сенден кемдер, а балким төөлүк өөдөлөр, эми сени менен касташып, достошуп, талашып-жарашып, бири-бирибизге жамандык-жакшылык каалашып, жарык дүйнөнү талашып, ары чоюп-бери чоюп, сени менен беттешип, кектешип, же тил табышып эптешип, жүргөн адамдар сенин көзүңчө, же сен колдуу бул дүйнөдөн биротоло жоготулуу жакшылыкпы, же жамандыкпы? Дос-душмандыгына карабай, адам коомун азайтып, саясатка чалгы-кылычтын кызматын аткарып жаткан өлүм жалпы адамзаттын касы эмеспи? Карачы, бир эле кагылышта канча өлүм?» [4, 175-б.]. Туура, **өлүм – жамандык**, ал терс баалуулук. Анткен менен анын

каршысында **өмүр – жакшылык**, же оң баалуулук турат. Улуу Ата Мекендик согушта өмүр үчүн күрөш жүргөн, анткени фашизм жеңсе, арий расасынан – немецтерден башка жалпы адамзатына өлүм алып келмек. Мына ушул жагдайды автор кылдат туюнуп, аны өз кейипкеринин оозу менен жарыя айттырат.

Арийне, кандай гана иш болбосун сөзсүз аягына чыгат. Ошол сыңары, кандуу согуш да аягына чыга турган баштанып калат. Ушундай шартта кан кечип жүргөн жоокерлер келечек турмушту, өмүрдү ойлоно башташат. Мунун бир далили, старшина К. Е. Посоховдун ой-кыялы болуп саналат. Ал мындай дейт: «Эгер Кудай жанымды аман калтырса, үйүмө келип түшөөрүм менен биринчи эле кезекте атамдын керээзин аткарууга киришем. Атам бейиши болгур, өмүр бою устачылык кылып узанып өттү. Колхоз уюшулгандан тартып, анын устаканасын кармоочу. Мени жети жашымдан тартып өзү менен бирге алып жүрүп, усталыкка үйрөткөн... «Өнөрүмдү, өнөрканамды уулума өткөрүп берем» деп, мени зарыгып күтүп жүрүп, тилегине жете албай, мындан эки жыл мурда көз жумду, кайран киши. Баарыдан мурда устакананы дароо Европача өзгөртүп, ремонт кылам. Литтердин, латыштардын, поляктардын, кийин немистердин устаканаларын көрүп, эмнени кандай жасаш керектигин билип алдым. Бул мага чоң мектеп болду» [4, 329-330-бб.]. Ооба, ар бир адам алдыдагы өмүр тууралуу ойлонуп, кыялданары турган иш. Посоховдун тилеги жакшы, ал инилерине койкойгон эки кабат үй тургузуп берүүнү да ойлонот. Бирок, соолгон согуш аны бул тилегине жеткирбейт. Жеңишке аз калганда душман менен болгон капыскы кагылышта курман болот. Ал жөнүндө Байсалов минтип ичи ачышат: «Байкуш Посохов жети жылы армияда жүрүп, Польшанын, Балтиканын, финдердин уруштарында аман калып, Ата-мекен согушунун бардык салгылашууларына катышып, «Жеңишти өз көзүм менен көрөм» деп, ишенип, согуштан кийинки турмушунун камылгаларын жыйнап алганда, ташпоор согуш көрө албастык кылып кайсап салбадыбы?!» [4, 343-б.].

Байсалов нечендеген жоокерлердин каармандык өлүмдөрүнө да, бөөдө өлүмдөрүнө да, акмакчылык өлүмдөрүнө да түгөл күбө болот. Бир мисал

келтирсек, согуш аяктаганда, душман жеңилгенин моюнга алып, капитуляция актысына кол койгондо, ичкилик ичип майрамдап отурган чалгынчы салдаттардын ичиндеги бир жаш жигит, мастыгынан жана акмакчылыгынан улам, «Согуш бүттү, мен чалгынчы болуп жүрүп, сыйлыкка татыбадым. Ордени жок үйгө баргыча өлүш керек» деп, өзүн өзү атып салат. Анын командири ошол тушта жигитти «Даңк» орденине көрсөткөн болот. Ушул жагдайды Байсалов мындайча чагылдырат: «Калгандарыбыз жер карап, шаттуу тоюбуздун бузулганына, жаш өмүрдүн бөөдө өчкөнүнө зээнибиз кейип:

– Каапыр кандуу согуш, канга тойбогон согуш, акыркы көрүнө кирип баратканда да жөн кетпей, жаштын канын жута кетти! О оңбогон согуш! Каапыр кайталабас бекен? Өх, деги бүттүбү, жексур согуш?! – деп, убайымдуу тарадык. О Кудай, болочокту согуштан арылта көр» [4, 347-348-бб.]. Ошентип, үчилтик дале болсо эссеисттик маанайдагы ой жоруу менен аяктайт.

Талдоодон байкалгандай, Абдулхай Алдашев өз үчилтигинде өмүр-өлүм баалуулуктук дихотомиясына өзгөчө маанилүү орун берет. Ал кан күйгөн каардуу согушка катышкан, өлүмдү тике карап, кан кечкен фронтовик катары, өмүр баалуулугунун адам баласы үчүн мааниси зор экенин, өлүм баалуулугу анын каршысында турарын, экөө дайыма катарлаш жүрүшөрүн, ушул дөөлөттөр адам жашоосунун оң-сол кырларын ачып берерин баалуулуктук аспектке терең ачууга жетишет.

3.3. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде жакшылык-жамандык дихотомиясынын баалуулуктук аспекттен ачылышы

Кыргыз эли илгертен турмуш-тиричиликте жакшы-жаман, жакшылык-жамандык маселелерине чоң көңүл бөлгөн. Ушул категорияларга байланыштуу көптөгөн акыл-ойлор айтылып, алардын квинтэссенциясы катары нечендеген макал-лакаптар жаралган. Алсак, «Атың жакшы болсо – жолдун ыраагы, уулуң жакшы болсо – көңүл чырагы» [93, с. 30], «Аял жакшы – эр жакшы» [93, с. 33], «Бийик дөбөгө чыксаң – көзүң ачылат; жакшы менен сүйлөшсөң – көңүлүң ачылат» [93, с. 44], «Жакшы атка – бир камчы, жаман атка – миң камчы» [93, с. 60], «Жакшы болсо катының, табыла берет акылың» [93, с. 60], «Жакшы жашынан эл башкарат, жаман карыган сайын жашарат» [93, с. 60], «Жакшы жигит элин өргө сүйрөйт, жаман жигит элин көргө сүйрөйт» [93, с. 60], «Жакшы кушка жаман куш бабы менен теңелет» [93, с. 60], «Жакшы кеңеш – жарым ырыс» [93, с. 60], «Жакшы сөз – жан семиртет, жаман сөз – жан кейитет» [93, с. 61], «Жакшы – эл камын ойлойт, жаман – өз камын ойлойт» [93, с. 61], «Жакшыга жалынса, – жан калат; жаманга жалынса, – бир кашык кан калат» [93, с. 62], «Жакшылыгын алса – үт, жамандыгын алса – жут» [93, с. 62], «Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт» [93, с. 62], «Жакшынын – шарапаты, жамандын – кесепети» [93, с. 63], «Жаман жолдош жоого алдырат» [93, с. 65], «Жаман менен жолдош болсоң, балаасына каласың» [93, с. 66], «Жаманды жасоол койсо, жалгыз уулунун көзүн чыгара чабат» [93, с. 67], «Жамандык издетпей эле табылат» [93, с. 68], «Жамандыкты амандык жеңет» [93, с. 68], «Эрден элге жакшылык берет» [47, 229-б.], «Жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши, Жакшылыкка жакшылык – ар кимдин иши» [47, 233-б.], «Жакшы келсе – дөөлөт, жаман келсе – мээнет» [47, 234-б.], «Элге кылган жакшылык жерде калбайт» [47, 236-б.], «Бирөөгө жамандык кылсаң, өз башыңа тийерин унутпа» [47, 239-б.], «Жакшылыкты досуңа кыл, досуңдан артса өзүңө

кыл» [47, 240-б.] ж.б.у.с. элдик акылмандыктын нускаларында жакшы менен жаман, алар аркылуу жакшылык менен жамандык салыштырыла каралат да, тиешелүү руханий-адептик, моралдык-этикалык тыянактар чыгарылат. Көрүнүп тургандай, ата-бабалар жогоркудай олуттуу маселелерге акыл калчап ой жүгүрткөн учурда, ар бир иш-аракеттин жеке адамга, эл-журтка, коомго пайда-зияны бардыгын же жоктугун эсепке алышкан. Мындан элдик акылмандык ар дайым утилитардуу мүнөздө болгонун байкайбыз. Эң негизгиси, элибиз илгертен турмушта жамандыктан оолак, жакшылыкка ынак болууга аракет жасап, жаш муундарды ушул принципте тарбиялап келишкен.

Быйык Куранда да жакшылык-жамандык маселелерине чоң орун берилет. Анда төмөнкүдөй нускалар айтылат: «Жакшылыкта жарышкыла» [125, 23-б.]; «Зулумдук кылбагыла, (ошондо) зулумдукка кабылбайсыңар» [125, 47-б.]; «(Ар бир жандын) жасаган жакшылыгы – өз пайдасына, ал эми жамандыгы – өз зыйанына» [125, 49-б.]; «Алар Аллахка, акырет күнүнө ишенишип, жакшылыкка чакырып, жамандыктан тосуп, жакшылык иштерде атаандашат» [125, 64-б.]; «Ким бирөөнү жакшылык иштеринде колдосо, ага андан алуучу үлүш тийет, ким жамандык иште көмөктөшсө, ага андан болгон жазадан үлүш тийет» [125, 91-б.]; «Ким жамандык кылса ошонусуна жараша жазаланат» [125, 98-б.]. Ошентип, жакшылык-жамандык категориялары адам турмушундагы маанилүү руханий-адептик маселелерден болуп саналат.

Орто кылымдардын көрүнүктүү ойчулу Жусуп Баласагын да бул маселелерге карата түйшөлүп өз ой толгоосун төмөнкүчө билдирет:

Жакшылык – өзү жакшы, баасы кымбат,
Андан да аны жасоо кымбатыраак.

Бузук – жаман, Жаман да ага барган,
Эң жаман – жамандыкты кылган адам...

Жакшылык кылган жанды көкөлөтөт,
Жамандык – кылган адам көргө түшөт [13, 109-б.].

«Жакшылык кылган жандан кейиш качты,
Жамандык кылгандарды өкүнүч басты.

Жамандыктын аягы өкүнч болот.

Жамандыкка – жакшылык кылган жакшы!» [13, 111-б.].

Дүйнөгө белгилүү акылмандардын ичинен жакшылык-жамандык дихотомиясына карата ой чаптырбагандар аз. Бир катар мисалдар келтире кетсек, немец-француз ойчулу, теолог, маданият таануучу Альберт Швейцер айтат: «Добро – это сохранять жизнь, содействовать жизни, зло – это уничтожать жизнь, вредить жизни» [95, с. 79]. Ал эми бул тууралуу немец философу Людвиг Андреас фон Фейербахтын ою төмөнкүдөй: «...Там, где нет различия между счастьем и несчастьем, между радостью и горем, там нет различия и между добром и злом. Добро – это утверждение; зло – отрицание стремления к счастью» [95, с. 79]. Англиялык философ Жон Локк аталган маселелерди канааттануу менен азаптанууга байланыштырат: «...Вещи бывают добром и злом только в отношении удовольствия и страдания. Добром мы называем то, что способно вызвать или увеличить наше удовольствие... Злом... называем то, что способно причинить нам или увеличить какое-нибудь страдание...» [95, с. 79].

Айтылгандардан жыйынтык чыгарсак, жакшылык менен жамандык адам турмушунан ар дайым орун алат. Аны менен бардык адамдар өз жашоосунда беттешет. Адамдын адамдык сапаты – жамандыкка жакшылык кыла билүүдөн көрүнөт.

Абдулхай Алдашевдин эссеисттик үчилтигинде жакшылык-жамандык дихотомиясы абдан көрсөтмөлүү чагылтылат. Мунун жөнү бар, анткени чыгарма адам өмүрүн чака тыйынча көрбөгөн, адам өлүмү көнүмүшкө айланган кандуу согуш туурасында. Ал эми согуш өзү турушу менен зор жамандык. Анын айтып бүткүс зор жамандык экенин француз ойчулу, жазуучусу, публицисти Вольтер төмөнкүчө белгилейт: «Подобно тому, как самым большим физическим злом является смерть, так самым большим моральным

злом является, конечно, война» [95, с. 150]. Мына ушул орчундуу жамандыктын боркулдап кайнаган казанында жакшы сапаттарды сактап калуу адам үчүн өтө эле кыйын. Согуш мезгилинде ар бир адамдын адамгерчилик сапат-касиеттери сыноодон өтөт жана курчуйт, чыңалат. Өлүм менен дайыма аралаш жүрүп, күн сайын миң түркүн өлүмгө күбө болуп, адам зор денелик жамандык болгон ажалга кадимкидей көнөт, зор моралдык жамандык болгон согушту өзүнүн күнүмдүк иш-аракетине айлантат. Ушул жагдайларды ойчул калемгер катары А. Алдашев таасын чагылтып берет.

Үчилтикке кирген биринчи роман-эссенин башында эле жакшылык-жамандык маселесинин тек-жайы акырындап ачыла баштайт. Алсак, негизги баяндоочу капитан Байсаловдун жертөлөсүнө бир күнү түн ичинде бейтааныш үч офицер кирүүгө уруксат сурайт. Алар ызгаардуу суукта буюгуп, тоңуп, араң эле жандары калган экен. Көрсө, дивизиянын гезитинин кызматкерлери фронттук турмушка ылайык көчүү-конуу алакетинде жүрүп, адашып калышыптыр. Ошентип, Байсалов күтүлбөгөн жерден майор Зильман Маркович Дорфман менен таанышат. Кийин аны менен далай маек куруп, чалмакей түшкөн дүйнөдө жакшы-жаман, ак-кара дегенди ажырата таанууну үйрөнүп, кыйла турмуштук сабактарды алат. Адамга кылган кичинекей жакшылыгынын, суукта тоңуп өлүүдөн сактап калганынын кайрымжысы ошол болот.

Байсалов согуштук кырдаалда адам баласы эң жаман нерсеге да тез көнүп кетерин белгилейт: «...өлүктөрдү биринчи көргөндө акыл-эсимди жоготуп, өпкөм кысылып, жүрөгүм оозуман ыргып кетчүдөй дүпүлдөп, башым айланып окшуган элем... Азыр эмнегедир он эсе тирукмуштуу өлүктөрдү көрсөм да, күндөлүк тиричилик оокаттагы көндүм көрүнүштөй болуп баратат, кудай сактай көр! Чаналарына сылай өлүк жүктөп чубап өтүп аткан солдаттардын кайсы бирөө базарга сатканы отун алып бараткан немеден бетер, зыңкыйган өлүктөрдүн үстүнө балчая олтуруп, буттары менен чананын кашын чирене тээп, тамекисинин түтүнүн бурулдатып, шапалагы менен аттарын тап берип жүгү жөнүндө кабагым, кашым деп койбойт!» [2, 31-б.]. Ошентип, адам өлүмү – зор денелик жамандык – согуш учурунда жоокерлерге көнүмүшкө айланат.

3. М. Дорфман жаш офицер Байсаловго дүйнөдөгү мамлекеттер ортосундагы эл аралык мамилелерде жакшылык каалоодон мурун, жамандык издөө ар дайым орун алып келгенин, анын түпкү негизи атаандаштыктан келип чыгарын, СССР түптөлгөндө жана өнүгө баштаганда, ушул жаш мамлекетке каршыккан дили кас өлкөлөр аны ичтен иритип жок кылуу оюнун башташканын, бул үчүн жаш мамлекеттин күч органдарына, анын ичинде ички-тышкы чалгын мекемелерине өз кишилерин тымызын кийиришкенин, алар бузуп-жаруу, бүлдүрүү жаатындагы зыянкеч иштерди тынымсыз жүргүзүшкөнүн, ошонун кесепетинен СССРде ХХ кылымдын 30-жылдарында репрессиялар оту тутанып кеткенин жана өлкөгө адам ресурстары боюнча оңбогондой чоң зыян келтиргенин жакшылап түшүндүрүп берет. Албетте, карапайым элдин баёо өкүлү Байсалов буларды терең билчү эмес. Ал эми майор З. М. Дорфмандын классташы СССР Куралдуу Күчтөрүнүн Генштабында кызмат өтөчү. Ал бардык жашырын маалыматтарды ошол классташынан алып, ичине анча сырды батыра албай жүргөндө, маектешүү, сырдашуу үчүн ылайыктуу адам катары капитан Байсалов жолугуп отурбайбы?!

ХХ кылымдын аягындагы – ХХ кылымдын ичиндеги Евразия чөлкөмүндө болуп өткөн көп трагедиялуу тарыхый окуяларда батыш өлкөлөрүнүн (Улуу Британия, Германия, Америка Кошмо Штаттары) атайын кызматтарынын тиешеси бардыгы бүгүн улам даана ачылып, фактылык маалыматтар, архивдик документтер менен бекемделип келатат. Андыктан социалдык-гуманитардык илимдерде, анын ичинде адабият таанууда жаңы ачылган коомдук-тарыхый жагдайларды эске алуу зарылдыгы күч алууда.

Эскерте кете турган нерсе, азыр батыш өлкөлөрүнүн бузуп-жаргыч иш-аракеттери демократияны орнотуу урааны астында постсоветтик өлкөлөрдө кадимкидей ырааттуу жүрүп жатат. Мисалга, 2018-жылдын сентябрь айында АКШнын Кыргыз Республикасындагы элчиси кызматына Дональд Лунун дайындалышына байланыштуу басма сөз беттерине бир катар кызыктуу маалыматтар жарыяланды. Ал Кыргызстанга келери менен эптеп жаттап алган кыргызча бир нече сүйлөмдү чулдурап айта салды. Маалымат булактары аны

мактап эле жатып калды. Бирок, урматтуу элчи деги ким? Буга маани берилген жок. Бир ай өтпөй, октябрда «Вечерний Бишкек» жумалыгы анын ким экенин чет-чеберин ачкан материал басып чыгарды. Анда Дональд Лу буга чейин Азербайжанда, Индияда, Пакистанда, Грузияда, Албанияда, Кыргызстанда иштеп үлгүргөнү, Азербайжан менен Албаниядагы ишмердүүлүгү жалаң бүлдүргүч иштерге багытталгандыгы туурасында айтылат. Мисал катары анын албаниялык активисттер жана бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрү менен жолугушууда сүйлөгөн сөзү келтирилет: «Мы хотим, чтобы вы были настойчивыми и независимыми. Мы хотим, чтобы вы были жесткими сторожевыми псами» [1]. Газета төмөнкүдөй тыянакка келет: «И вот теперь Дональд Лу приехал в Кыргызстан... Хорошая ли это новость? Едва ли. Ведь от многотысячной толпы энпэошников под предводительством такого опытного полководца, как новый американский посол, ждать нечего, кроме обострения политической ситуации в республике» [1]. Ушул макаладан үч күн мурун, «Дело №...» гезитине ардагер-чекисттердин депутаттарга кайрылуусу жөнүндө кабар басылды. Чекисттерди эмне түйшөлтүп жатат? Алар айрым бейөкмөт уюмдардын мамлекеттик коопсуздук органын реформалоо жана анын ишмердүүлүгүнө көзөмөл орнотууга аракет кылып жатуусуна, буга айрым депутаттар кол кабыш кылып жатышканына тынчсызданышат. Анан минтип эскертишет: «Не поддаётся логике и простому пониманию ситуация, когда люди, не проработавшие в органах безопасности ни одного дня и имеющие весьма туманное представление об их деятельности, вносят и пытаются реализовать подобные инициативы. Фундаментальная сущность деятельности специальных служб заключается, прежде всего в проведении специфической работы, требующей исключительной защищённости получаемой и обрабатываемой информации от постороннего доступа» [119]. Албетте, баарыбыздын көз алдыбызда жүрүп жаткан бул сыяктуу окуялар акыл-эстүү адамды ойлонтпой койбойт. Анан А. Алдашевдин үчилтигинде чет элдик атайын кызматтардын кара санатай иштери тууралуу жазылгандардын чындыгы арбын экенине аргасыз ишенесин.

Ошентип, батыш өлкөлөрүнүн атайын кызматтары башка өлкөлөргө карата жамандык жасоо ишмердигин бир нече кылым бою токтотпой келе жатышканын көрөбүз. Ал эми айрым адабиятчылар СССРде болгон кандуу репрессияларды Сталиндин ысымына, бийликке гана байлап коюу менен чектелишет. Ушундай бир беткей мамилени адабиятчы Б. Шамшиевдин калемгер А. Алдашевдин үчилтигине жасаган талдоосунан да көрөбүз. Ал советтик бийликтин бетин ачуучу, террор үчүн жооптуу экенин далилдөөчү бирден-бир булак катары А. И. Солженицындын «Архипелаг ГУЛАГ» деген чыгармасына таянат. А бирок, А. И. Солженицын бул чыгармасын чет элдик чалгын кызматтарынын буюртмасы менен көп акча үчүн жазганын, анан муну чет элде басып чыгарышып, маалымат согушунда СССРди талкалоо үчүн курал катары колдонушканын, азыр анын калптары архивдик материалдар менен чекесинен жокко чыгарылып жатканын капарына да албайт. Жогоруда биздин дүйнөдөгү азыркы саясий абал туурасында кыскача экскурс жасаганыбыздын себеби, дүйнө илгертен татаал экенин, анда болуп өткөн жана жүрүп жаткан кандуу, трагедиялуу, драмалуу окуялардын себептери тереңде катылуу болорун, сыртка, элге жарыяланган «чындык» эч качан чыныгы абалга дал келбесин көрсөтүү болду. Ушуну менен мындай чегинүүгө кайра кайрылбайбыз.

Эми бийликтин эч тиешеси жок эле кадимки адам баласы жамандыкты кантип жасай турганына «Жертөлөдө ой толгоо» роман-эссесинен бир мисал келтирели. Башкы кейипкер Байсалов 1937-жылы борбор шаарда студент болуп жүргөнүндө «Кызыл Кыргызстандын» 15-16-октябрдагы санын ача салып, эсин энгиреткен маалыматка туш болгонун эскерет. Көрсө, гезитке «Террористтер кармалды» деген чоң макала чыгыптыр да, анын «каармандары» – «террористтер» Керим, Ыйса, Ыбыке, Жайнак, Молдаалы ж.б. студент Байсаловдун айылдаштары экен. «Террористтердин башчысы» Керим анын бир тууган агасы. Ал 1937-жылдын 29-сентябрында туугандарын, саспак уругун уюштуруп, колхоздун башкармасынын үйүнө түн жамынып кол салып, аялын өлтүрүп, өзүн оор жарадар, үч жашар баласын жеңил жарадар кылыптыр.

Байсаловду бул макалага ишенүүдөн этибар кылган, аны күмөн санаткан жагдай – агасы Керим ошол 29-сентябрь күнү Фрунзедеги учкомбинаттын үч айлык бухгалтердик курсун бүтүрүп, күбөлүк алган тоюн «Фонтан» ресторанында өткөрөт. Баяндоочу анын тоюна катышып, ресторанда түнкү он экиге чейин болуп, жатаканасына түнкү саат бирде келет. Керим анан кантип түн ичинде борбордон абдан алыстагы төраганыкына кол салууга катышмак эле? Ошентип, партиянын расмий органы болгон газета деле калпты, жалааны жаза берерин башкы кейипкер учурунда өз башынан өткөрөт [2, 108-111-бб.].

Көрсө, сырдуу окуянын жандырмагы башкача экен. Төрага өзүнүн жакын тууганы Качыны түн ичинде аялы менен чогуу жатканда төшөктөн тутуп алыптыр. Анан ачуусуна чыдабай аялын күрөк менен жыга чааптыр, ошондо күрөк баласына чала-чарпыт тийип кетиптир. Качы болсо күрөктү жулуп алып, төраганын өзүн жаткыра чааптыр. Түн ичинде урук-тууган жыйналып, бул окуяны элге билдирбей кантип жабабыз? анан ушул окуядан уругубуз үчүн кандай пайда табабыз? деп масилеттешет. Бул масилетти атайын ат чаптырып алдырган урук билерманы башкарат. Ошонун көрсөтмөсү менен чалажан аялды думуктуруп өлтүрүп, бардык күнөөнү мурунтан атаандашып келген саспак уругунун жигиттерине оодарууну чечишип, кара кой курман чалышып, канына колдорун малышып, касам ичишет [2, 146-162-бб.]. Көрдүңөрбү, киши колунан кандай кара мүртөздүк, кара ниеттик, жамандык келет? Эми бул жерде Сталиндин, советтик бийликтин тиешеси канча?

Антсе да, жамандык жасагандар жазасыз калбайт. Алардын маңдайына Кудайдын каары жазылат. Башкарма Качынын бел талаштыра урган соккусунан оңоло албай, шал болуп, төшөктөн турбай, энесине бактырып, кор абалда көз жумат. Бардык балээнин себепчиси болгон Качынын сөөгү кан майдандын талаасында калат.

Байсалов согуш талаасында жамандык кадам сайын тооруп турарына көзү чындап жетет. Ушундай кыйчалыш мезгилде адам өмүрүн жырык теңгече баалабаган кара ниеттердин күнү тууй турганын өз көзү менен көрөт. Анан мындайча ой толгоосун окурмандар менен бөлүшөт: «Кудай кара мүртөздөргө

ишинди түшүргүлүк кылбасын. Өз кызыкчылыгы үчүн сенин тагдырыңды садага чаап баса берет. Андайларга сен бир, коңуз да бир. Алар айрыкча согуш убагында коркунучтуу экен. Ошондой ырайымсыз, ташбоор, «смерштин» бир кызматкеринин мындан бир жарым жыл мурда жасаган «иши» эси мен кетпейт» [2, 86-б.].

Байсалов согушка келгенине үч айча болуп калганда, күндөрдүн биринде дивизиянын аскерлерин чоң токойдун ортосундагы ачык аянтка тизип, автоматчан үч солдат бир кичинекей солдатты ортого айдап келишет. Алардын артынан жеке сакчысын ээрчитип, сары чачтуу, ак кирпич, сары тыгырчык офицер келет. Жанагы кичинекей солдатты эл астында өкүм окуп туруп, атып салышат. Көрсө, ал байкуштун айыбы, курсагы ачканынан үйүнө барып тамак-аш алып келейин деп, уруксатсыз көлдөн сүзүп өтүп баратып кармалыптыр. Үйү аскер өрүүн алган көлдүн аркы өйүзүндө экен. Ушул жоругун жанагы сары чийкил офицер, дивизиянын контрчалгынынын кызматчысы, смерштин улук тергөөчүсү, чыккынчылык катары баалап, жоокерлердин астында аттырып жатпайбы?! Мына, жамандыктын классикалык үлгүсү [2, 86-87, 94-96-бб.].

Капитан Байсалов кандуу согуш маалында адам коомунда жамандык ургаалдуу арбыганына зээни кейип, төмөнкүчө ой жүгүртөт: «Кырк биринчи жылдан бери фашисттик баскынчылардын баш кесерлери биздин шаарларыбызды, кыштактарыбызды өрттөп, мал-мүлкүбүздү талап, элибизди кырып, кыздарыбызды, аялдарыбызды зордуктап, тирүү калган жаштарды кулдукка, күндүккө өз жерлерине айдап кетишкенин, колго түшкөн туткундарды кордоп, кыйнап, атайын мештерге өрттөп аткандарын жакшы билебиз. Алардын мыкаачылык кылыктары биздин солдаттардын кыжырын келтирип, ырайымсыздык сезимин күчөтүп атат. Арабызда таш боордук көбөйүп баратат. Кудай өзүң сактай көр!» [2, 183-б.]. Мындай эссеисттик маанайдагы ой толгоолор үчилтикте арбын учурайт. Баяндоочу кейипкердин санааркоосу деле бекеринен эмес. Кийин, Германиянын чегин советтик аскерлер бузуп киргенде, фашисттерден өч алуу таризинде кыйла жаман иштер болуп кетет.

Байсалов катаал, ырайымсыз, ташбоор согуш шартында адамгерчилик сапатын жоготпойт, анын мүнөзүндөгү адамга жакшылык кылууну каалоо ниети калбайт. Ал муну Нурмагамбетов, Суслов аттуу солдаттарга кылган жакшылыгы менен таасын көрсөтөт. Нурмагамбетов согуш чыга электен бир жыл мурун армияга чакырылып, ошондон бери казаттан башы чыкпай келатыптыр. Чоң согушта 1941-жылы, 1942-жылы, 1943-жылы үч ирет жарадар болуптур. Байкуштун денесинде тамтык жок экен, далысынан майкуйругуна чейин утур-тетир жаткан тырыктарга толуптур. Ал эми Суслов кант диабети менен ооруган, сийдиги токтобогон бир байкуш экен. Аны өгөй энеси өз баласынын ордуна армияга жөнөтүп жибериптир. Байсалов мына ушул экөөнү оорукка, Калуга облусуна, аскер аттарына чөп даярдоого кетирип, кан төгүлгөн согуш майданынан алыстатып, аман-соо калууларына шарт түзүп, соопторуна калат [3, 62-70-бб.].

Согуш шартында жакшы-жаманы аралаш түрдүү окуялар болот. Алсак, мелиорация боюнча адис, профессор Дмитрий Владимирович Петров аялы, уулу менен согуш чыгар алдында Белоруссияда эмгек өргүүсүндө жүрүп калат. Мына ушул жактан согуштун алгачкы оор күндөрүнө кабылып, далай азаптуу окуяларга күбө болот. Бир ирет кызыл аскерлер түшкөн машинага жабышып, кийим-кечектери салынган чамадандарын, бир кап азык-түлүгүн үстүнө ыргытып, анан уулун салып кошо кетели дешсе, машинанын үстүндөгү солдат ботинкасынын таманы менен тээп түшүрбөй, машина аларга токтобой өтүп кете берет. Профессор ошондогу психологиялык ал-акыбалын төмөнкүчө баян кылат: «Ошентип ичээр тамагыбыздан, кийээр кийимибизден ажырап, эмне айла кылаарыбызды билбей карайлап, ачык күндө көз бозоруп жер көрүнбөй, селейип туруп кала бердик!...» [3, 140-б.]. Чегинип жаткан аскерлер, качып бараткан элдер аларга бир кылчайып койбой, керээли кечке агылып өтө беришет. Аларды академиянын күзөтчүсү өз үйүнө чакырып кетет да, немецтер келгиче баш калкалаар жай таап берет. Ал жайы окуу жайдын имаратынын подвалындагы эл билбеген жашыруун бөлмө болот. Анын сырткы эшигин ар кандай таштандылар: курулуш материалдарынын сыныктары, ящиктер, темир-

тезектер менен толтуруп, таң аткыча ичин тазалап, жоо көзүнөн далдаа кылып бүтөп коюшат. Ошентип, подвалда төрт жыл бою үч киши душмандан жашынып жан сактайт [3, 14-143-бб.]. Биз бул жерден кадимки адамгерчилик боор тартууну, кыйын учурда адамга жакшылык жасоону көрүп турабыз. Күзөтчү Д. В. Петровду дегеле таанычу эмес. Ошентсе да, анын айласыз абалына кайдыгер карабай, анын үстүнө профессордун байбичеси еврей улутунан экенине, немецтер келгенде ушул себептен улам аларды соо койбосуна көзү жетип, эч бир адамдын оюна келбеген жакшылыгын жасап, аларды ырайымсыз, мыкаачы жоо көзүнөн бекитип, аман сактап калат.

Кан майданда согушуп жүргөн эркектер менен катар ар түрдүү кызматтарда – медсестра, санитар, кир жуугуч, ашпозчу, байланышчы ж.б. болуп – кыздар да колдон келишинче душман менен болгон күрөшкө өз салымдарын кошушат. Эркек-аял аралаш жүргөн жерде табигый мыйзамдар өз ишин кылбай койбойт. Кыздардын айрымдары кош кат болуп калышат. Кээ бири чын көңүлүнөн сүйгөн жоокеринен кош бойлуу болсо, кээ бирин жетекчилери, кызматташтары жыныстык катнашка мажбурлап, андан улам боюнда болуп калган учурлар кездешет. Ошондой кыздардын бири – санчаасттын санитары Таня. Аны башчысы капитан Салманов артынан калбай, жыныстык катнашка мажбурлап жүрүп, боюна болтурган. Бир күнү Салманов ал аскердик бөлүктөн башка жакка которулат. Кийин Таня боюнан түшүрүүнү ойлоп, ветеринариялык лазареттин фельдшери А. М. Барановдон хинин дарысын сурап алып ичет. Ал өлчөмүнөн ашыра ичип алгандыктан, катуу ууланып, өлүп кала жаздайт. Анткен менен А. М. Барановдун башына оор мүшкүл пайда кылат. Эгер анын түздөн-түз жетекчиси, б.а. Байсалов эреже-тартипти сактап, болгон окуяны тиешелүү жерге билдирсе, А. М. Барановдун көргүлүгү көр болушу, согуш мезгилинин мыйзамына ылайык катаал жазаланып кетиши турган иш. Ушул татаал жагдайда Байсалов Барановго кылдай арам санабайт, аны сактап калуунун айласын кылат. Ал экөө санчаасттын фельдшери Кондрашов, жетекчиси Кабаков менен акылдашып, полк командиринин оорук боюнча орун басары Бычковго, өздөрүнүн кыйладан

бери чогуу келаткан күжүрмөн жолдошуна билдиришип, андан жогору жакка жеткирбей, акыры баары аман-эсен калышат [4, 69-78-бб.]. Бул жерде Байсалов кылдаттык, сактык кылып, окуяны ашып-шашып жогору жакка билдире салбай, натыйжада жеке эле Барановго эмес, өзүнө да, Кабаковго да, Бычковго да жакшылык жасайт. Ал болуп өткөн жаман окуядан соң төмөнкүчө ой жоруйт: «Уятымды жашырам деп Тая өлүп барып тирилди. Анын тирилгени өзүнө өмүр, бизге абийир алып келбедиби?! Кокус өлүп калса, уяты ачылып, жалаң гана өз башы менен кетпей, бир тобубузду кошо соро кетпейт беле. Өңгөнү койсо да, Барановду соо калтырбайт эле... Барановдун түздөн-түз начальниги болуп турган мени да күнөөлөшмөк: «Эмне үчүн контролдук кылган эмессиң?» деп. Мен эмес Кабаков да жазага тартылмак. Анын салдаты эмне үчүн уу жеп өлдү? Акыры Бычков да соо калмак эмес. ...полктун ал башкарган гарнизонунан салдат уугуп өлүп атса, начальнигин айыптабай коёт беле?» [4, 78-б.]. Ооба, согуш мезгилинин катаал тартибине ылайык, баары жазага тартылмак. Демек, Байсалов ызы-чуу чыгарбай, акырын баарын орду-ордуна коюу менен көп адамдын сообуна калды, жакшылык иш кылды.

Байсалов адамдарды жаман жолго буруу текейден арзан иш экенин төмөнкү баяндоосу менен билдирет. Германиянын чек арасын басып кирер астында, алар такоолдоп келаткан дивизиянын саясий бөлүмүнө бир подполковник, бир майор келип, полктун өздүк курамы менен жолугушуу өткөрөт. Ошол жолугушууда подполковниктин сүйлөгөн сөзүнөн мисал келтирели: «Азыр биз бир нече мүнөттөн кийин фашизмдин диктатурасы өкүм сүргөн Германиянын накта өз территориясына басып киребиз! Биз фашисттерди фашизмден куткаруу үчүн кирбейбиз! Биз элибиз тарткан азаптын, жерибиз көргөн кордуктун өчүн алуу үчүн киребиз! Ошондуктан жолдош жоокерлер, Германиянын территориясында ар бир кызыл аскердин, ар бир советтик жоокердин жасаган аракеттери, кылган кылгылыктары советтик закон тарабынан корголот. Ошондуктан, дагы кайраттуураак, чечкиндүүрөөк чабуулдагыла, жолдоштор!» [4, 159-б.]. Бул сөздөр ансыз да жалындап турган отко май чачкандай эле таасир берет.

Жоокерлер жогорку сөзгө кадимкидей демденип, душман жеринде ойго келбеген жаманчылыкка, акмакчылыкка, талоончулукка, зордукчулдукка барышат. Немецтердин нечен кыштактарынын күлү асманга сапырылып өрттөлөт. Жайкын жаткан элдин оокат-кечеси тонолот, кыз-келини зордолот, каяша айтканы суроо-сопкутсуз атылат. Буга жаны ачыган Байсалов төмөнкүчө ой жүгүртөт: «Кыштактан чыгып баратканда артымды карасам, бая кирип келаткандагы көрктүү тамдардын ордун асты алоолонгон жалын, үстү оргучтаган калың кара түтүн. Оо Кудай, оо Жараткан! Кечире көр! Тигил айбандарыңа өчөшүп, адамдардын тилегин катыра көрбө! Өзүң акыйкатсың, айып кимде? Калыстык менен текшере көр!» [4, 164-б.]. Ал жеке эле жаман окуяларга карата ой толгоо, жабырлангандарга жан тартуу менен чектелбейт. Өз карамагындагы жоокерлерди жогоркудай итчиликтерге аралаштырбай кармайт. Байсалов өңдүү адамгерчиликти туу туткандар аскер ичинде толтура. Мисалы, Иванов, Цагарейшвили, Коптев, Бычков ж.б. көптөрүн атасак болот. Ошентсе да, көпчүлүк аскерлер ээнбаштыктын сазына кирип кетет. Мындай жаман жосун жасагандарды катаал жазага тартуу аркылуу гана, ээнбаштык өртүн араң токтотушат.

Биздин талдоодон көрүнүп тургандай, согуш учурунда жамандык-жакшылык шынаарлаша, коюн-колтук алыша бирге жүрөт, Көптөр сыноого туруштук бере албай, жамандыктын сазына батат. Ошол эле учурда далай адамдар көкүрөктөн жакшылык сезимин өчүрбөй, адамгерчилигин жоготпой сактап калышат. Бул бизге согуш деген жакшылык менен жамандыктын бетме-бет катуу тирешүүсү, алардын бири биринен мөрөй талашуусу экенин айгине кылат.

Ошентип, Абдулхай Алдашевдин үчилтигине кирген роман-эсселер – «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү», – жалпы адамзаттык ар кыл баалуулуктарды тулкусуна камтыган терең аксиологиялык мазмундуу чыгармалар болуп саналат. Аларда камтылган баалуулуктардын арасынан **Кудай, өмүр, өлүм, жамандык, жакшылык** өңдүү түбөлүктүү категорияларга орчундуу орун берилет. Бул жагынан алсак, А. Алдашевдин эссеистикасын так

ушул баалуулуктук мазмуну өзгөчөлөнтүп турары анык. Демек, изилдөөчүлөр, анын ичинде биз дагы, аталган роман-эсселерди аксиологиялык аспекттен талдоого алуубуз, изилдөөбүз үчүн толук негиздер бар.

III бап боюнча кыскача корутунду

XX кылымдын аягында – XXI кылымдын башында кыргыздын көрүнүктүү жазуучуларынын катарын толуктаган автор Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмунун изилдөөдөн соң, төмөнкүдөй жалпы тыянактарга келүүгө болот:

1. Автор катары Абдулхай Алдашевдин дүйнөкөрүмүнүн баалуулуктук негиздерине келе турган болсок, ал өз үчилтигинде эң биринчи эле **Жаратканды өтө бийик баалуулук катары** карай турганын, Кудайдын ырайымынан үмүт эте турганын, бир гана Аллага ишене турганын билдирет. Мындан биз анын баалуулуктук тутумунда негизги орунду Жараткан ээлей турганын билебиз.

2. А. Алдашев жалпы адамзаттык маанилүү дөөлөттүк дихотомияларга да өз баалуулуктар тутумунан орун берет. Албетте, буга кан күйгөн согуш кырдаалы да белгилүү даражада өз таасирин тийгизет. Алсак, башкы кейипкер Байсалов ой жорууларында өмүр-өлүм, жамандык-жакшылык, ак-кара дихотомияларына акыл калчап, аларга байланыштуу бир катар өздүк жыйынтыктарга келет.

3. А. Алдашевдин үчилтик роман-эсселери терең баалуулуктук мазмунга ээ. Биздин милдетибизге биринчи иретте мына ошол жагдайды талдоого алып, үчилтиктин баалуулуктук мазмунун мисалдар менен ачык-айкын көрсөтүү жумушу кирет. Албетте, бул үчүн бизге аксиологиянын методологиясына кайрылууга, анын категорияларын адабият таануучулук изилдөөгө ыңгайлаштырып колдонууга туура келет.

4. Абдулхай Алдашев атасынын Кудай жөнүндө, дин жөнүндө берген билимдерин көкүрөгүнүн тереңине каттап алган. Ошол себептен, өзүнүн роман-эсселеринде кудурети күчтүү Кудайды өз кейипкеринин ой толгоолорунун башкы субъектисине, анын кыйын-кысталаң кырдаалдардагы маектешине, башкысы, адам турмушундагы бийик баалуулукка айлантып жатат. Автордун

бул жосуну да бизге анын чыгармаларын баалуулуктук аспекттен изилдөөгө түрткү болуп отурат.

5. Абдулхай Алдашев өз үчилтигинде өмүр-өлүм баалуулуктук дихотомиясына өзгөчө маанилүү орун берет. Ал кан күйгөн каардуу согушка катышкан, өлүмдү тике карап, кан кечкен фронтовик катары, өмүр баалуулугунун адам баласы үчүн мааниси зор экенин, өлүм баалуулугу анын каршысында турарын, экөө дайыма катарлаш жүрүшөрүн, ушул дөөлөттөр адам жашоосунун оң-сол кырларын ачып берерин баалуулуктук аспектте терең ачууга жетишет.

6. Абдулхай Алдашевдин эссеисттик үчилтигинде жакшылык-жамандык дихотомиясы абдан көрсөтмөлүү чагылтылат. Мунун жөнү бар, анткени чыгарма адам өмүрүн чака тыйынча көрбөгөн, адам өлүмү көнүмүшкө айланган кандуу согуш туурасында. Ал эми согуш өзү турушу менен зор жамандык.

7. Абдулхай Алдашевдин үчилтигине кирген роман-эсселер – «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү», – жалпы адамзаттык ар кыл баалуулуктарды тулкусуна камтыган терең аксиологиялык мазмундуу чыгармалар болуп саналат. Аларда камтылган баалуулуктардын арасынан Кудай, өмүр, өлүм, жамандык, жакшылык өңдүү түбөлүктүү категорияларга орчундуу орун берилет. Бул жагынан алсак, А. Алдашевдин эссеистикасын так ушул баалуулуктук мазмуну өзгөчөлөнтүп турары анык. Демек, изилдөөчүлөр, анын ичинде биз дагы, аталган роман-эсселерди аксиологиялык аспекттен талдоого алуубуз, изилдөөбүз үчүн толук негиздер бар.

КОРУТУНДУ

Абдулхай Алдашевдин эссеистикасын изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин, алсак, эссе жанрынын адабият таанууда изилденишин, эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе түшүнүктөрүнүн адабият таануудан орун-очок алуусун, А. Алдашевдин роман-эсселеринин изилденишин, аларды баалуулуктук аспектте изилдөө зарылдыгы барлыгын, аталган автордун эссеистикасын баалуулуктук өңүттө изилдөөнүн объектиси менен предметин, методологиясын, үчилтик роман-эсселердин баалуулуктук мазмунун изилдөөнүн жыйынтыктарын чыгара келип, төмөнкүдөй бир катар тыянактарды жасоого болот:

1. Дүйнөлүк адабияттагы эссе жанрынын илимий-теориялык аңдаштырылышы ХХ кылымдын 70-80-90-жылдарында советтик окумуштуулардын эмгектеринде жүргүзүлгөн. Кийин окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө эссе теориясынын жалпы жоболорун ар башка улуттук адабияттардын материалдарына жана жеке авторлордун чыгармачылыктарына карата ыңгайлаштырып колдонушкан, бул эссе теориясынын андан ары тереңдөөсүнө, күчтөнүүсүнө түрткү болгон.

2. Роман-эссе – бул азыркы романистикадагы өзгөчө кубулуш, кээ бир изилдөөчүлөр роман-эссени көркөм-документалдуу прозага кийиришет, ал эми көпчүлүгү роман-эсседен көркөм-публицистикалык прозаны көрүшөт, роман-эссе эркин формага жана композицияга ээ болгон, автордун акыркы чындыкка талаптанбаган субъективдүү пикирин билдирген публицистикалык, документалдуу жана илимий жанрлардын чегинде турган жанр болуп саналат.

3. Абдулхай Алдашевдин эссеистикасы – «Жертөлөдө ой толгоо» (1997), «Казат селинде» (1998), «Өх, бүттүкпү» (2001) роман-эсселеринен турган үчилтиги – тийиштүү деңгээлде комплекстүү илимий изилдөөгө, талдоого алынбай турат. Биз анын эссеистикасына арналган эмгектерден залкар адабиятчы К. Асаналиевдин «Эки нардын ортосунда» (1998), «Роман-эссеин жаралышы» (2002) деген макалаларын, жаш изилдөөчү А. Бешкемпированын

«Кыргыз адабиятынын тарыхы» көп томдугунун 7-томундагы «Алдашев Абдулхай» аттуу монографиялык мүнөздөгү портретин (2002), филология илимдеринин доктору, профессор О. Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» деген фундаменталдуу эмгегинин 2-томундагы А. Алдашевдин романдарына арналган барактарды (2013), ф.и.к., адабиятчы Б. Шамшиевдин «Кыргыз согуш прозасынын поэтикасы» аттуу эмгегинин 2-бабындагы «Абдулхай Алдашевдин саясий романындагы эгиз идеология кагылышы» деген параграфты (2015) атай алабыз. Ушул чакан тизме аталган автордун руханий-баалуулуктук, адептик-этикалык мааниси зор үчилтигин изилдөө иши жакшылап колго алына электигин айкын көрсөтөт.

4. Абдулхай Алдашевдин роман-эсселеринде адам тагдырын, жазмышын көркөм иликтөө, изилдөө негизги кейипкер капитан Байсаловдун акыл-оюн, аң-сезимин түйшөлткөн, башын катырган ой жоруулары, акылынын, алынын жетишинче баа берүүлөрү аркылуу жүзөгө ашат. Бул биз изилдөө объектисине айланткан роман-эсселер өз тулкусунда чоң баалуулуктук дараметти катып жатышканын күбөлөндүрөт. Автор өзүнүн роман-эсселеринде өздүк рефлексияны да, интерпретацияны да, проблематизацияны да колдонот. Ал башкалардын тажрыйбасына (З. М. Дорфмандын айтып бергендерин) кайрылып, өздүк андаштыруу (рефлексия) жасайт, анан аны түшүндүрүп чечмелейт (интерпретация), мындан соң турмуштук процесстерге карата жеке субъективдүү ойлорун, инновациялык тажрыйбасын билдирет (проблематизация). Роман-эсселерде автор өздүк баалуулуктар тутумун, жашоодо кандай баалуулуктарды артык көрөрүн окурманга ачып берет. Демек, анын үчилтик роман-эсселерин баалуулуктук аспекттен изилдөөнүн негиздүүлүгү эч кандай күмөн жаратпайт.

5. Диссертациянын негизги объектисин кыргыздын белгилүү жазуучусу Абдулхай Алдашевдин калеминен жаралган роман-эсселердин – «Жертөлөдө ой толгоонун», «Казат селинденин», «Өх, бүттүкпүнүн» – тексттери түзүшөт. Мындан тышкары, биринчиден, эссе жанрына байланыштуу көптөгөн илимий-теориялык эмгектерди жана, экинчиден, Абдулхай Алдашевдин чыгармачылык

ишмердүүлүгүнө байланыштуу жазылган азгантай эмгектерди да илимий булак катары пайдаланып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине киргизебиз.

6. Изилдөөбүздүн негизги предметин көрүнүктүү жазуучу Абдулхай Алдашевдин эссеистикасынын баалуулуктук мазмуну, үчилтикке кирген роман-эсселерде чагылтылган жана ачылып берилген жалпы адамзаттык баалуулуктар түзүп турат. Абдулхай Алдашевдин чыгармачыл инсаны, турмушта ал тутунган баалуулуктар, анын роман-эсселеринде мына ошол баалуулуктардын көркөм чагылуусу, анын чыгармачылыгындагы эссе жанрдык формасы, анын эссеистикасында камтылган жалпы адамзаттык баалуулуктар, автордун социалдык-саясий көйгөйлөр боюнча жекече эссеисттик рефлексиясы да изилдөөнүн предметине камтылат.

7. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасынорус окумуштуулары-изилдөөчүлөрүнүн, ошондой эле чет элдик окумуштуулар Т. Адорнонун, Г. Гуддун, Д. Друэринин, К. Де Обалдианын, Т. Шевальенин дүйнөлүк адабияттагы эссе теориясына багышталган, эссе, эссеистика, эссеизация, эссеизм, роман-эссе түшүнүктөрү ар тараптуу иликтенген илимий эмгектери, мындан тышкары кыргыз окумуштууларынын Абдулхай Алдашевдин аталган үчилтигине байланыштуу жасаган илимий талдоолору түзөт. Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жактан ишеничтүүлүгү материалды комплекстүү мамиленин негизинде кеңири талдоо менен камсыздалат, анда биографиялык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама-талдоочулук жана баалуулуктук усулдар айкалыша колдонулат.

8. Автор катары Абдулхай Алдашевдин дүйнөкөрүмүнүн баалуулуктук негиздерине келе турган болсок, ал өз үчилтигинде эң биринчи эле Жаратканды өтө бийик баалуулук катары карай турганын, Кудайдын ырайымынан үмүт эте турганын, бир гана Аллага ишене турганын билдирет. Мындан биз анын баалуулуктук тутумунда негизги орунду Жараткан ээлей турганын билебиз. Буга балачакта атасы ага Кудай, дин жөнүндө билим, тарбия бергени себеп болгон. Ошондуктан автор өзүнүн роман-эсселеринде кудурети күчтүү Кудайды өз кейипкеринин ой толгоолорунун башкы субъектисине, анын

кыйын-кысталаң кырдаалдардагы маектешине, башкысы, адам турмушундагы бийик баалуулукка айлантат.

9. Абдулхай Алдашев өз үчилтигинде өмүр-өлүм баалуулуктук дихотомиясына өзгөчө маанилүү орун берет. Ал кан күйгөн каардуу согушка катышкан, өлүмдү тике карап, кан кечкен фронтовик катары, өмүр баалуулугунун адам баласы үчүн мааниси зор экенин, өлүм баалуулугу анын каршысында турарын, экөө дайыма катарлаш жүрүшөрүн, ушул дөөлөттөр адам жашоосунун оң-сол кырларын ачып берерин баалуулуктук аспектте терең ачууга жетишет.

10. Абдулхай Алдашевдин эссеисттик үчилтигинде жакшылык-жамандык дихотомиясы абдан көрсөтмөлүү чагылтылат. Мунун жөнү бар, анткени чыгарма адам өмүрүн чака тыйынча көрбөгөн, адам өлүмү көнүмүшкө айланган кандуу согуш туурасында. Ал эми согуш өзү турушу менен зор жамандык.

11. Абдулхай Алдашевдин үчилтигине кирген роман-эсселер – «Жертөлөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүкпү», – жалпы адамзаттык ар кыл баалуулуктарды тулкусуна камтыган терең аксиологиялык мазмундуу чыгармалар болуп саналат. Аларда камтылган баалуулуктардын арасынан Кудай, өмүр, өлүм, жамандык, жакшылык өңдүү түбөлүктүү категорияларга орчундуу орун берилет. Бул жагынан алсак, А. Алдашевдин эссеистикасын так ушул баалуулуктук мазмуну өзгөчөлөнтүп турары анык. Демек, изилдөөчүлөр, анын ичинде биз дагы, аталган роман-эсселерди аксиологиялык аспекттен талдоого алуубуз, изилдөөбүз үчүн толук негиздер бар.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз адабият таануусунда эссе жанрына тийиштүү көркөм-адабий туундуларды адабият таануучулук мүнөздө изилдөө ишин жандандырууга, аны мындан ары өнүктүрүүгө, күчтөнтүүгө олуттуу өбөлгө, таяныч, түрткү болуп бере алышат. Алсак, келечекте Мукай Элебаевдин «Узак жол» (1936; 1949), Түгөлбай Сыдыкбековдун «Жол» (1982), «Бел-белес» (1996), Кубатбек Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» (1990), «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» (1990), Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» (1996), «Тоолор кулаганда» (2008), Өскөн Даникеевдин «Арман» (2005), Аман Саспаевдин «Шашкедеги кара туман» (2012), Шайлообек Дүйшеевдин «Агындылар» (2013, автор өзү роман деп атайт) деген ж.б. романдарды эссеистиканын үлгүсү катары карап, көптөгөн маанилүү жана кызыктуу темаларда аксиологиялык аспекттеги адабият таануучулук изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот. Ошондой эле кыргыз профессионал жазма адабиятында түзүлгөн аңгемелердин, повесттердин арасынан да эссеисттик маанайда жазылгандарын аныктоо ишмердүүлүгүн колго алууга толук мүмкүн. Ушул ж.б. иштер кыргыз адабият таануусунун ареалын кеңейтет, масштабын чоңойтот, анын жаңы багыттарда бутактанып өнүгүүсүнө түрткү, стимул болот.

Айталы, биздин болжолубузда, келечекте кыргыз профессионал жазма адабиятынын үлгүлөрү, кыргыз жазуучуларынын көркөм туундулары боюнча төмөнкүдөй темаларда изилдөөлөрдү жасоого болот:

1. Кыргыз романистикасында эссеисттик багыттын түптөлүшү жана өнүгүшү.
2. Кыргыз прозасындагы повесть жанрында эссеисттик тажрыйбалардын орун алуусу.
3. Кыргыз аңгеме жанрындагы эссеисттик маанайдагы көркөм туундулар.
4. Мукай Элебаевдин «Узак жол» романынын эссеисттик мазмуну.

5. Түгөлбай Сыдыкбековдун эссеисттик тажрыйбалары: «Жол» автобиографиялык романынын, «Бел-белес» роман-эссесинин мисалында.

6. Кубатбек Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат» романдарынын эссеисттик табияты.

7. Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдарындагы эссеисттик ой толгоолор.

8. Өскөн Даникеевдин «Арман» роман-эссесинин баалуулуктар тутуму.

9. Аман Саспаевдин «Шашкедеги кара туман» романынын эссеисттик мүнөзү.

10. Шайлообек Дүйшеевдин «Агындылар» эссесинин моралдык-этикалык, руханий-баалуулуктук мазмуну.

Эгер зарылчылык туулса, кыргыз профессионал жазма адабиятындагы эссеисттик мүнөздөгү адабий-көркөм туундулар жөнүндө изилдөөлөрдүн тематикасын мындан дагы байытууга, темаларды мындан дагы арбытууга болот. Жакшылап ойлонсок, кыргыз эссеистикасын изилдөө багытын өнүктүрүү улуттук илимдеги адабият таануу тармагынын масштабын болуп көрбөгөндөй кеңейтет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Ажиев, А.** «Сторожевых псов» спустят с цепи? [Текст] / А. Ажиев // Вечерний Бишкек, 12 октября 2018 года.
2. **Алдашев, А.** Жертөлөдө ой толгоо: Саясий роман[Текст]/ А. Алдашев. – Б.: Кыргызстан, 1997. – 268 б.
3. **Алдашев, А.** Казат селинде: Роман[Текст]/ А. Алдашев. – Б.: Кыргызстан Жазуучулар союзу, 1998. – 328 б.
4. **Алдашев, А.** Өх, бүтгүкпү: Роман[Текст]/ А. Алдашев. – Б.: Кыргызстан, 2011. – 348 б.
5. **Алексеев, А. А.** Литературно-критическая эссеистика Ю. И. Айхенвальда «Силуэты русских писателей»[Текст]: Дис. ...канд.филол.наук / А. А. Алексеев.– Б.м, 2000. – 168 с.
6. **Алымкулов, А. А.**Национальные особенности героического в русской и кыргызской военной прозе [Текст]: Автореф. дисс. ... к.ф.н. / А. А. Алымкулов. – Бишкек, 2013. – 24 с.
7. **Аничкина, Н.А.** Индивидуально-стилистические особенности эссе Дж. Оруэлла и проблема их сохранения при переводе на русский язык[Текст]: Дис. ...канд. филол. наук/ Н. А. Аничкина. – Москва, 2002.– 189 с.
8. **Артыкбаев, К.** XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы »[Текст]: Окуу куралы / К. Артыкбаев. – Б.: «ТАС» ЖЧК, 2004. – 656 б.
9. **Асакеева, Д. Ж.** Адабият теориясы»[Текст]: Окуу куралы / Д. Ж. Асакеева. – Б.: Газета КГ, 2013. – 304 б.
10. **Асаналиев, К.** Эки нардын ортосунда [Текст]/ К. Асаналиев // Эркин Тоо, 1998, 11-ноябрь.
11. **Асаналиев, К.**Роман-эссенин жаралышы [Текст]/ К. Асаналиев // Кыргызстан маданияты, 2002, август.
12. **Астафьев, В.**Прокляты и убиты [Текст]/ В. Астафьев. – СПб.: Азбука, 2019. – 832 с.

13. **Баласагын, Ж.** Куттуу билим: Дастан[Текст]/ Ж. Баласагын. – М.: «НИК», 1993. – 496 б.
14. **Бегмуратова, Г. А.** Некоторые вопросы фольклорных традиций в романе-эссе Т. Каипбергенова «Письма на тот свет, дедушке» [Текст]/ Г. А. Бегмуратова // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 28 (282). Филология. Искусствоведение. Вып. 70. С. 26–29.
15. **Белль, Г.** Где ты был, Адам? [Текст] / Г. Белль. – М.: АСТ, 2011. – 224 с.
16. **Березкина, В. И.** Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII века [Текст]/ В. И. Березкина. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 126 с.
17. **Березкина, В. И.** Английский эссе XVIII века (поэтика и стилистика)[Текст]/ В. И. Березкина. – Днепропетровск, 1988. – 67 с.
18. **Березкина-Липина, В. И.** Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII-XVIII вв. [Текст]: Дис. ... докт. филол. наук / В. И. Березкина-Липина. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – 509 с.
19. **Бине, Л.** НННН[Текст]/ Л. Бине. – М.: Фантом-Пресс, 2016. – 416 с.
20. **Бондарев, Ю.** Берег [Текст]/ Ю. Бондарев. – М.: Эксмо, 2015. – 432 с.
21. **Бузальская, Е. В.** Эссе: к истории становления жанра [Текст] / Е. В. Бузальская // Мир русского слова, №2, 2015. С.36-41.
22. **Бушманова, Н. И.** Литературная эссеистика Вирджинии Вулф[Текст]: Автореферат дис. ...канд. филол. наук/ Н. И. Бушманова. – Москва, 1989. – 19 с.
23. **Гари, Р.** Европейское воспитание [Текст] / Р. Гари. – М.: Эксмо, 2004. – 384 с.
24. **Гарушьян, С. А.** Эссеистика Джона Фаулз[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / С. А. Гарушьян. – Иваново, 2012. – 208 с.
25. **Глушков, Н. И.** Очерк в русской литературе[Текст] / Н. И. Глушков. – Ростов-на-Дону, 1966. – 75 с.
26. **Глушков, Н. И.** Многообещающие перемены [Текст] / Н. И. Глушков // Наш современник. – 1977. - №4. – С. 181-184.

- 27. Горегляд, В. Н.** Дневники и эссе в японской литературе X-XIII вв.[Текст] / В. Н. Горегляд. – М.: Наука, ГРВЛ, 1975. – 386 с.
- 28. Горпиняк, П. А.** Публицистика И. Бродского[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / П. А. Горпиняк. – Челябинск, 2009. – 211 с.
- 29. Гранин, Д.** Мой лейтенант [Текст] / Д. Гранин. – М.: Вита-Нова, 2015. – 360 с.
- 30. Дмитровский, А.Л.** Эссе как жанр публицистики[Текст]: Дис. ...канд. филол. наук/ А. Л. Дмитровский. – Санкт-Петербург, 2003. – 202 с.
- 31. Дмитровский, А. Л.** Жанр эссе: очерк теории жанра[Текст] / А. Л. Дмитровский. – Орел: Полиграфическая фирма "Картуш", 2006. – 130 с.
- 32. Дорохова, А. С.** Многоуровневость «эссеизации» романа XX века: «Игра в бисер» Германа Гессе и «Ночной поезд на Лиссабон» Паскаля Мерсье [Текст] / А. С. Дорохова // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, № 4, 2012. С. 122-125.
- 33.Дорохова, А. С.**Эссеистические традиции М. Монтеня в романе П. Мерсье «Ночной поезд на Лиссабон» [Текст] / А. С. Дорохова // Научное мнение, №9, 2013. С. 23-28.
- 34. Дорр, Э.**Весь невидимый нам свет [Текст] / Э. Дорр. – М.: Азбука, 2015. – 592 с.
- 35. Дурова, О.И.** Норвежское эссе 1960 – 90-х годов: Поэтика, проблематика, гносеологические перспективы жанра[Текст]: Дис. ...докт. филол. наук/ О. И. Дурова. – Краснодар, 2000. – 256 с.
- 36. Егорова, Н. В.** Эссе в современной мордовской прозе[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / Н. В. Егорова. – Саранск, 2011. – 169 с.
- 37.Егорова, Н. В.**Эссеистика Дюлы Ийеша: «путешествие к неминуемому концу»[Текст] / Н. В. Егорова // Вестник угроведения. Т. 8, № 3. 2018.С. 438-443.
- 38. Жантаев, А. С.** Основы аксиологии и перспективы её применения в кыргызском литературоведении [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования, 2016. №22 (64). С.54-56.

- 39. Жантаев, А. С.** Категория ценность как предпосылка аксиологического исследования литературного процесса [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования, 2016. №22 (64). С.56-58.
- 40. Жантаев, А. С.** Методология аксиологии в кыргызском литературоведении [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования, 2016. №23 (65). С.41-43.
- 41. Жантаев, А. С.** О необходимости трансформации методологии литературоведческих исследований в кыргызской науке [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования, 2016. №23 (65). С.43-45.
- 42. Жантаев, А. С.** О критериях оценивания художественной ценности [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование, 2016. №8 (26). С.73-74.
- 43. Жантаев, А. С.** Проблемы в определении художественных ценностей кыргызской профессиональной литературы [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование, 2016. №8 (26). С.74-76.
- 44. Жантаев, А. С.** Основы аксиологического исследования кыргызской профессиональной литературы XX века [Текст] / А. С. Жантаев // Наука, техника и образование, 2016. №9 (27). С.70-72.
- 45. Жолковский, А. К.** Эссе [Текст] / А. К. Жолковский // Иностранная литература 2008, № 12.
- 46. Жумаев, М.** Жаңы мезгил жана адабият (80-жылдардан бүгүнкүгө чейинки кыргыз прозасы) [Текст] / М. Жумаев. – Б.: Бийиктик, 2012. – 328 б.
- 47. Жусупов, К.** Байыркынын издери [Текст] / К. Жусупов. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2001. – 328 б.
- 48. Загороднева, К.В.** Жанр эссе об искусстве в английской литературе второй половины XIX века [Текст]: Дис. ...канд. филол. наук / К. В. Загороднева. – Пермь, 2010. – 196 с.
- 49. Зацепин, К. А.** Жанровая форма эссе в параметрах художественного [Текст] / К. А. Зацепин // Вестник СамГУ. – 2005. – № 1 (35). [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2005web1/litr/Zatsepin.pdf>.

- 50. Зацепин, К.А.** Эссе как коммуникативная форма: проблема чтения (на материале современной эссеистики)[Текст]: Дис. ...канд. филол. наук/ К. А. Зацепин. – Самара, 2006. – 170 с.
- 51. Зацепин, К. А.** «Мыслить литературой» или эссе как художественный феномен художественного [Текст] / К. А. Зацепин // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». 2007, 32. С.195-209.
- 52. Зыкова, Е. П.** Опыты М. Монтеня и проблема зарождения жанра эссе [Текст]/ Е. П. Зыкова // Филологические науки. – 1980. - №4.
- 53. Зыкова, Е. П.** Жанр эссе в литературе американского трансцендентализма[Текст]: Дис. ... канд. филол. наук/ Е. П. Зыкова. – Москва, 1983. – 190 с.
- 54. Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века. Том второй. Учебник[Текст] / О. Ибраимов. – Б.: Бийиктик, 2013. – 512 с.
- 55. Иванов, О. Б.** Эссе в европейской философии и художественной культуре[Текст]:Дис. ...канд.филос. наук / О. Б. Иванов. – Ростов-на-Дону, 2004. – 129 с.
- 56. Иптаруулу, С.** Кыргыз жан дүйнөсү (этнолингвопедагогикалык илик) [Текст] / С. Иптаруулу. – Б.: «Шоокум», 2017. – 240 б.
- 57. Исаев, А.** Офицеры МВД Кыргызстана шпионили на посольство США [Текст]/ А. Исаев // Дело №, 2018, 19 сентября.
- 58. Кадырманбетова, А. К.** 50-80-жылдардагы кыргыз прозасындагы салттуу жана жаңычыл адабий-эстетикалык парадигмалар [Текст]: Ф.и.д. дисс. ... автореф. / А. К. Кадырманбетова– Бишкек, 2014. – 45 б.
- 59. Кадырманбетова, А. К.** Согуш темасы Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында[Текст]/ А. К. Кадырманбетова // Айтматов энциклопедиясы. II том. – Б.: Турар, 2018. – 932 б.
- 60. Кайда, Л. Г.** Эссе: стилистический портрет[Текст]/ Л. Г. Кайда. – М.: Флинта; Наука, 2008. – 181 с.
- 61. Канторович, В. Я.** Заметки писателя о современном очерке[Текст]/ В. Я. Канторович. – М.: Советский писатель, 1962. – 371 с.

- 62. Капцев, В. А.** Журналистика и литература: трансформация жанров в условиях постмодернистской ситуации [Текст]/ В. А. Капцев//Веснік БДУ. Сер. 4. 2007. № 3. С. 93-98.
- 63.Капцев, В. А.**Трансформация образа современного писателя: от общественного статуса к медийному имиджу [Текст] / В. А. Капцев. – Минск: БГУ, 2014. – 120 с.
- 64. Коган-Берштейн, Ф. А.** Мишель Монтень и его Опыты [Текст]// Монтень М. Опыты/ Ф. А. Коган-Берштейн. – М.: Наука, 1979. – С. 315-361.
- 65. Кожин, В. В.** Происхождение романа [Текст]/ В. В. Кожин. – М.: Советский писатель, 1963. – 440 с.
- 66. Компанцева, Л. Ф.** Современная молодёжная эссеистическая проза как новый повествующий тип (когнитивно-языковой подход)[Текст]:Дис. ... канд. филол. наук / Л. Ф. Компанцева. – Харьков, 1995. – 178 с.
- 67. Королева, О. А.** Жанр эссе в творчестве Д. Аддисона и Р. Стиля [Текст]/ О. А. Королева// Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2007. - №6.
- 68. Кузнецов, А.**Бабий Яр [Текст]/ А. Кузнецов. – М.: Corpus, 2014. – 704 с.
- 69. Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы**[Текст]. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 258 б.
- 70. Кыргыз адабиятынын тарыхы**[Текст]: Жети томдук. XX кылымдын адабияты (60-жылдардан кийин). VII том. – Б.: Кыргызполиграфкомбинат, 2002. – 720 б.
- 71. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы**[Текст]: Эки томдук. 1-том. – Ф.: Илим, 1987. – 821 б.
- 72. Кыргызская наука в лицах**[Текст]: Краткий исторический и биобиблиографический свод. – Бишкек: Цент госязыка и энциклопедии, 2002. – 544 с., иллюстр., карта.
- 73. Кыргыз Республикасынын жазуучулары. 1-том.** [Текст]:Маалыматтама. – Бишкек: ДЭМИ, 2008. – 736 б.

- 74. Литературный энциклопедический словарь**[Текст]: Словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
- 75. Литературная энциклопедия терминов и понятий**[Текст]: Энциклопедия. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с.
- 76. Литтел, Дж.**Благоволительницы [Текст]/ Дж. Литтел. – М.: Ад Маргинем, 2019. – 720 с.
- 77. Лямзина, Т. Ю.** Жанр эссе (к проблеме формирования теории)[Текст]/ Т. Ю. Лямзина [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.Psujorn.narod.ru/lib/sci_p.htm.
- 78. Майрыкова, М. А.**Согуштагы адам У. Абдукаимов менен Э. Хемингуэйдин чыгармачылыгында (XX кылымдагы согуш прозасына Л. Н. Толстойдун тийгизген таасири) [Текст]: Ф.и.к. ... дисс. автореф./ М. А. Майрыкова. – Бишкек, 2013. – 26 б.
- 79. Манас:** Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. [Текст]. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 448 б.
- 80. Манн, Т.** Художник и общество: Статьи и письма[Текст]/ Т. Манн. – М.: Радуга, 1986. – 440 с.
- 81. Маськова, Е. В.** Эссе как жанр и метод [Текст]:Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Маськова. – Минск, 1994. – 20 с.
- 82. Михайлова, Е. В.** Ключевые концепты белорусской культуры в романе-эссе Е. И. Хвалеев «Серебристые тополя» [Текст]/ Е. В. Михайлова//Язык. Текст. Дискурс: научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Общерос. обществ. орг. "Российская ассоциация лингвистов - когнитологов", Ставропольское отд. ФГАОУ ВО "Северо-Кавказский федеральный университет". - Ставрополь: СКФУ, 2017. - С. 161 - 170.
- 83. Монтень, М.** Опыты. В трех книгах. Книга первая и вторая[Текст] / М. Монтень. – М.: Наука, 1979. – 703 с.
- 84. Монтень, М.** Опыты. В трех книгах. Книга третья[Текст] / М. Монтень. – М.: Наука, 1981. – 535 с.

- 85. Муратов, А.** Кыргыз адабияты: маалыматтама[Текст] / А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков. – Б.: Айат, 2016. – 384 б.
- 86. Немец, Г. Н.** Эссеизация дискурса как коммуникативный процесс [Текст] / Г. Н. Немец // Известия Сочинского государственного университета. 2013. № 4-2 (28). С.200-203.
- 87. Никулина, Н. А.** Мотивная структура романа-эссе Д. С. Мережковского «Иисус Неизвестный»[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / Н. А. Никулина. – Тюмень, 2002. – 183 с.
- 88. Новая философская энциклопедия:** В 4 т.[Текст]:Энциклопедия – М.: Мысль, 2010. Т.I. – 744 с.
- 89. Новая философская энциклопедия:** В 4 т.[Текст]:Энциклопедия – М.: Мысль, 2010. Т.IV. – 736 с.
- 90. Перевозов, Д. Н.** Эссеизация текстов как выражение персонального журнализма в современной российской публицистике[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / Д. Н. Перевозов. – Воронеж, 2007. – 183 с.
- 91. Пестерев, В. А.** Модификации романной формы в прозе Запада второй половины XX столетия[Текст]/ В. А. Пестерев. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 1999. – 312 с.
- 92.Пестерев, В. А.**«Дон Жуан» Петера Хандке – поэтический роман-эссе [Текст]/ В. А. Пестерев // Известия РАН. Серия литературы и языка, 2011, том 70, №3. С. 27-37.
- 93. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания академика К. К. Юдахина**[Текст]. – Б.: Илим, 1997. – 232 с.
- 94. Постнова, Е. А.** Экфрасис в творчестве В. А. Каверина 1960-1970-х гг.[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / Е. А. Постнова. – Пермь, 2012. – 169 с.
- 95. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах**[Текст]: Сборник. – М.: Политиздат, 1989. – 605 с.
- 96. Ратькина, Т. Э.** Литературная критика и эссеистика А. Д. Синявского в оценках отечественной и зарубежной печати[Текст]:Дис. ...канд.филол.наук / Т. Э. Ратькина. – Москва, 2009. – 275 с.

- 97. Ремарк, Э. М.** Время жить и время умирать [Текст]/ Э. М. Ремарк. – М.: Астрель, 2013. – 320 с.
- 98. Рёснес, О.** 400 лет эссе: борьба за человека[Текст]/ О. Рёснес. – М.: Наука, 2010. – 292 с.
- 99. Руженцева, Н. Б.** Прагматическая и речевая организация русского литературно-критического эссе XX века [Текст]: Дис. ... докт.филол. наук / Н. Б. Руженцева. – Екатеринбург, 2001. – 312 с.
- 100. Салливан, М.** Под алыми небесами [Текст]/ М. Салливан. – СПб.: Азбука, 2018. – 560 с.
- 101. Самсонов, А.** ГУЛАГ: архивы против лжи [Текст]/ А. Самсонов // Военное обозрение, 2018, 13 сентября. Электронный ресурс: <https://topwar.ru/146912-gulag-arhivy-protiv-lzhi.html>
- 102. Семенов, Ю.** Семнадцать мгновений весны [Текст]/ Ю. Семенов. – СПб.: Азбука, 2016. – 352 с.
- 103. Симонов, К.** Живые и мёртвые [Текст]/ К. Симонов. – М.: Альфа-книга, 2018. – 1279 с.
- 104. Славянская, Н.В.** Реализация функции воздействия в тексте эссе[Текст]: Дис. ...канд. филол. наук/ Н. В. Славянская. – Санкт-Петербург, 2009. – 176 с.
- 105. Словарь литературоведческих терминов**[Текст]: Словарь. – М.: Просвещении, 1974. – 509 с.
- 106. Советский энциклопедический словарь**[Текст]: Словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 1600 с.
- 107. Соломатина, С.Ю.** Художественное своеобразие натурфилософской эссеистики Генри Дэвида Торо[Текст]: Дис. ...канд. филол. наук/ С. Ю. Соломатина. – Нижний Новгород, 2008. – 166 с.
- 108. Стаднюк, И.** Война[Текст]/ И. Стаднюк. – М.: Воениздат, 1987. – 651 с.
- 109. Сулова, И. В.** Жанровое своеобразие романа А. Бретона «Безумная любовь» [Текст]/ И. В. Сулова // Вестник Пермского университета, 2010, № 1 (7). С. 89-94.

- 110. Сысоева, Ю. Н.** Полиструктурность художественной формы романа М. Брэдбери «Профессор Криминале» [Текст]: Автореферат дис. ... канд. филол. наук / Ю. Н. Сысоева. – Воронеж, 2005. – 24 с.
- 111. Тесленко, М. А.** Литературный жанр эссе как философствование и способ философской рефлексии [Текст]/ М. А. Тесленко // V Международная студенческая электронная научная конференция "Студенческий научный форум 2013". Электронный ресурс: <https://www.scienceforum.ru/2013/>
- 112. Толстой, Л. Н.** Полное собрание сочинений. – Т.30. [Текст]/ Л. Н. Толстой. – М.: Художественная литература, 1951. – 635 с.
- 113. Тотиева, А. Н.** Жанровые особенности романа-эссе Анатолия Дзантиева «Небесные шахматы»[Текст]/ А. Н. Тотиева // Современные тенденции развития науки и технологий, 2017. № 2-5. С. 117-120.
- 114. Устинова, И. В.** Осмысление кризиса культуры в эссеистике Н. А. Бердяева и Мигеля де Унамуно[Текст]:Дис. ...канд.культ. наук/ И. В. Устинова. – М., 1999. – 260 с.
- 115. Ученова, В. В.** От вековых корней[Текст]/ В. В. Ученова. – М.: Советская Россия, 1985. – 176 с.
- 116. Хализев, В. Е.** Теория литературы[Текст]/ В. Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 2002. – 438 с.
- 117. Хелая, М. Г.** Грузинское советское эссе (20-е годы)[Текст]: Дис. ... канд.филол.наук / М. Г. Хелая. – Тбилиси, 1984. – 176 с.
- 118. Хемингуэй, Э.** По ком звонит колокол [Текст]/ Э. Хемингуэй. – М.: АСТ, 2020. – 701 с.
- 119. Чекисты-ветераны напомнили депутатам о шпионаже и об иностранных агентах**[Текст] // Дело №..., 10 октября 2018 года.
- 120. Чудинова, Ю. В.** Жанр «эссе» в современном литературоведении [Текст] / Ю. В. Чудинова // Гуманитарные исследования, 2010, №4 (36). С. 267-274.
- 121. Шамшиев, Б.** Кыргыз согуш прозасынын поэтикасы [Текст] / Б. Шамшиев. – Б.: Махprint, 2015. – 334 б.

- 122. Шарифова, С. Ш.** Взаимодействие романа публицистическими жанрами [Текст] / С. Ш. Шарифова // Новый филологический вестник. 2011. №4 (19). С. 33-48.
- 123. Шлегель, Ф.** Эстетика. Философия. Критика: В 2т. – Т.2. [Текст] / Ф. Шлегель. – М.: Искусство, 1983. – 448 с.
- 124. Шовгенова, Т. А.** О некоторых формах модификации жанров в литературе [Текст] / Т. А. Шовгенова // Вестник науки Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т. М. Керашева, 2017, № 10 (34). С. 86-89.
- 125. Ыйык Куран:** Маанилеринин кыргызча котормосу менен [Текст]. – Б.: Из-Басма, 2009. – 624 б.
- 126. Эпштейн, М. Н.** Законы свободного жанра: эссеистика и эссеизм в культуре Нового времени [Текст] / М. Н. Эпштейн // Вопросы литературы, 1987. – № 7. – С. 120 – 152.
- 127. Эпштейн, М. Н.** Парадоксы новизны [Текст] / М. Н. Эпштейн. – М.: Советский писатель, 1988. – 416 с.
- 128. Эпштейн, М. Н.** Бог деталей. Народная душа и частная жизнь в России на исходе империи. Эссеистика 1977–1988 [Текст] / М. Н. Эпштейн. – Изд. 2-е, доп. – М.: ЛИА Р. Элинина, 1998.
- 129. Эпштейн, М. Н.** Знак пробела: о будущем гуманитарных наук [Текст] / М. Н. Эпштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 854 с.
- 130. Эркебаев, А.** Кыргыз прозасынын контрастары [Текст] / А. Эркебаев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 138 б.
- 131. Юен-Чанг, Л. А.** Программа Провинциальной Экспертизы в 1644-1795 гг. [Текст] / Л. А. Юен-Чанг // Современные азиатские Исследования № 8 (3). Кембридж 1974. Р. 391-396.
- 132. Adorno, Th.** The essay as Form [Text] / Th. Adorno // New German Critique. – 1984. - № 32. – P. 154-171.
- 133. De Obaldia, C.** The Essayistic Spirit. Literature, Modern Criticism and the Essay [Text] / C. De Obaldia. – Oxford, 1995. – 324 p.

- 134. Drury, D.** Varieties of the essay. Traditional and modern[Text] / D. Drury. – Belmont: Calif, 1968. – 178 p.
- 135. Encyclopedia of the Essay**[Text] / ed. by T. Chevalier. – L. – Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997. – 1002 p.
- 136. Good, G.** The Observing Self. Rediscovering the essay[Text] / G. Good. – L.-N.Y.: Routledge, 1988. – 208 p.
- 137. Scholes, R.** Elements of the essay [Text] /R. Scholes, C. H. Klaus. – New York: Univ. Press, 1969.– 96 p.

ТИРКЕМЕЛЕР

1-ТИРКЕМЕ

«Жертөлөдөй толгоо» роман-эссесинин кейипкерлер тутуму

К№	Аты-жөнү	Ким экени жөнүндө маалымат
1.	Байсалов	Капитан, 33-Армиянын 538-минометтор полкунун ветеринария тармагы боюнча начальниги
2.	Васильев	Подполковник, полктун командири
2.	Зильман Маркович Дорфман	Майор, дивизиянын гезитинин редактору
3.	Александр Михайлович Баранов	Лейтенант, ветлазареттин фельдшери
4.	Владимир Ильич Ленин	СССРдин алгачкы жетекчиси
5.	Феликс Эдмундович Держинский	ВЧКнын башчысы
6.	Мешади Азизбеков	Азербайжан революционери, Держинскийдин шакирти
7.	Вячеслав Рудольфович Менжинский	ВЧК-ОГПУнун Держинскийден кийинки башчысы
8.	Иосиф Виссарионович Сталин	СССРдин Ленинден кийинки жетекчиси, Башкы командачы
9.	Генрих Григорьевич Ягода	ВЧК-ОГПУнун Менжинскийден кийинки башчысы
10.	Сергей Миронович Киров	Ленинград обкомунун биринчи катчысы, саясий бюронун мүчөсү
11.	Эркинбек Эсенаманов	Кыргыздын алгачкы жетекчилеринен
12.	Левин	Байсаловдун полкунун солдаты
13.	Николай Иванович Ежов	НКВД-ОГПУнун Ягодадан кийинки жетекчиси

14.	Иван Иванович Лоцман	Кыргыз ССРинин НКВДнын башчысы, курман болгон адамдын ысымын жамынган чет элдик тыңчы
15.	Лоцмандын жесири	
16.	Михаил Иванович Калинин	Бүткүл союздук староста, РСФСРдин жетекчиси
17.	Баяндоочу «мендин» энеси	
18.	Баяндоочу «мендин» агасы	
19.	Касым Тыныстанов	Кыргыздын алгачкы профессору, окумуштуу, жазуучу
20.	Окулич-Казарин	Кыргызстандын гидрометеорология станциясынын башчысы
21.	Цомоева	КАЧИнун зоофагынын бүтүрүүчүсү
22.	Керим	Баяндоочунун агасы, «террорист»
23.	Бйса	«террорист»
24.	Ыбыке	«террорист»
25.	Жайнак	«террорист»
26.	Молдаалы	«террорист»
27.	Кусеин	Баяндоочу «мендин» жакын тууганы (кыргыздын алгачкы фантаст-жазуучусу К. Эсенкожоев – Ж. Т.)
28.	Кусеиндин энеси	
29.	Кусеиндин агасы	
30.	Шайык	Баяндоочу «мендин» агасы
31.	ИванПосохов	Старшина, ветлазареттин кызматчысы
32.	Головнев Герасим Михеевич	Капитан, полк командиринин оорук боюнча жардамчысы
33.	Быков	Улук лейтенант, ОВСтын начальниги

34.	Иван Иванович Егоров	Капитан, полктун медицина боюнча начальниги
35.	Ажаркан («Алакемпир»)	Баяндоочу «мендин» жакын агасынын аялы
36.	Башкарма	
37.	Башкарманын аялы	
38.	Качы	
39.	Уруу билерманы	
40.	Башкарманын энеси	
41.	Жээнбек	Баяндоочу «мендин» студент кездеги жолдошу
42.	Жээнбектин тууганы	
43.	Иван Сергеевич Кондрашов	Санчагтын фельдшери
44.	Таня	Санчагтын санитары
45.	Ефим Чистов	Сержант, ветлазареттин кызматчысы
46.	Безбородов	Улук лейтенант, Смерштин уполномоченныйы
47.	Микоян	Саясий бюро мүчөсү
48.	Хрущев	Саясий бюро мүчөсү
49.	Молотов	Саясий бюро мүчөсү
50.	Каганович	Саясий бюро мүчөсү
51.	Ворошилов	Саясий бюро мүчөсү
52.	Маленков	Саясий бюро мүчөсү
53.	Тимошенко	Маршал
54.	Борис Михайлович Шапошников	Маршал
55.	Буденный	Маршал
56.	Берия	Саясий бюро мүчөсү

«Казат селинде» роман-эссесинин кейипкерлер тутуму

К№	Аты-жөнү	Ким экени жөнүндө маалымат
1.	Байсалов	Капитан, 33-Армиянын 538-минометтор полкунун ветеринария тармагы боюнча начальниги
2.	Александр Михайлович Баранов	Лейтенант, ветлазареттин фельдшери
3.	Васильев	Подполковник, полктун командири
4.	Абышка	Жоокерлер жайгашкан кыштактын тургуну
5.	Орто жашаган аял	Жоокерлер жайгашкан кыштактын тургуну
6.	Байбиче	Жоокерлер жайгашкан кыштактын тургуну
7.	Байбиченин улуу уулу	
8.	Байбиченин кичүү уулу	
9.	Кузьма Евсеевич Посохов	Старшина, ветлазареттин кызматчысы
10.	Ефим Чистов	Сержант, ветлазареттин кызматчысы
11.	Генерал-майор	Фронттун штабынын кызматчысы
12.	Цыганок	Капитан, автопарктын башчысы
13.	Георгий Михайлович Головин	Майор, полк командиринин оорук боюнча орун басары
14.	Нурмагамбетов	Казак солдат, ветлазареттин жоокери
15.	Морозов	Санчастьтын башчысы
16.	Начфин	Капитан
17.	Несговоров	Капитан, штабдын начальнигинин биринчи орунбасары

18.	Николай Михайлович Бычков	Капитан, ОВСтин начальниги
19.	Богомоллов	Улук лейтенант, начпрод
20.	Петр Михайлович Коптев	Улук лейтенант, начхим
21.	Начфиндин энеси	
22.	Малиновский	Генерал-майор
23.	Макар	
24.	Полковник	
25.	Иосиф Виссарионович Сталин	Башкы командачы
26.	Парядин	Майор, полк командиринин саясий иштер боюнча орунбасар
27.	Борис Никодимович Суслов	Ветлазареттин жоокери, диабет оорулуу адам
28.	Сусловдун атасы	
29.	Сусловдун өгөй энеси	
30.	Сусловдун өгөй бир тууганы	
31.	Подполковник	
32.	Салманов	Капитан, санчастьтын начальниги
33.	Иван Сергеевич Кондрашов	Санчастьтын фельдшери
34.	Таня	Санчастьтын санитары
35.	Безбородов	Улук лейтенант, Смерштин уполномоченныйы
36.	Равил Хамзаевич Гизатуллин	Капитан, артиллериялык жабдуунун начальниги
37.	Цыганоктун шофёру	
38.	Дмитрий Владимирович Петров	Тимирязев атындагы Айыл чарба академиясына караштуу Гидромелиорация институтунун кафедра башчысы
39.	Фаина Моисеевна	Петровдун аялы

40.	Владик	Петровдун уулу
41.	Академиянын күзөтчүсү	
42.	Кенже сержант	Полктун почточусу
43.	Өтүкчү	
44.	Шорник	
45.	Каптенармус	
46.	Никита Иванович Иванов	Подполковник, Васильевден кийинки полк командири
47.	Зураб Андроникович Цагарейшвили	Капитан, биринчи дивизиондун командири
48.	Оноприюк	Солдат
49.	Татар кыштагынын тургуну	
50.	Анын аялы	
51.	Литва хуторундагы чал	
52.	Анын кемпири	
53.	Гражина	Литов чал-кемпирдин келини, поляк кызы
54.	Юрченко	Полктун комсоргу
55.	Байрам Дурдыев	Майор, полк командиринин саясий иштер боюнча жаңы орун басары
56.	Алексей Яковлевич Яковлев	Полктун парторгу
57.	Ткач	Артжабдуунун жаңы начальниги

«Өх, бүттүкпү» роман-эссесинин кейипкерлер тутуму

К№	Аты-жөнү	Ким экени жөнүндө маалымат
1.	Байсалов	Майор, 33-Армиянын 538-минометтор полкунун ветеринария тармагы боюнча начальниги
2.	Гражина	Литов чал-кемпирдин келини, поляк кызы
3.	Николай Михайлович Бычков	Майор, полк командиринин оорук боюнча орун басары
4.	Давид Лазаревич Кабаков	Капитан, санчаасттын начальниги
5.	Петр Михайлович Коптев	Капитан, начхим
6.	Зураб Андроникович Цагарейшвили	Капитан, биринчи дивизиондун командири
7.	Александр Михайлович Баранов	Улук лейтенант, ветлазареттин фельдшери
8.	Кузьма Евсеевич Посохов	Старшина, ветлазареттин кызматчысы
9.	Ефим Чистов	Сержант, ветлазареттин кызматчысы
10.	Баяндоочу «мендин» жай турмуштагы тааныш жигити	Гезит кызматчысы
11.	Никита Иванович Иванов	Подполковник, полктун командири
12.	Байрам Дурдыев	Майор, полктун командиринин саясий иштер боюнча орунбасары
13.	Несговоров	Майор, полктун штабынын начальниги
14.	Кулачков	Улук лейтенант, НКВДнын Смерш кызматынын полктогу өкүлү
15.	Ванда	Польшадагы аскерлер токтогон үй

		ээси аял
16.	Зося	Анын улуу кызы
17.	Стася	Анын кичүү кызы
18.	Оноприюк	Ветлазареттин жоокери
19.	Төртүнчү батареянын командири	Улук лейтенант
20.	Алексей Яковлевич Яковлев	Полктун парторгу
21.	Богомоллов	Улук лейтенант, начпрод
22.	Иван Сергеевич Кондрашов	Улук лейтенант, санчастьтын фельдшери
23.	Саркис Аванесович Акоюн	Капитан, НКВДнын Смерш кызматынын полктогу өкүлү
24.	Таня	Санчастьтын санитары
25.	Католик кечили	
26.	Баяндоочу «мендин» энеси	
27.	Смурыгин	Улук сержант, дивизиондун ветфельдшери
28.	Камышан	Майор
29.	Улук лейтенант, начфин	
30.	Поляк кыштагындагы үй ээси	Спирт заводунун завсклады
31.	Радом шаарындагы поляк кемпир	
32.	Анын тестиер кызы	
33.	Пивокананын ээси немис жигит	
34.	Үй ээси аксак поляк	
35.	Ткач	Артжабдуунун жаңы начальниги
36.	Жаңы келген подполковник	
37.	Мурат	Ефрейтор, ат айдоочу татар жоокер

38.	Батальон командири	Майор
39.	Аткычтар полкунун командири	Полковник
40.	Фельдшерге жардам берген немис кызы	
41.	Немис полицейскийи	
42.	Вильгельм Шумахер	Карыя немис
43.	Гертруда Шнайдерман	Сүт заводдун технолог-инженери
44.	Колго түшкөн немис	Жалган ушак таратуучу чагымчы
45.	Козлов	Майор, дивизиянын комсоргу
46.	Зильман Маркович Дорфман	Подполковник, дивизиянын саясий бөлүмүнүн начальниги
47.	Туткундалган немис учкучу	Обер-лейтенант
48.	Борисов	Капитан, экинчи батареянын командири
49.	Моисей Янкелевич	Улук сержант, миномет расчегунун командири
50.	Полк командиринин аткошчусу	
51.	Немис абышка	
52.	Таня	Санчагтын санитары
53.	Беленьков	Улук лейтенант, биринчи батареянын командири
54.	Байланыш офицери	Капитан
55.	Голландиялык кечил аял	
56.	Немис абышка	Вендишбухгольц кыштагынын тургуну
57.	Анын кемпири	
58.	Вера	Кир жуугуч кыз

59.	Толмоч немис аял	Рослау шаарынын тургуну
60.	Рафик Галиевич Ногаев	Улук лейтенант, үчүнчү батареянын командири